[illegible]

𑇔𑇓𑇘𑇗

438

F- 140

१४४/यंत्र

१

(1)

श्रीगणेशाय नमः चंद्रार्धचूडचरणाब्जयुगं प्रणम्य वाग्गीश्वरीं गणपतिं क्रमशो गुरूंश्च । लेशाद्यथामति यथागममत्र किंचि
द्देवीमहिम्नःस्तवनस्य विवृतिं तनोमि १ कविः स्तवेऽद्भुतविभवप्रथनात्मना व [illegible] व तनयस्य कृते प्रयोगिभ्यो
मे पुनः प्रवृत्तिविषयो न विवेचनं हि स्पष्टार्थमेव तदिहैव मनागुपेक्ष्यमाणाः २ संक्षेपतः प्रकटितं च परिस्फुरं ये आचरन्ते
यथामत्यनेन व्यापः कृशाग्रमतिभिः लरहस्यं प्रयत्नैर्व्याख्याकृतो विफलविस्तरभीतिभिश्च ३ साक्षात्कृतं च तदनुग्रहतः
वस्तुकृतिनेन तनुग्रहणाववतीर्णा त्वत्कृता श्रीगणपकं ठाक्छिन्नमनकमलोन्मीलनशोभास्तान् । श्रीविद्याके मदलारि
त्रपण्डितानारिरदशोकदाम्नो स्पष्टार्थमवलम्ब्य विवृतिं च नातिविस्तरेण संक्षेपतो गम्यं ४ उपर्युपरि विकृतानि केषुचिन्मतां
तरोत्तराणि हितं चेष नानिनोऽद्विजमुद्दिश्य मम गणाव्वनात्मकृतर्माभिदमन्तरालाः ५ तेन नाहमस्मि विवृतोऽपि कृतो नोत्सव
नोपासि तोऽखिलाबुधः फलं कोऽपि गमी तत्त्वं गंभीरमालोकनमिदं च वसेत ६ किमपि यदि हृतोऽस्तं प्रपंचो विसुकृतं कथ

दोषाणां अपकृष्टः दोषापकृष्टः एकं प्रकृष्टतां एकप्रकृष्टतां दोषापकृष्टे एकप्रकृष्टतां
दोषापकृष्टेषु प्रकृष्टताः १ स्पष्टीकुर्वतः १

नमपिम्माम नवस्तुरं नावमानि । दिनस्तनस्वदोषाप ह्वैवैकस्यहृन्नामानिरपि विशुषमुख्याः स्पष्टंतः स्वर्पतां १ अतः
पां श्ववैर्नतां श्वन्नपोष्णन्नरोन्नणः । शा कृत्स्नालिमात्स्वरीपाहिकस्वरदीपमेतनि : २ अथानादिमलापेतस्पा दितत्वे
पतनः १ परमेशं नमस्कृमेसाधुणो ह्यानपकारणां । ततस्वं धाभिधे पशपोजननतंचावतारकमपि निर्वाणार्थं । पुराणलु
नेवमतान् भाद्धा नाशिपः समधिगतसकलवेदशास्त्रार्थमतलो मुनिर्हारीतनामा शिवशास्त्रनुसृत्य कृतवे
लोभिः समासादितरोहैः तानक्रियाचर्यायोगजिज्ञासुभिः नैमिषारण्यवासिभिः मुनिभिः कृतप्रणामांज
लिभिर्हर्षेर्त्वोत्तः चयते श्रीमत्कामिकमेदं सूचं हेतां संसकं पृष्टः स तान्शिष्यगुणोपपन्नान्दृष्ट्वा परमेश्वरादि
पणामपूर्वकमिदमाह निहारीतशिष्यान्प्रति शिष्यो नामगुरुकमनुकुर्वन् स्वशिष्याणिरमवदत । परमेशं नम
स्कृत्य भाद्धा सम्प्रवितनतः । हरादि स्कन्दपातं तान्समृणुतस्थिताः १ हे सुव्रताः परमेश्वरभक्तिस्वकर्षपरिपोषितशो

मृगे भानिरापत्ताः सहस्रशो मनंचंतं शास्त्रीयमनिपमातुष्टानं ये यां नसर्व श्रोतारः संबोधिताः। पद्मसं मुपमं हारे। भवन्मुशिवशी
२ तां यन्मो त्वाणुं धिरं मया। नरिक्षपे योक्तं मिति। हारिंडुकमणाते त्वानं शुणुनश्राकरणि पत्नेनिमसंवेषः। हानिपरा
(2) भः। शशा सुंसो मूर्धनतत्वरहरति। पघपिपौनिकोपं संता। स्वनेने शारिक्षपि मामाना। तया पिरं इरा हूंसे निवेरि
हामापता वेवहूरा शेषतेपः। पया दूः। अपि पः प्रकाराणिलिंगं शाहृस्ता मस्ता मेनिवि। मोक्ताः सामा मशराणां नाविरोष
स्थिर्मनिरेतवरहानि। तुलनए नहिं हिनिवेता। पस्मारैंद्रे श्रीमन्नकामिकमेरेमगवतउमापते वंक्तलेनेरस्यवश्रोतलेनेव
संवेषः मनीनः। त्राणाहि। परत्वाद्वैहेवमुनीनाभिंदेवहसति। शिवो द्वीर्णिमिरं हानंपत्रमें देम्यरेस्वरैः। कामद
त्वा त्वा भिकेमिय गीतेवहूनि स्नां। नेभ्योऽवगतहृग्योगिनिर्वाला लीरहस्य रक्षुमः। रद्दातुमा पतिर्मणहृमिनि। तस्मा एम
हरानश्रीकंदनाया रिंहारिकमेणणानमिमिश्र वनोर्णा। किंनत। हापंते। नेनविधा वर्णाक्रियायोगर्वहनि तानं २

कथति ज्ञानाति इति रूपि: ४

शास्त्रं । किं कृत्वा शृणुत परमेश्वरं नमस्कृत्य । तद्धि स्थितिसंहारोद्भवकारि रश्मिश्चिद् विश्वं तत्त्वं विश्वमीष्टेऽनीशः ।
रिक्तत्वेनानेनेशारीनामपरत्वमिति परमपदेन विशेषणं । परमस्वामाव मेषां तरं गुणे हेतुः । शिवत्वाभिव्यक्तेः । शिव
त्वान्ते योगाभिस्थिप्राहिकारणान् परमेश्वरं नमस्कृत्य । कोपवाप्तनो भिन्नस्क्रिन्धद्धीभूपा ततः स्वनेनानं ताव
2 त्वाकं मया हि ज्ञानं स्पृष्टिमिति । करणादि निषान्तर्पतः सर्वेषां च गमसर्पानां नार्थत्वाद्द्रव्यगत परमार्थतया कापिल
नमस्कृत्य शृणुतेति श्रोतृणां नमस्कारोपदेशः । श्वनमस्कृत परमेश्वरणो श्रवणे तगुरूणां चनिर्विघ्नसिद्
त्वाधिगमनाभ्यवानं श्रोतृजनमेवं शिक्षयति । कोऽर्थो नमनतया विधविधिः प्रवृत्तरति गम्यते । तेन
परमेश्वरं गुरुं च नत्वा । दृष्टपरेषु पश्चात् पापरूपमपि श्रोतुं यदृष्टं धर्ममिति मन्तव्यं स्थितं । परमार्थेन तद्धि सोमाप
तिनाऽऽप्तरिश्रुतोऽत्र रिक्षमात्मोपयपविश्व एकत्वात्तत्रयापि व्याख्यानोपक्रमे संबंधादेः करणाभिधेयतानत किं विदुर्यते ।

यत्१ यप१

मृगे. ३ [illegible] चतुरं १

(3) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ३

पूर्वं येषे सुप्राक्स्थिता: न तदा दयकेषां योधाने तद्य प्रथममेव अभिषक्तं यत् तदेव मन्त्रं स्यादि [illegible] दशां व्यादि देहे सर्ग: ३

तस्येदं दक्षनृसिंहरूपिणः सम्पुण्डरीकमिदं कुमारपतिना । ततो नृसिंहदक्षश्रीनन्दनानृसिंहदक्षं तथाशयितं । सदेवं चक्रवर

शकार: पणि: । तथाहि । सगुणीपरमेश्वर: ऊर्ध्वशाकदक्षिणोत्तरपश्चिमस्तोत: पञ्चकभेदभिन्नं तानेव छान्दोग्ये

विशेष्याङ्कवनोधनानं तत्तदर्थं मन्त्रे स्वरादिभि: वक्ष्यमाणवक्त्रदिशा । तथा योऽकं श्रीमत्किरणे । सद्योजातं

सवेश: शिवानन्दद्वादशाक्षजाने । तानेकं विषमाग्नेषां तन्मुखाणां वदनं । कामिकं पराणां वामदेवस्य शिवा

3 स्वतपोगतमिमाहि । अघोरवामनातितिश्रान्मे नेत्रनिरोधिकराणोनात्तरं ईशानं तनुरूपं तानि नित्यानि: । तत्पुरुषमार्गानि

सा । तस्मात्तत्र: । ततो विभाद्यान: । तत्प्रकाशान्तराहान: । सद्य: स्वशिवस्य: पाइतिव रत्नान्सर्वत्रमाशकारि

व्याप: । अभिषेकाख्ये दृतानक्रियायोगचर्या: । सद्योजातं तत्र तत्र तत्र नलि: । तत्प्रणो जनमणिपुक्तिपुङ्का । परमेश्वर सम

वचसाधकस्त्रमाणो पमास सन्नद्धाधकनिक्रणं च पयपि नत्यालिनागमयामाणिमाधनास वयममेवो पयुक्तमेत

अमुकशोषधनामुकरोगनिवृत्तिपूर्तिः आयुर्वेदेन ईश्वरप्रणीतेन। गमितेन सर्पादिग्रहणज्ञाने॥ मंत्रवादतंत्रं च निजप्रभावानीयादितोऽनादिनाम्नो तादृग्नाशः॥
सरात गांधर्वविद्यया प्रेषदीपा द्युत्पत्तिः प्रस्तोप निषदात् ध्यातुर्वादात् तत्सुवर्णद्युत्पत्तिरिति आयुर्वेदादिनां ईश्वरः सिद्धः १

मूलं यापि शास्त्रकारैर्गोचरयेन ह्विवेचितं। अत्मनस्तेनैव कस्मात्। केवलमेतावदेवेहक्षतिमानीमहे ॥ एतदंशापूर्वैर्हाषगणिना न्य
४ त्रापरास्त्रसंसाधनं। स्तोत्रनिबन्धनपाठमः सर्वविज्ञतानि। नतावन्तं सोऽजनकाद् सर्वार्थदर्शांदर्शनानां तत्सत्तो हृदानां स अविद्यावत्वात् २
सविषयमेतानि तन्निर्मलनिर्णीतशापसर्वार्थेनानकिंशराके एकसर्वहृदसवान्नेयहृस्यहृनस्य प्रामेप्वरतां देवसर्वाधिष्ठाने
(4) सर्वविषयं। एवं विविधविशेषणविशिष्टस्य देवस्य कार्यविश्वं समकत्वां संमवत्राराणामाएव। एतच्च प्रयावसरं वक्ष्यामः। तदेव
मीदृक्स्य भगवानस्त्रागमस्य कर्ता। आगमत्वं ततापपत्तिः। अतस्य दृष्टो रपि विमदृशक्रिया वा तां त्रैनरेनराश्रयेष्व
षः स्यात्। यथा कश्चिद्देवं वक्ति। देवदत्तो दृष्टा यातदृशि। तदापयवदागाच्च नरेसे ममन्ते। हृतदेवदत्तो यमापा नदृशि
। नवाद्वेवदत्तं प्यनद्वाक्यस्ये नरेनराश्रयत्वमेकं। तदेकेषुवदृशार्थेषु विषभूतरसवाद्ा दिषुनद्वागमस्य फलवत्वमु एन
पलभ्याद्दृशार्थस्याप्तिनत्वामनस्याविनत्पत्नमत्रमापतेरसालमनेनप्रकृतमनुसराम। तदेवं हारीतमुनिः सविशाषा ४

ईश्वरोदेषु २

गरुडादिमंत्रा विजातीयक्रियात्वात् ४
विषभूतादिनाशकाः २ ईश्वरागमस्य २

गणां तानोपदेशं प्रतिमार्थं दक्षमाणा नतं देवीप्रियं ख्याहं नानापणाम्प्रमेतुणमेमहेशमान्योऽहिना: । तेषु शिवं स्थानिष्ठापन

देवा ह्निनमानमा: । अद्य शीप्रमनाभिविक्षोणप्रमेतदाश्रम नारदेवपावनेमरहुजश्रवृतपोस्तुनयम्लपुरिनि संबंध: । महात्मा

दीनां ऋषीणां महिमानं वर्षानिध्रासंभवा तद्दिनादर्शनाविशेषणं नानागीष्वरी गर्भसंयोजनसंमन्त्रा हिमाद्रतदीक्षावेनोक्त

३ पंपत्नं न पुन लघ्वी नतमा द्वेस्मार्त्त वृत्त द्विजराहे नेहं । अद्दीति तानांतेश्चा दिव्यमानविकारानः । पश्चात्तपस्वा वापश्रुतेः

। शिवं प्रतिष्ठापयेति । लोहम्रमाणलिंगादावाधारशमा मासमेशादिनापरामेश्वरं प्रतिष्ठापनेष्विकल्पेनाशपदः । अन्य

पर्वमेपावन्धिरिनतनेहिमानानां उरचना प्रतिष्ठादिविधिप्रयत्नप्रसादुपमे: । तस्मिन्नेवैकस्मिन्नाहितमेकार्थोऽ

नेमानसंस्थेस्तेनयाविधाः संतः । तेषु: शिवाणधनलहणांतपश्च कुर्यामर्थ: । प्रपनानमाविनामनाकरदिविश्रिस्या

विधः तदाश्रमपरमेनेलपंतापहवेषम्भनस्त्रेनेतांचनाम्मा वितानतं च श्रद्धालूं नानाकर्मिस्विकालेषुनिदूपधारा

[illegible] विधिना शिवस्थापनं कृतं तदुक्तं विशेषप्रतिष्ठा उदाहरणाय
विशेषप्रसादमपि करिष्यंति ४

विशेष्यसंबद्धएवकारः अन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति यथा पार्थ एव धनुर्धरः पार्थिवसदृशोऽन्यो धनुर्धरो नास्तीत्यर्थः॥ एवं विशेषणसंबद्धएवकारः अयोगं व्यवच्छिनत्ति यथा शंखः पाण्डुर एव॥ तद्वदत्रापि चोदनैव धर्मे प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति क्रमेण एवकारो विशेष्यविशेषणसंबद्धः अन्ययोगायोगौ व्यवच्छिनत्ति॥४

मूलं· कः नरीणमात्रमंसिद्धे नतत्त्वं संशयितः दृष्टान्तं सर्वानेनामयं शोणा चोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्ण्यते। सदंइले
५ र्मरद्धानादिभिरण्यमसमर्थितेनानित्यमस्कारेणापार्थिवत्वान्नमाद्यानादिनुयत्नकं कुशलं दृष्ट्वा ब्रवीत। किंतरित्यत
(5) आह। चोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्ण्यत इति। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं (विधिः) वचनमाहुः। तस्मात्तो धर्मः किमिति नानु
ष्ठीयते चोदनैव हि धर्मे प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनैवेत्यन्ययोगायोगव्यवच्छेदेन नतनः प्रवर्तमानानामैहिकस्यामु
२४ त्रिकस्य फलस्याभिसंबन्धाय। नयामो कं श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः। इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्त
मां गतिमिति। तद्विपरीतं तु ये वेदबाह्यलिंगाश्च नास्तिकप्रणीताश्च यत्नाद्वेदपत्नु परिहर्तव्याः। यानिकानि वे
दोक्तमर्यादाव्यवहारिणां सर्वेषां हितप्रियताकोत्पत्ने पतनेमानदेहे तत्र। मनुरपि। या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। स्म
। सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः। इत्येवं जैमिनिमतानुसारिणः। न स च वक्तुं शक्तो। तद्वचनं न धर्म ५

=पवद्धयनाविवात्२४

नास्तिकादिप्रणीता संदिग्धार्थप्रतिपादकदनादिवाक्येषु२

चार्वाकादिप्रणीत ग्रंथाः २

६

श्चोरत्वानि हितोप्युते । देवता पवको णापत्ताप सामीप्य मिहद्पे । तेषां हृत्काम्प्य । इं इं ताप महर्षिनात मुनिशब्देनात्मं
श्रुतिर्निति शनिव च नमवोव न । पोपम मा मि मि हितो हृद्याद्ये देवताप मार्नो पामलक्षणो धर्मः तपसा समाहितसि
धर्वं श्रा सवतेम वो दृत्येवामि हितोऽवयस्यापितः । तथा हि तो ह्ना नाम विदु । लोदृत उपदिश रूपेवस्यापितवि
धिनिषेध स्वरूपं नाहि किमाव वर्ते कव वनेम मिथ्यापदे । यथा ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामो मादि । तच्चतुष्टयेन पा
धर्मरूपं ४ श्रोतं तन्मूलता नु स्मार्तमपि । तथा वो कं । तस्मात् श्रुतिस्मृती एव प्रमाणं धर्मगोचराणि । तथा वेदो[ऽ]खि
लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां धनितदात्मनावदेवविधास्वर्ग माहि महागमार्थो विरोधिनः पौराणिकाः संहि
ताः । चन्नाख्यकाव्यनष्टुतपोपासामिदं तामर्ष । यथा महाभारतादौ । एवमकाबरंदेवं शिवं रुद्रमुमापतिं । इहलोकेऽद्
विद्याप्यते पांतिपरमां गतिमिति । सर्वहृत्पुं भवं तानालिंग पोर्वपतिश्च । तस्मिन्नभ्यधिकैर्काशीतिकरातिवृषभध्वजः

वेदविदो मतिर्मन्वादिः श्रीलं आचरलं च धर्ममूलं भवति
+ अखिलोपि वेदः + उमापतिः सर्वयंतीति शेषः २

मृ॰ अ॰ इति तथा ह्यहिंसा च सततो रुद्राभुवनपरमहोजसः । विधिवाह्लिंगमागमाप्युपदिष्टमिश्रतमंगता इति । तथा श्रुतमस्मगोशङ्कु
९ तपिङ्गुरुःखंडशादिलिंगकं । संपूजयन्प्रवतिष्ठाप्य श्रद्धावान्विगच्छती तिर्भूपणमापिद्रूमः । एतद्विशापेणोश्रमभि
धीयते भवाङ्ः सतावतश्रुत्यर्थएव समर्पितो । नचाहिदेहोलिंसंहिता रोद्रीवात्याहृत्वदेवता । सोनिधाकारणे याभि
(6) नेविहितः कालिकोविधिः । रुद्रो देवता यस्या इति रोद्रीसंहिता । तग्गुर्जः सामलतणोवाथर्वणो च वेदेषु तिप्रजु
र्वेदे हि रुद्रैकादशिनी संहिता श्रूयते यस्यां भगवंतो रुद्राः सर्वाभिधेयतसाध्यकाः प्रद्योते । अग्ने दृणिवि पंचकेयजामहे
इमां रुद्रायतवसेकपर्दिने इमा रुद्रायस्थिरधन्वने गिर इत्यादिकाक्रमविधाना यस्ता तां तत्राहि पितृविधानफलादिवि
धेनएव । सामवेदेप्यस्ति । श्रूयते हि सामांविधाने । यावो राजानदीविषाज्यारोद्गानि देवव्रतानि पारोद्रीनामसंहि रुद्र॰
तास्ता सप्तुगानोरुद्रीणामानीति । एव माथर्वणोपि रुद्राण्यानविषयः तन्मंत्रसंहितास्वसंभवंति । नच केवलसंहिता ९

जि १

मात्रमेवाभिमतं। तत्र तत्र हृदूषदेवतानामाख्यातनामरूपते। प्रतिहितस्वरूपतेहृद्भागः सहृदयालोविकल्पातेनुभवसाह
नित्र्श्रुतिः। नवैतावतनपावनकालिकरतिकल्पोपेद्दानं नउक्तो विधिः भगवतः सांनिध्यकलनापरूपते। नपाहि
काठकसप्तवर्णविशिष्टोदेहदकलेविषवर्णप्रकोपस्थानमिति स्तोकं धर्मेष्वासौ। नोरथमपिहितधारपमालोरसौ
6 गोपाविसेपाभवति। शाकपाककपणोभेतभतः षड्विधमीसेः शतसतोभवेतेभगवतेपरपतति। एवं वश्रद्धानमन
सांनैमित्तीय छायाश्चयितामपि वोहनायहर्शितोपम लेख्य शसिद्धः पंथाः। किंपुनः परमेश्वरस्यकाशनविहृनम
हामोहृतिभिरतेष्वा विस्यशहृदीनामसेवां। रक्तक्लेपिप भावं जितात्मः प्रहृतनयमुः नानाहृभिष्या हानेकश
हृषाः वेहिहेवता। एवमपि कथितेनतशीघ्रं भक्तिवकर्षता तमिक्रुराइतेनपरमे स्वर्पयोगात्पथः तभवनशील-
सतान्मुनीनसाक्षितमाहा। किं तत्र मिथ्यात्तानेवः पुष्पाकंसंवेधियपेहतद्विंगार्द्वनाहिशिखाराधनयति पारकतानेरा

मृगं. स्वेतत्समिथ्यानंमसंतत्स्यो तत्तथा विधदेवताञ्चपणे तेः। पतः कर्मानुष्ठानादेव फलं नेष्यतानः। शब्दमात्रे हि देवतानत्व
७ स्तु वर्णं शब्दस्वैन रूपमात्मा पृष्ठं श्चे तत्तु गच्छात्कार्यफलं हसंमवमेवदेवताभाः श्रविपद्यामहे। किं तर्हि विषये तएवदेवता
। मातृशब्दा ग्रानिरिश्चितेश्च पितरश्च पोगोलकवह्निवदेतुपलभ्यमानतया व्यापार्यश्चानाम्नावः। शब्द एव। तेषु तेषु क्रियाविं
(7) शेषे श्वंगमाश्चगच्छन्नेणागमं श्रद्धानदेवता विशेषाणाां लभते। तेषुकं। च्यविनिर्मित्तमतश्चार्थ्याधापेदं कारमास्व
ष्पिनिन्नवाचकाश्चिदेश्वद्रवविश्वेषितात्ता नितिपमः। ग्रनिताद्वैतमानः। अनेकाकारत्वयमिद्धवह्वतादेवतावि
शेषश्रवणात्। तत्रेदमनुपमपहिम्नः शब्दरूपस्यैव विद्युंपिनं। ये कमपि मतनवदेवताविशेषयतीति देवता
मात्मवतीति देवतावाचेति। तत्रैवश्रुतिः। इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद् ताम
विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति गणतमित्रं वरुणमग्निपन्चत्मानसावपाति सांनिध्यं मूर्तताद्रसम् ७
तत्तत्स्थितमेनच्छन्दानिकादेवतेत्यैवमन्वयेनाभिधायवकाराद्रूपानुबन्धाय द्रव्यानुमादपोरद्रव्ये। ८

रादिरविज्ञाशङ्क्य निराकरोति दिग्देशकालाविषयत्वे विग्रहवत्त्व विग्रहो मूर्तत्वं तद्रूपत्वाद्वे वक्तव्यादि किं चित्
नेन स्यात् मूर्तत्वे विरुद्धधर्माध्यासः । तत्सिद्धान्तविरुद्धानेकान्तिकत्वादिप्रसङ्गः अतस्तत्त्वदृष्ट्योच्यते न हि दोषः यत्र सङ्ग
व्यापित्वाद्वा तदेशादिनैव किमपराद्धं । विग्रहवत्त्वे सम्भिन्नदेशावस्थितेष्वपि गुणपरत्वावस्थापरादेषु पञ्चस्वपि मूर्तत्वात्तस्मात् अनि
त्यानुपपत्तिः । तन्मूर्तत्वं तस्य निःस्वरूपत्वं निश्चितं परमाणवि दूरदेशस्थत्वेपि तया न नोपहृतमपरमाणोरर्के दुष्टिविरोधो हि नित्य
नैकान्तिकं मूर्तत्वं ना नैकान्तिकत्वं च दुर्विज्ञेयः स्वभावाभावरूपो हि व्यवहारे न हि कल्पनेऽप्यदेशोपलब्धस्य स्थानमात्रस्यापि
वेऽपि नोपलम्भमपोह्य देशावस्थानमेव सांनिध्यं भवतां प्रतिभाति । नवाकल्पनं । नयावा स्तु तंत्र गोत्वं गवादिनैव नैतं
कोपि दूरदेशवर्तिभिर्भूगोपूर्वोभिः ... केः प्रेक्षमाणानैकं शनियावा । अपशङ्कनावासी निश्चयं भजते । तस्मात्तस
मकालममनेकदृष्टीनोमनोपनिम्ने जितानां पयाम्भा कमनेकत्र दृष्टोऽभ्नेन दृष्टमेवं देवता पापाकल्पमकाले भिन्नदेशस्थपरा

वत्तद्दत्र मूर्तत्वे सोपाधिकौ हेतुः । तथाहि । ... पृकुते अनीश्वरत्वे सोपाधिः स्यात् ... सकलदेशासंनिहितत्वस्या प
के त्वं । यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र ... नीरूपत्वं नास्ति ... अभिमतत्वमस्ति परं तु ... तं नास्तीति ...

नाशद्दत्ता ददितस्येत्यर्थः ।

कृतिं ।

मूलं । २ सांनिध्यं मूर्तत्वान्न संगच्छमिति शरीरमात्रत्वपेक्षायाः साधीयः । किंचैतन्नतन्नाम कर्त्री मातामात्मबाधितं । न किल तथा
विधर्मिणप्रदेशादिरहितस्य मणरोत्सवदुर्घटः प्रकाशात्तिशोपेन्द्रवर्णीण पद्मसानानेकमप्रद्वितीये तादिशेषस्यमायुक्तं किमपि
मानाणवल्लिमानितत्पादद्व । अपरोक्षतेन मककल्पमाणामेष्ठस्यमनमस्यताकृष्णसेगोचरः । न [illegible] द्यतादिरूपविषय
ग्रहणात्तमत्वं प्रत्यक्षस्य समनवग्तिः । अपथमन्यद्विनाविग्रहकृष्णर्थविषुपंणोगिप्रत्यक्षतेनत्क्रमान् । निःश्वापकमिपिकेन । त
त्रा पस्मादस्मदादतीन्द्रियार्थदर्शिनो योगिः सस्मादिविषयप्रत्यक्षं तेनेवेत्राः सामान्यक्रिपनदस्येतनस्य र्थमन्तुपप
न्ने प्रमाणाभावात् । अतीन्द्रियोऽतीन्द्रियार्थदर्शी न कश्चित्साधयितुमिप्रलक्ष्यतया विधत्ते सपवसम्हेणाणमिद्दै
नसाधने सामान्यकस्यापि भवतः किमिति न त्रपावहं । नन्त्वत्वान्नुपद्दतसामर्थ्यमनुमानं । तथा हि । जगदि
दंबुद्धिमत्कर्तृकं सन्निवेशविशिष्टत्वात् घटादिवत् इति धर्मिकार्यमिति समाधेयाथमंः सावयवत्वादनपद्यस्मावयवेन तन्त्रकार्यपथावलम्बिमा

गत्प
२

योगिनोऽतीन्द्रियार्थदर्शी —— प्र३
+ द्रिय +

मयाकिं वक्तव्यं ऽत्र मनीषा अपि ... दूषयति २ नच इत्यस्य पूर्व इति पदेन सह अन्वयः

कारणकारणपारिशि विपक्षमारचय्य दूषयति तत्पदं किलात्माद्यैः कार्यत्वेनाक्षिप्तेन सावयवत्वमुपनीतानाक्षिति । न चास्ये
नैरात्म्यवादिनिराकरणेन कोन्तिकत्व । पृथ्व्यादौ मिनीषाः । यत्नैकान्तस्य हेतुः स्ते तच्छीलादिनामवेऽसिद्धेन साध्य न हि दृष्टा
कार्यत्वेनानुमानाभिरिच्यमाणत्वादिसिद्धेर्जगतः कार्यत्वेऽपि यत्कार्यत्वे तदविद्धेशोच्चतानकिपोपपन्नककर्तृकाभिनामा
१ वि । यत्परमाणवादिरेव तत् । कार्यत्वे हेतुः गतेनत्वेनानामोऽरहमपि निरतिशयत्वेन तत्क । तत्वं पञ्चेनिर्माताङ्गमपाति । पश्चात्त्वे निर्मा
तामकर्तृकत्वमिति । किमेतत्प्रमाणाभावे हेतुरपक्षबाधितत्वात्तस्मात्परमाणवादिर्विशेषाङ्गद्वणुकादेः सिद्धेन सा
वयवत्वमिति भागासिद्धो पक्षे हेतुः । परमाणुनामचेतनत्वेऽसमवेतत्वान्नेकत्वात्कृत्रादिकं तत्कार्यत्वमसमभिचारि इति किं च नव
तामस्तु पणमः । पयोस्त दृष्टान्तीकृतं बलमित्याकारणकारणपादि स्मृतमुपादानमकारिकारणाद्यानुपपत्तेर्गुणा
त्रिर्ईनमरहमस्मनिवेशांसावयवत्वं तत्र सनेवत तत्समानविशेषमहत्त्वाभिन्नरेवात्मिमहीमहीधरादिगतं सावयवत्वं । नक्तसा

बत्वमिपरमाणुकारणप्रसिद्धादिगतं सावयवत्वं समीचीनं
समीचीनं तत्तदादि ...त्रिविधं

परमाणुकार्यादि ... अचेतनसति अनेकत्वात् ...
महामहीधरादिगतं सावयवत्वं तु ... सम्पादि ।

पादशांसा प्रायपादशं साधकं तौ द्वयोर्वा नानुमितिः प्रामाणिकी

इयावलेवनपूर्वमामिदं । नाहिनसंख्यारावनस्तु उगासाधीसाधनार्थं प्रामाणिकमिति: प्रवर्त्तनइतियुक्तं । नयन:सा
धपवनेश रूपात्रमाणानाश्रयेण । परहायमेकानि : सिद्धपादगधिष्टा भावोंत्रशक्तिमत्मानिवेशादिहतेयुक्तं नेत्स्माघद्व
मीपते । वक्त्रमेरेपामिद्धपिशरूमाम्पारस्मेदिनः । नयुक्ता तुमिनिः पांतुद्यादिवस्तुप्रणाशानरानिपापिवलमारीनाप
होनभावि द्दृष्टो ताभावः । नचैतत्तज्ञानभावः । तदीश्वरस्य सर्वकर्तृत्व हानिः । स्यपमायतनपथ्यतिरेकानुविधायिनो
भावाभावो वलस्पादीनां दृष्टौ । नचदृष्टकारणामपहायकारणांतरं तदीश्वरोकल्पयितमुपपद्यते ऐवं हिसतिसर्वत्रकार्यका
रणभावो विलवेन । नैतद्युक्तं । पाम्मिन्नतिभवतोव पत्नोनम्यकल्पनेनतद्दृष्टतेन नसर्वत्रहेतुनामनवस्थितिरिति । किंत्व
नतावतन्त्रशरीराजगन्निर्मातृदृष्टनाविशेषाम्युपगमोयुक्तः । नस्पनगाद्यनताकार्यमेषाद्दनासंभवात् । यद्दृकार्यंश
रारेणयुक्तेनकर्त्राया मंभदवतपे । कार्यत्वात्तेन नगाद्यतः कर्त्ता रेहस्म स्मेनतरानि । ततस्त्वंशीमेसहपविपातमायकेणा

जगत् समशरीरकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् ।

(10)

पतिहेतुः शरीरं तेन समस्तदारिबद्धं सन्निश्चलपयोगितं नाव्यस्य शरीरं तेन निर्मितं कर्तृतया निर्मितं वा स्वनिर्मितं तेन कि
मस्मोऽत्र स्वर्गकाले सशरीरः शरीरारहितो वा देहेंद्रियरहितस्य न कार्यं किंचित्कार्यं दृष्टमिष्टं को शरीरं वा स्वे न शरीरं
स्तनितानर्हितस्य सशरीरं किं कृतं स्वकृतं तेन सकृत्तेनैवानवेक्ष्यैव मादिवाधक सद्भावात्साधकं प्रमाणं न किंचि
10 दुपपद्यते प्रयोगस्य नेश्चरानागमलहानीश्वरानामनित्यदृष्टं तां तां द्विपार्थनिश्चयमकेतनः प्रवर्तमानस्याधिष्ठितं संप
केदृष्टत्वात् ततरन्तुः स्वलिंगानि गोमूर्ध्नः ३ स इ शास्त्रेणाप्यर्पितं इति पूजने स्वनिष्कर्षमाहः । वाक्यं तस्य यथामिस्वथा
कामागमलतं तच्छणीणोक्ति हामादिगीतेषणा हमलभाय तां हो भगवाञ्छाम मुनिः मणिवल्ला ततेज स्वाक्षमारघाणि ५२
ते गुरुः सं द्वादिषु वदेवेष्वन्तस्यैवेश्वरर्पितुपाते । तं गच्छ शरणं देवं देवादिं भुवनेश्वरं मित्यादि । श्रुतावपि पोक्तं द्वा ऋषेयो पो
व्यस्तु पदे वशी भुपोवनस्पति भुपोतद्वाविश्वामित्र नाविवेशतस्मै तद्वापनमो ब्रह्मणे तथा । त्रिपंच कं पञ्जाम हृदस्मादि । तदे

पौर्वापर्यपर्यालोचनया अविचारेण निराकृतः । प्रतीतिमात्रेण एव श्रौतवुद्धयः ॥

मृगां. तदन्यथासिद्धं यदि हि पौर्वापर्यपर्यालोचनानिराकृतोपपत्त्युत्तमश्रुतिसमुत्सारितो वाक्यार्थः । यतो नैव श्रुतीतिमात्रेवि
११ शलेषस्तु अपलक्षपेक्षित्रनिरूपणं भावयति । तथा किल किंमप्रपमाचाम्य गृहे भुङ्क्ते: क्रियाः समवश्च विवमपत्यो म्यनुज्ञातानेम
पमात्मपि न वा कार्थः । किं तर्हि । शक्तिक्रूलहृन्मेनेन निषेधपरत्नात्मसंर्थ । एवं भारतानाहशुणाख्यानन्दोलमो
घोगस्यापि निगणोर्द्धिष्टुपश्चमो निर्विघ्नः । ... णां ... ल वर्मानुष्ठानमनुरूपापेत्यैवमर्थः । स्तुतिवादं स्तुतौ त
मैत्रार्थवादपदानां कार्ण्ये निशपावेदनेविनश्वरत्वे: श्रुद्धां वहविविधानुरूपतानोपजननप्रतीतिसंगतत्वेनसत्यपाप
र्थमितिनतदुक्तिमात्रैर्विशिष्टदेवतास्वभावावेदकत्वं । तथा चाहुः । स्तुतिवादः कृतत्वेष्विमनसावामति विश्रमग
पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो मां कुरुतेमिमितिमिति । अयमकललोकसिद्धावसिद्धान्तपरूढवनीपाविषयेतेपत्र
दापमावित्रद्दंगनावालोचनवः । परमेष्ठ्यान्यत्था विधिप्रीतः श्वर्नतिनेदेवमेवावक्ता । तमिमितिश्रुवात्मादृपतेवा १२

१२४

मंत्रवादिनिः सुरा ... सजातस्य ... स्तुतिरित्याचक्ते तदवेदनमिनापुरुषाणां प्रवृत्ति

...यातिविधिधात्पुदयज्ञानानि ते ... अनुपजननीया प्रतीतिमव...

णामानामितरेतरमवलम्बनकालस्य मकामस्य । तांश्च कवचस्य लोकाक्रमणाय गुणरचितानि तद्रूपाः पठन्तः क
पर्यन्तः मृत्युंजयोपलम्भे तेन तु देशेन चार्थविनियोगनियमजपजपः प्रभृति क्लेशकारिणामपि कर्म पद्धतिमनु
निर्दिष्टे तोषमानवर्गस्थिति । न तु तन्मन्ति देवतादिविशेषाः स्मार्ताः । लोकनाथः काकाच्यवः । अपर्यालोचितवेदार्थपर्यन्ततानुग
तपूर्वजनप्रवर्तितत्वात्स्वाचारमात्रात्मकं दृष्टार्थमिवाणद्वृत्तिसिद्धिमिच्छन्ति । नृतदृष्टे वेदमात्रस्य तादृशप्रामाण्यानो
मिः स्वयं सत्यमित्यपुरुषप्रवर्तितः स्वकाः । तद्वर्गमपरवासोऽश्रपि तत्त्वं वचनस्य कर्ते मननप्रमाणानामिदं तत्प्र
वर्तितादागमप्रामाण्यं चैतन्मित्येन्द्रियस्थितिध्यानाथागमप्रामाण्यमिति नैतेरा स्वपरोक्षः । मित्यनेनागमस्य
कार्यैकार्थ्यप्रामाण्यं न सिद्धं तस्मिन्द्रष्टृभिमन्तरेवतादिविशेषः कथमपि निश्चितो निश्चीयते किमभिधायकं
ति तद्युक्तिः । लोकमात्रविशिष्यान्वाहरणीयचोचार्यवेलायां शब्दे गतः । शङ्कोपानन्वचालोपाधिशीलः । मागो

आपूर्वप्रतीतागमात् पुरुषस्य प्रमाणमिति ... प्रागमप्रामाण्यसिद्धिरिति स.नो.पा. ३ ... यः ३

+च+

प्रमाणितेव आपूर्वश्रुति यावत् २४

प्रत्ययितः १४८

तत्र पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तः पुरुषविशेषः ईश्वर इत्यवगन्तव्यः॥ पालनकर्त्ता सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन । यथा गुरुः स्वामी वा ॥२
+ निःसारत्वात् +

भूरे =

सूत्रं. ख्यातस्य नेनोक्तेन क्रमेणोऽस्वरनिकारणकथनाय्येवनिम्न मार्गानुसरणाद्वाणिनानेषां वैलासृष्टावाप्त लपानुत्रः
१२ पूरितानां भाराद्वज्रा दीनां सवेशीमतिपर्वतस्मारवत्तत्तत्तत्तत्वादेहोर्ध्वगलनवकं पते नतुं इमाह। यद्विने वेश
केणपया किलपेलानलस्य वृहन्नलतां गरुड़ाहतः लावरूपमानवलतयैव निमतिः गौतमागृताद्विमाधर्मात्प
(१२) ैतेन हि एकाकृताव स्वस्पर्णत्रयचलतततन श्वेन्मूर्तिनेवनरिरमत्यरतुः। नन्वनुरोधेन मूर्तिं तस्य प्रतिपादयन्ति
शिष्टैश्वर्यसंपन्नानामतो नैन निरूपणं। विभूतिपाणिनामन्यमस्मदादिलोचनगोचरत्वाभिमानान्यपुरुषमायास्
पर्हंदृष्टप्रहस्पष्टप्रहृत्स्येना विशेषस्यानिमायेश्वर्यसंपन्नमतमा यन्निनकषपाकाम्यत्रक्लिम नित्तंगणपदने
करहमायसं निधिमात्रमसंभाव्यमन्यसेनाहकरविरस्मदादिशारीरत्वद्वाना मूर्तिः। क्लेशकर्मविपाकाशयपरा
गिन्वयापिकाणां। रुद्धामात्रेणास्मदादिशिष्टिस्यानिबंसकारणतमविशिष्टैश्वर्यसंपन्नेनानेन मूर्छितागुत्राणा १२

हुलसृष्टिरिति यावत्॥१

संस्थाय संस्थो प्रसिद्धस्वास्थ्य कुलस्य स्वस्थानादि दिव्यर्थः २

योगाभ्यासः

राम

पंच क्लेशाः कर्म प्रसिद्धं आशयः वासना

स्वदर्शनं निर्माणसाधनसापेक्षमिति चेद्विश्वसिद्धिर्मासमके ४

दस्र

12 द्धिमूर्तिमत्त्वमस्मदादिमूर्तिमत्त्वे किंनरकर्माणं वास्यां तेन सद्य युगपदनेकदेहशतं निर्मिमीते करणापेक्षया न समूर्तिमत्ताख्य
स्यादित्याशयेनैकत्वे देहानां स्वाङ्गोपाङ्गः साधर्म्यसिद्धत्वात्साध्यो ऽस्ति धर्मस्तु सकालमनेकदेहग्रहणं निर्मिलहे
णाच सर्वात्मना नास्ति यस्मादिहापि हृदयस्थवर्तिनां मूर्तिमत्तासत्तामप्याणिमादिसिद्धियुक्तयोगिनां यो गि
इदानीमपि ४ नां युगपदनेकदेहशतं निर्विरोधमेवेति नाद्यमाद्यः स्वनिरनिशायामसफलोत्कर्षयोगिनः परमेश्वरस्य तद्दर्शना
भिनिवेशिभिः कुम्भकारादिनिदर्शनकलुषी क्रियमाणेनानेन निर्माणस्य किंरूपः किमाश्रयः किमुपकरणश्च
साधनसिद्धिकलापविकलो ऽनुपविशति तथा चोक्तं मित्स्वरूपमणोनाम्नि मीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभु
वनं किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च। अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः कुतर्को ऽयं कांश्चि
न्मुखरयति मोहाय जगत इति पाशाशरीरस्वतादिशेषसंगतो मंमवद्यावस्तत्स्वापेक्षासिद्धकारणेवस्था

घटशब्दः निरर्थकः शब्दत्वात् दंडशब्दवत् ४

शृं. मः सा तु न यात न पा प्रतिपाद्यमानो पि न तत्स्फोटकरणस्य वाना नां त्रयो मनेहे त्वम विशाता तिस्य च इ वो पहत त्व मेवा
१३ पण्या तिष या हूशा ज्ञा उम लेरेव : मपु त्र ल त्र माण म हू स्व मा धि तो पु ष ति हि स्थिं म वि मू ठ ष न मा म हू स्व र : णा ति न
ले ष्यि तो पि म न प ला प ते रे व हू त स्य म न्य पा ति रि ति हि स्या म्मा न रे हे त्व दृ शा ता म्मा मा धु म्ति षु णा मे न्व त्रा ण्य मे व
(13) न्या प: त्र म ज्य त रू स्या हू श्य पा त्मे वं घ रे म्या ष; श हू तो इं स्व श हू व न म व न ा कि ल श हू मा त्रे हि र व ते क्ष्ति त्वा न त्र
न: श हू म ति कें रे व ता न म्मु ण ग मे म स्ते त दा प ति तं प हु न वा च क व्य ति रि क्त वा च्या र्थो सं भव: स्फु टि हि श न्ता नां प
या न न्यो न न्यो र्थो वि ध ते ए वं श हू त्वा वि शे षा न ष्ट रा दा व प य मे क न्या पो स्तु न वे न घु क्तं श्रु तु म व वि धा न न या दि
ना स्ते घ ट शा रें म त्र स्व श वो न ा न्मे न घू ट ने च हू ते त्र र्थ कि पा मि ति घ ट : चे द्ति स्फो र ण ति री ण ने चे ति व दू हा म व राम
वि ष पा श हू सु त्त त्वा श हू श्य ति रि क्त वा च्या र्थ सं भव तो घ ट श हू स्ये वो र स्फो टा णां व इ शा हू स्ये व वा स्फो र ना रि स्या त् १३

मानयोस्तत्त्वस्थितिर्व्यपितत्तत्त्वाख्यो ः स्फुरत्प्रोक्तरूपकारमात्वं विंशतिरूपयोस्त तत्र्थं क्रियाकारणत्वमन्त्वं दृष्टान्तोन
वाच्यनाव कर्णो हैकं नानाप्रकाश भूमाते हेवतां किं ताईतद्यार्थे वेनिर्मितं हेतोनां नाकांन ह्न्यपा सिद्धमितिपरमेत
13 मन्तु सद्धापदूषणानि ॥ अथ त्रिनेत्रपंचाकामन्तु शक्तादिप्रीवर्ग के कर्णनरूपा दिशा शानां मार्यक तं कथ्यमेवेन ह्रं इन्द्रोवज्री
ह्रस्वा मयरमादीनिवाकानि शक्तादिहेवता लिंगानि मंत्रार्थवादपालाितन तेषां तु रूपा यार्थमितिप
द्भव द्विशमिद्दैत तत त्त्वपालु सार्थशाने पातृणयाणां हृत्रूपमाणानां कर्मरूपा । दिशा शानां कथ्य मर्थवत्त्वस्मात त
त्कर्मशक्तेः क्रियाभिधायिनः ॥ ह्रीन चहृती नाद्यः एवं रूपशब्दानां दिशा शब्दप्रपञ्चं त्वागमालये ते
मव स्वेतन रूपरूपाभिधायिनः स्थानगत रूप व ज्ञानिनां विनः शक्तादिशा एव तत्र शक्ता विशेषा त्स्व रूपपायायां
संवेसमानव र्थकं तत्त स्वचो त्स्वगाका नामकिं विकार त्वे प्राशक्तादि तत्व कस्य गाका शात्र्यविषयत्वे कस्य

मृगें. माने नत्वाहिंसया एतामिंद्रो वृत्रमवधीदित्यादीनां कर्मशास्त्राणां सहस्रदक्षिणावणादीनां वरुणाद्यभिधायिनां शास्त्राणां क
१५ थमर्थवत्त्वं स्यात् नकार्थ्यं न लौकिकस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यमिति तैराक्षेपनिषिद्धशास्त्राणामेव तत्त्वरूपप्राप्त्यर्थं नेन्द्रादिशास्त्राणामिति
स्यान्तन्यरमणुक्तं लोकव्यवहारः क्रमाश्चर्यजितस्य युक्तं यतः प्रकाशोपाधिलोपमिथ्यासमूलनाशं नष्टक्रिमतत्सर्वे स्मूलो
(14) भूतानां हताः सर्वाः पृथक्त्वरूपः नैषा स्वीकृतिः करं पर्यन्त लभिमादीर्घनिर्मूलत्वसाधिष्वाराद्ये कांतेन न मिथ्यात्वे फलमि
त्यवादित्वात् न तत्त्वं सर्वज्ञपादेन मत्स्यादेशात्त्व पृथक्किमतेन च माणोपपत्तेः समूलत्वे सति मिथ्यात्वामिदेः मूलवास्ता मितियावत्
गमः तथा शास्त्रः प्रसिद्धमागमः या सो लोकस्याभिधीयन्तरति यथा निर्मूलो यः प्रकारः सर्वे मिथ्यारूपः तस्य पृ
क्तं यस्मादेवं कस्य मानेभूतानां सर्वाः परत्वेपो व्याहत्या नसर्वो हिंहितपेप्सा रहित जिहासर्वानक्षमाणाम्बरेनां कृत्वा राम
तां प्रकृत्य लोकव्यवहारो दृष्टफलेषु वाक्यादाव दृष्टफलेवेशपूर्णोदेशवर्ज्यं नेति किंतु प्राय शोगतानुगतिकं प्रथा १६
या
प्रमाणसत्तां निश्चिर्य

लोकव्यवहारे दृष्टादृष्टौ च गतप्रनुगतिक प्रवादमात्राधिवासितमतिः पुमान् प्रवर्त्तते इति पूर्वेणान्वयः १
आगमपरीक्षापर्यंतं किमर्थं [illegible] क्रियते [illegible] आचारः स्त्री [illegible] तत्कथादि मचीति [illegible] तद्विदामिति ४

स्मात्राधिवासितमतिः कीदृशो भवनाशवाहस्य मूलमन्वेषयं । यदि विरकालभग्रत्नेतेन वयं जनो द्वेषमाणं तं तमुक
मेव यत्र यथा भवारण्यवनात्सो तथा च सति नास्मि ध्याते विनराम नेकजनेन श्रयितत्वेपि कुतोस्तोङ्कवारसेवं विधि मूले परी
क्षते । तर्हि आगमपरा हते वेपेन लोकवारविचारः नैवैतदेवं यतो भवादृशापि स्मृतिस्थाहागमादन्यएव तत्र नैसोवृतो यथा ह
15 रः शिष्टाचाराश्चो धर्ममूलत्वेनाभ्युपगतः स्मृतलं यद्देषेणा । तदेवं स्वमूलेन न लोकव्यवहारे नेत्र्युणाच्चाशिशिष्ट देवनासेमवः । म
याहि आमर्षहीं दृष्टाविमन्यपरमुनिः । किं तु नामाखिलजनप्रतीतमेतद्यन्मुनिरुपमन्युः परमेश्वरेण वरप्रदानेना
नुगृहीतः तथा च महाभारते श्रीनुशासनिके पर्वणि भगवद्व्यासमुनिनोपमन्युवाक्यं यदर्शितं प्राह मां भगवानीशः
प्रहसन्निव शंकरः । वत्सोपमन्यो प्रीतोस्मि पश्य मां मुनिपुंगव । दृढभक्तोसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि । अनया
वत्स मद्भक्त्या तेऽत्यर्थं प्रीतिमानहं । तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामान्मनसि स्थितानिति । अथोच्यते मिथ्यैतदुपमन्युनात्म

[illegible] धर्ममूलत्वं स्मृतिशीलेच तद्विदामिति प

श्रीं॰ प्रभावकथनायोक्तं श्रद्धी हि किं प्रमाणं यदेव मम सौभगवतस्तु गृहीतः इति तु नारतः यस्मात् कथं न स्वयं वोमि मिथ्यायस्त्वं वरापः प
२५ योनिधिः । यस्यांकिल सकलश्रुतिनिर्मनशत्सहस्रपरिहृत्यमानः हीराविधिं मुञ्धीनः नस्यनवसः किं नाम मिथ्या त्वं त्रपमारापः प
स्मेभ्ववर्णाम्नायोहमित्यत्र तवादि त्वं तदानीन स प्रवेतपरिहृत्यांशेषवशीकारः वत्तुं श्रुतिजनस्य होनस्यानपरिचय
वादीन्यपिवचां सि मिथ्यात्मादिनाकिं वित्तस्य सव वनेषु शान्तरागद्वेषाणां मात्मनां नभूतपविषमर्थानाम्तुनीनामपि मि
(15) थ्यावादित्वाभ्युपगमे मनादरणीयपि इत्थरह्नितास्त्वपेक्षाहोस्वर्शनकोशलेकिं वकोशीक्रतोहिपारोनविषन्नालाप
ला लीपुत्राकुत्क्रतस्य मोचितः एतादृशः श्रुतोशुनेनैव नः विधानतो विधिः पंचमात्मपभीषतोनाशीविषपाशेन विवशीक्र
तः श्वेतः पातीति पतितस्ते नपत्योत्राणाशालेन परमेश्वरोणां ॐकारमात्रं क्रतास्कोपाग्निनाभस्मीकृत्य मोचितस्तति तत्र
श्वेनेशविरले भूपोमित्रैनैश्वमात्मनानापेक्षुनिवपूर्तिमिदमवश्य शास्त्रापि चर्चितकालदर्शिभिर्देवैस्त्र पर्वतनितपवा २५

तःचित कालं त्रि इनेतनामाञ् शिरवेत ककः शिवं नि रंत रंपूज ... यते दृतेदिव पूजनां सकृतं हृ पूर्व रूथ गतंतदा ... पाक्रां लेनं
वमें लागस परमेशी चिष पाशेन क त्वो सकृतः शिवलिंगेने सहगाहं वमृत्युपर्वविशि त्योलयाय दाविवशत्रुतान सदृशं सां देवाशि वा जित्ता स्वाविभूतत्वाकुं कर्ता क्रत लोकपाविना
यमं नस्मीक ... पूत इष्टविमोचितर इति कपाउ
+ शिवेन +

देषयोर्कर्ममात्स्यामलाद्धियागमभेदनमहृतरतिनमकथंतयादमानिश्रुतिरुभमहृनसभवतः शामात्पलाभेदेमेनभीत
भीलाश्रुवमलीतनतरतिनहृत्कपपांमरहोतामानिमाहृसेनक्षिमथ्यातेहृतनोदोषाणांकर्त्रग्रपन्नाहृक्रतकलेननि
15 तनात्तस्तुते ॥ तत्रत्यः शामात्पापकोपशुपहृतामोनकश्चितलकितकर्त्रभावनिश्वपेयमाणांनोतदणामः यस्तुतस्व
पंधुवनमहृक्षतेतारिवाकावदेवनावतानेकार्त्तेयापाणाविनाभाविलमुसेहृामहृदेतलमनेनवक्रतमपत्रसराणः ।
रतिवाहृानुषं ॥ गेणाः यानायहर्षितान ॥ लाश्रुणहृदवावतालानिलयीलामवक्वरि ॥ ३ ॥ ऊक्रवदेवतास्तिवशत्तावाषा
तपामेश्वरप्रशंसाहर्षप्रकृतानंदाश्रुवशादविसर्त्तिगिरस्तान्नभाराजादीनदृष्ट्वादृश्तानृपनिपांठतोषेमेवंहृारी
तम्रुनः हशिष्यानाहृलंकर्पदर्शयामासवशाद्देवः ॥ गतकाठः ॥ ततताहिला संकाशांतनूपमानेमहृदणोः ॥ यत्य
ग्राकभावांदेवैर्गीतोस्त्वत्सुमानमात्मीपंहृपंवग्रपाणिर्देवः शतकठस्करीचकाः तेजोतिशयपोगसदेवम

मृ.तं. माशतकर्तुर्वीर्त्रीनिवसिशोषणाह्रपं · कुलिशास्यहिसमावएवापंमहुतवमामावरतंशतकत्ततावतक्रनितएणषमा
१६ वास्मुतम्भूरिपहः समूहत्तमिति तेतमृगिर्मपकुमिंसूतामभिश्वात्तुवनताः मोववीतुयतांकामोजगत्तयवोपि
पः।तेवग्रीपिवतानंसूपतामिति सोववीताकिंतेकोत्तमपवशानिर्मिलपोतसंमतः।तेभाद्दानाहपः तंवत्म
(16) सीक्षतत्रखलहपेंदेमगन्तुः मामभिःसद्धा संतत्तुहुतुः।मवमर्वजगत्सवरोगतो मवद्धि...म्प णीतामितिता
नाह।तेनतेसमहताः पारमेष्ठ्यंतानेशातेश्चेनवतः मठतस्पर्विंतंतानोपदेशंदाहुतान्मतिववनंसूपतामिमाह।किं
तमेमेकएवमवतांमथास्मकलयोतजनामिमतोपथावसमंश्रेतुकवत्तनःवशामवतुमर्वैश्वेवमवद्भिः सूपतामिन्ये
वंभगवनाशक्रेणोक्तेमतिश्रपतेषांमहानोभगवानगुणासूत।गाम्मीपत्तमः पवछमापतःमसूजितंतास्त्र रा.मृ.
यानंतरंतेपामथारेम्नर्पारिगुणापोगातमगवान्निविशवताह्मामासाविवामवशास्यवाग्पुक्तनाववागम्मीपछमा १६

तानम्रनेनेति तानं
...शब्दसमुदाय
इति वा ॥ ४

दि२

वलतोऽत्र प्रकोशलाश्चतिप्रसादयोगात्तस्य गम्भस्वभरद्धात्मोपुविनिर्वापकतरतिन्यायेन शिवो वितवानीसास्फुरत्पुणत्रपूर्वपत्त
कारणेनवारेऽमश्लुत किं मयव्कैस्याः । कथं मे ह्युगारेन्तराणतं तानमृतमं । किं च वे तमिमे स्यापणनिर्मकेभगवानिदः । एवं तत्
16 भगवतासम्यकप्रपेडुमारभ्यमितोऽभीतानेभ्यः सातिशयफलतनात्कृष्टतमं तानं तत्कथं महेश्वरानसशंतनस्वरूपात्रि
घलाशिष्ठतानमृतं तेनानेहि द्विरूपमवबोधरूपं शब्दरूपं चतत् द्ववोधरूपंशब्दरूपाद्धंममैं पुष्पवर्तेतेननशादितः परमेश्व
राद्वबोधरूपमेतावतकथंपामकथंशब्दरूपतामेत्य द्रुमेदृष्टित्रेसंपत्रेकिंवार्थंसम्पभगवानिदमकरोत । नस्य विकार्यं ४
नेमिसंहितमयोनमनः कश्चित्कर्ता किंचित्कार्यं कुर्वन्दृष्टः । तस्य च भगवत एतत्करणे किं कारणमित्यर्थः । अथा
त्र प्रतिवचनं । सृष्टिकालेमहेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये । विमलेविमलं ज्ञानं पंचस्रोतोभिरानिने । सर्गादौ परमेश्वरेण
पुरुषार्थस्य मुक्तियुक्तात्मनः संपत्त्यर्थं विमलमित्यवबोधात्मनोनादरूपात्तेनचपरमंपमतनसाद्द्दृतोपाधिमेदृष्टात

निशुयोजनवान्ह

विमल [illegible] बोध = आत्मा तस्य नादरूपत्वेन सूक्ष्मरूपत्वेनैकोऽर्थः ॥ अथवा
विमलं इति प्रतीकं धृत्वा व्याख्या ॥ तथा हि विमल ।

मृगें. ऊर्ध्वप्राग्दक्षिणापश्चिमोत्तरवक्त्रोत्तः पंचकेनाभिन्नः समंतात्सम्मननेन लक्षितममितिमरशिवक्षेत्राणां दर्शनात्मतां
१२ शापितेनतानें निर्मितमिति क्रमः। स्वरूपेणनंतवर्णवृद्धिश्चिरेतवर्तितं। किंवत दर्शितबालकशालकवाचानशेमहेश्वरानाम
मकोटिश्वसंख्यातानंमंत्रांस्वपरमेश्वनि। मंत्रोद्धारप्रकरणाभिधास्यमानत्वान्नमथावर्तितोवाचककलानस्यमंत्रगणास्य
पेवास्याद्यनंतारूपोश्रीविद्येशानांतथामार्गेपस्याद्युद्धस्यायनक्तात्कालमनादिविभागात्कुदविद्यासुवनेक्रमतस्थि
तीन्मकोटिसंख्यातानंमंत्रात्मरमेश्वरोविधन्नरगिपूर्वेणमहेश्वः। कालसाधामासे त्रिश्रुणमल्पस्यष्टत्वात्तदसादिकाले लकार२४
अधास्त्रियर्थः। प्रतिसर्गकालेवानयाकोनीतिनिर्दिश्यमानेनैवतच्चविद्येश्वराणां वामादिशक्तिक्षिपोभिलेनसमस
माधाविर्भावनंनामकरणंमंत्राणांतावत्पगमानवकरी कृतहस्ताक्रियतामुभयेषामप्येषांपरमेश्वरानन्तान राम.
क्रियाशक्तोत्कृष्टपरंतेपं। मनुनर्तकात्पवत्रिमलीकारणमधिकारमलेनापरत्वान्मुक्तेरस्यारतिवस्यामः। ... स्वं १२

(17)

त्रमहेश्वरान्मंत्रेश्वरोत्क्रामं मंत्रेश्वराब्त्क्रमाह। अथ शाश्वाधिकं मानसूत्रं मायाधिकारिणां मंत्रेश्वराणामूर्ध्वाध्वाधि
नेशोपमते तेषां मायायामधिकारिणो मायाधिकारिणः। ते वा मुपाते न शुद्धाध्ववर्तिनि विघ्नेश्वरामकनेधाद्वामशाद्
17 याधिकेश लेविघ्नेश्वराः इति। पूर्वं तो वृंसंपेक्षः। तत्र मंत्रलिनो स्थितो वृहस्माणाः कोधा याद्याष्ठावेवमहद्वाणां च वक्षात्रंउथा
रकाणांशानेश्री कंठवीरभद्रौ चेत्यष्टवमपशाद्दशोत्तरं शतं चापेस्ममंत्रेश्वरा ते शिवेन निगुक्तामिमर्थः। ते धु यकः समगवा
निद्दयोग्यं धुमिद्धपेक्ष्य काशय तो मेषु पायः समुपपद्यते। नेष नेतादिषु मंत्रमहेश्वरेषु मंत्रत्वादिषु च मंत्रेश्वरेष
भिषक्तो हेस्वरस्येत्स नं नतो पक्रांतं तान्तंप्र काशयति। कस्मिन्वि षये किमर्थं प्रकाशयती स्याह। योग्यं धुमिद्ध
पणिपकं जनन्याद्विरातिशय पश्चेत्र्यः। श्रेयःसुभुक्तार्थम्भक्तार्थच च वक्तीनार्थः। अक्तो मे घ्विति। एतच्छास्त्रार्हमो पेक्षे अपरि
पक्कं जननत पापरशास्त्रानुवर्तिन मेघु विघ्नेषु पः का पिलपांचरात्रादिशास्त्रार्थः समागिनिनदक्तपोग्यतानुसारेणोपप

मृगें. ग्रन्ते । चेत्तुगुणोऽभवतितं प्रकाशयति । परशक्ताद्व्योमत्न विष्ठापनत्वन्न्यात्वप्रकाशनमपि कार्यं पर्णाक्रमनतरति पाषन ।
१८ श्रयास्यन्तानेना स्वभावमपिधीयमानस्य किमपिधानमित्याह । शिवो न्काणि मिदं तानंमेवमेवेन्व्रहेस्वरे: कामरत्वात
कामिकेऽति प्रणीतं च द्वाविलतं परमेश्वराज्ञो केनक्रमेणावतत मेन तत्नानेशाद्व्रलं कंरस्यारेव्याक्तरन्वेषांचरूथक्रश्च पश्च
(18) श्रोत्र्णा व कुलाद्वङ्कुमेर तेनोविक्तांत्र्चमिमतकामरला तकामिकत्वेनोपरेह्मिमेचामां मंत्रेश्वराणां चेश्वरे:
मंत्रमहेश्वरेरानंतादिभिरुपरिष्टं नेभ्यश्च गणपक स्मेकि पतायेयेन कोरत्नवानित्याह । तेभ्यो वगतहक्रओमि स्मीला
लीरस्मारडुमोरराञ्जुमापतिर्मयां महेशे र्भगमात्तितः । तेभ्यो नंतेशा रिम तीपनेत्रा ग्निशि वोनिरेय स्मारनहभगवा
नुमापतिरयिगमभवसंख्ये रकार शामि: महेश्वे: संतिप महामरात मो हाम रानंतनत्रापि विलारंहिताहे: मारायवा राम
नके: वसिनिाक लेतानंतद्रुकैरेवश्रणमा नवाप्यर्थवाशनुमारुपिविक्लांतात्का मारणी मित्यापिपिवी कुस्मेन काि १८

सृष्टिस्थितिसंहरणाविर्भावतिरोभावात्मकं पंचविधं कृत्यं

न्दुकेः कानिचाली पैर्निपाकुलेक्रमेणानंगात्वमभिमास्यस्तोद्रास्तुनीनां हिमिहारी नत्वविशिष्या नूनं तामद्यविपाके दानमभ

दूनाशयणां के ढक्का तो मृगेंद्र राक्षसांशुपो ह्रानवकारणं वयमे॥ ॥ अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वविच्छिवः। पूर्वव्यत्यासित

मागोःपाशजालमपोहति। संबंधाभिधेयरूपो न नानिःश्वसममेव विविवेचितानि। अथैतानुषंगिकं संबंधादिकथनादनं

१४ तरंविधास्य:पादः प्रक्रम्यते। अथ वशात्प्रपंचितपशुपाशाख्यात्रयःपदार्थाः पशूनामलानं स्यात्ताशानामा वैतन्मा

नेहिलक्षणमस्पष्टः पंचविधकृत्यकारित्वं। काकालि स्वशक्तिरूपाणि मायादीनि चक्रिया चरित्वाद्यानन्त्यं

चपमूर्तोऽनुग्रहाख्येन कर्मणा परं केवलात्मा रनुमिमायमिशा समानेन तदुभी कारेतारं मूलसूत्रे। अनादिमलाप

तेहति। अनादिशब्दः क्रियाविशेषणं। अनादि कालमलापेतः स्वभावनिर्मलः परमेश्वरः। तथा अनादिश्चासौ मलापेत

श्चेति त्यतोऽस्य समस्तमलोपकार्यवर्ग। किं च अनादेर्मलात् अपेतः स्वाभाविकमलविरहात् परमेश्वरो नाथक

इत्यनादिरयं मुक्तात्मवर्गः ईश्वरप्रसादात् प्रध्वस्त
समस्तमलः अधिकारमलरहितः १
पतिः
सोऽरः

अनादिकत्वे टीकाकारः ...

प्रकटीकृतदृक्क्रियत्वमलः॥ यस्य दृक्शक्तिः क्रियाशक्तिश्च परमेश्वरेण प्रकटीकृते।
सांधतः २
... यस्य दृक्शक्तिः क्रियाशक्तिश्च वर्त्तते २

मुक्तात्मनां 19 मृगेन्द्रे

रीकृतदृक्क्रियः किंविद्वशो भिन्नतादिमता यथा विकारमलेन पुंसो मंत्रमंत्रमहेश्वरा वर्गः तेषां समासत्रयप्रकरणात्पु
कारणमिति विघ्नेश्वरादिभिस्त्रिमहितः पतिपदार्थो ज्ञापितः। तस्य च विशिष्टत्वं विभूत्वापि सर्वज्ञत्वात् सर्वकर्तृत्वेन च विदितः। पुंकात्मनां
तु मतापि सर्वार्थदृक्क्रियत्वे पराजालापोहनसामर्थ्यमभिकिन्त्वपो हन्यकर्तृत्वे कारणं पश्यामः तावत्त्रयं वर्तते। अतः स्वात्म
मेव अत्रे पोपोगाच्छिवत्वमेतेषां विधेश्वराणां शिवपदप्राप्तिहेतुत्वात् भगवतः सर्वानुग्रहेश्वरत्वेनेति। तथाहि पुंकात्म
नामपवृत्तत्वाद्विघ्नेश्वराणां च परमेश्वरपारतंत्र्यात्त्वं तत्र। समग्रतान्तिकरोतीति चाह। पूर्वमास्वितसामको: पाश
जालमपोहतीति। अत्रोपि विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलत्वेन त्रिविधत्वम्। तथा विज्ञानाकलप्रलयाकलात्म
नो विषयत्वात्तमलेश्वराशक्ताधिकारतरत्वं यात्रावमेरास्वतोऽर्द्धविधपोमकलमपि विवंधनवद्धस्य कृतनश्चिद्रूपा एम.
पात्रस्तीणकर्मतया केवलकलादिपुंकस्यचा। एवं द्विविधकारणस्वेव च पत्नोके विदेहमरेहमेरात्मतिमेसंमलाघवि १९

विज्ञानेन वि... कलः कला... ...स्तेन ...कलत्वं कलान्त्वं रहितः॥
पुंस्त्वमः॥ ...शक्तिनाशितं... सन् ईश्वरशक्तिदत्ताधिकारः ... तः विज्ञानाकलो द्वितीयः॥ एवं ...शक्तिनाशितमलः सन् ईश्वरशक्तिदत्ताधिकारस्तान् प्रलयाकलः प्रथमः॥
ईश्वरशक्तिनाशितमलः सन् ईश्वरशक्तिदत्ताधिकाररहितः प्रलयाकलो द्वितीयः २

होमलाद्यधिकाररहितः सकलः ३७ पाशात् प्रक्षीणकर्मा कैवल्याकलादियुक्तविदेहो मलाद्यधिकाररहितः सकलः १४ पुत्रकलत्रादिबंधनांतरयोगः
इत्यर्थभेदाः १४

॥ अविद्यापदा ४

कारविरहिणः । तद्युक्तस्यैव तत्पूर्वकारस्यारस्यमनेकमेदभिन्नस्यात्मनः परमेश्वरः पाशजालं दग्ध्वा संभवमपोहतीति
संबंधः पशुचपव्याचापोहतीति तत्सर्वपदार्थसमरसमेवेश्यामः । कीदृशस्यात्मनो नित्यादेः । पूर्वथसामितसेति । पूर्वोरना
दिकालानेमल कर्ममायाख्यामेभ्यानिरोधशक्त्यावैपण्यात्संभवं देहव तपाश्रितेर्थसामितस्य परमेश्वरादेमादृशपशा
पितस्यनस्येषम्बंधो नपोतिनस्त्रयमर्थः । मलेनेम्बानिरोधशक्त्या कर्मभिस्त्वसद्विरणोरशिवत्वं तत्स्वबंधान
रपोगः । तदपोहनेन शिवत्वं दर्वेच शिवं देहादरूपेतेपवानाशपोहेतवः । शिवत्वशमित्यनिरतिशयसर्वार्थदक्त्रिया
शक्तिः तेषां पोग्यतामपेस्यानुग्रहेश्वरेतः पाशशानमपोहति । निरसति । उपसर्गादस्पात्फ होर्वा वसर्वामित्यपोहति
परं । तदेवमखिलतंत्रार्थसूत्रनादेतन्मूलसूत्रं । तथा चैव व्याख्यानावसरे वक्ष्यति । पत्रवीनरस्या स्तोमहातंत्रार्थपरा
रूपः श्रीभानिमूलसूत्रे तदर्थशाघलंकृतमिति । यथैतत्सूचितार्थप्रकाशनार्थमुत्तरसूत्रं । विपादार्थचतष्टयारंमहा

पुत्रकलत्रधनादिरूपबंधनांतरयोगितः ५

त्पत्तानादिमलापेतरतिपूर्वप्रोक्तोर्थ ... मकामलतंत्रात्मकः पादपः १

सर्वार्थविषयकदृक्शक्तिमान्सर्वार्थविषय
वेक्रियाशक्तिमांशिवः ४

१४

पञ्चानां १ जीवानां तिरोभावं करोति मायाजीवानां अविद्या स्वस्वरूपाप्रकाशनं करोति। भवाभोगिनां तिरोभावं संप्रत्ययं करोति
क्रियापादश्च योगपादा योगपादाः ३

सूत्रो० तेन जगज्जातिः सूत्रेणोक्तेन संहृतपाशः शिवाभवति पुनः। पाशमञ्जवेद्यात्मनां जन्मस्थितिनिबंधनतिरोभावानुग्रहकृद्भगवा
१० न्भवतीति पंचविधपञ्चकृत्यकारी शास्त्रव्यतिरिक्तेन किंचित्संभवति तस्य गुणेन न वर्तते। एषां कर्मणां तस्य भावात् त्रिपदार्थतया
कं। किं च पाशजाल मायागतकर्मातिरिक्तिकिपाशिमाः क्रियाचर्यायोगपादाः। पतिपशुपाशो ज्ञानं हि मस्त्वविद्याप
२० दर्शितपादत्वं तच्छ्रुपोपदेशः कृतः। पशुज्ञानं चमितिनिर्देशानां तरंगोधिकफलनानास्थितिभेदकत्वेनपशत्वाबामदर्शितमन
मयमेपतासर्वं तेनैव केनैवाप्तनामसूत्रेणासंहृतपाशः पुनर्विलरणेन देवघमेपं जगतानिः श्रीकंठनाथः पाह। पूर्व
सूत्रान्तर्विक्रमसर्वविदिशितिविशेषणात्सांख्यावेषु जगज्जन्मस्थितिनिबंधनतिरोभावविमुक्तपंकलसंस्कारकफलं तेम
मसेनतेरवाहितेन स्वभावसिद्धेन भावितत्वं जगत्कर्ता। सर्वानिश्चिनवस्थासास्मोनिर्देशकोपिवा। जगतोजन्म
वक्तुं नवक्रमस्याभोगोपयोगिपरिकरसहितस्यपोनः पुनरनतन्नानिविषयो निवृत्तावनं जन्मस्थितिलाभाविनि

भोगानुकूलकारकमहिमा

सृष्टि १ तस्माद्दशकारमिति सृष्ट्यादि निरूपम्य १

[illegible] तथा प्रायात्वे एकविंशति [illegible] पसंहारो ध्वंसः १ आलनः तिरोभावो [illegible]

हृस्य सर्वलोकस्य स्वर्गो वैरिनियोगं स्थापनं । अत एवाह दानजगघो नातुपसंहारः । तिरोभावो यथा तु रूपाद्रोगारस्य यावः से
रक्षणाख्यपान्वयो नः । परहस्तार्तिकफकारः । स सत्कारो विमाडोगारस्य यावशरीरिणां । श्रोक्तं संरक्षणं नाम सापे
नपरिकल्पनमिति विमुक्ति रावेनाचातुर्ध्यानरूपोऽस्तु ग्रहस्य तनसरमे स्वारस्य संवं धिपं च विधेः क्रमः । कारकैः शक्ता
दिभिः फलेन च मुक्ति मुक्तात्मना सहितं तेषां पमवको द्रष्टा । एतच्च वन्नमाणादिभिः कर्मभिर्निर्वाणिर्वर्तितं च शक्यो । अथै
तेषां ता नापि पुरुषेण । अस्य मल निरुद्ध शक्तिता तान वा नाम्योऽयं कर्ता पुंसः । एवेनं तत्त्वाधिकर्तुत्वं शक्तो तिसो
वर्णनद्विपतः विन्दोर्थितकार्यविषयाणां यानविशेषाणामंशेनापि वैकल्पेन तन्त्रकार्यानिषधे नः । अत एव सर्वक
र्तासर्वज्ञेन तेन च स्वभावसिद्धेन नगतः कर्ता भवितव्यं । अथ योगिनामादिमत्वेन नाभिद्धेतस्मिन्नन्युपगम्यमाने परिकारणा
तत्कृतत्वेन सामान्य उपहृत्यस्यापि कारणं तत्कारणस्यापि कारणं तारम्यमिसनवस्था । अयमासविनेवकारणं

उपश्लोः ४

यदि हेतोः कारणस्य यदि अन्यानपेक्षत्वं तदा तस्य हेतोर्नित्यत्वं तेन सत्त्वं स्यात् नित्यत्वं स्यात् अपेक्षा अन्यत्वं तस्य स्यात्॥ यदि हेतोः अन्यस्य अपे
क्षा तदा भावानां कादाचित्कत्वं संभवतीति१

मृगे· तदेव तथाविधमेवरूपं नरकस्याप्नोतं। नहि एवं निर्हेतुकोऽसौ तौ मानपेक्षणात्सर्वस्येव स्यात्। स्यादिति नस्यात्ताथ सक्रुः॥ नि सर्वस्यापि
२१ त्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात्। अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः॥ इति। तस्मान्नभावविशिष्टनित्यनिरति
(२१) शयनिर्मलसर्वार्थदृक्क्रियः प्रतिपदार्थः पूर्वश्रुतदृष्टेनेन लक्षितेनः प्रतिस्तेनेपरत्कातो इदानीं पशुपदार्थलक्षणपिठमाह। वै
तन्ये हृत्क्रियात्मपतिरस्मात्पनि सर्वदा। सर्वतन्त्रपतो पशुकोऽणुरूपते सर्वतोऽपत्ते। सत्यमासमानतावानिरहेश्वरात्ते। व
र्णो नावृतवीर्यस्यसो तत्रकाविमो सणात। तानक्रियात्मकं पश्चेतनं तदात्ममक्तिनतु शरीर समवेतमिति चार्वाक
न एक सिद्धि निराकरणेन ह्मामः। तच्च सर्वदेवास्ति। नतु पशुकावेष पशुकोऽत संवित्तभावोपथावैरापिकेरिष्टः तथाविधापामोहहृ
पेपक्रशक पापशुकेर्निराकरिष्यमाणत्वात्। नचात्मनश्चैतन्यसंताचक्रियात्मके सर्वतोऽमुत्वमस्ति। नतुतपणकानामिवेद एम·
वेदा एकतं पक हव्यमाणकत्वाभिप्रायेणापि पशुपदार्थ्यं सकारणोपकत्वमस्य समाणत्वात्। पत्रहेतुमाह। पतो पशुकोऽणुरूपते २१
एकस्या मपि विशक्तौ ज्ञानजनकत्वेन दृक्शक्तित्वं कार्यजनकत्वेन क्रियाशक्तित्वं च परमेश्वरे नित्यासतीति स्थितिः४

एतेन त्वीश्वरनिरूपिता जीवनिष्ठा निरोधशक्तिरेव अनुग्रहशक्तिर्दर्शिता ॥ अस्य तु पत्नि माशो क्या न चेति १

मुक्तिस्तत्र सर्वतो मुखचैतन्यसत्त्वं मुक्तभावे स्व

21

सर्वतोमुखत्वं मुक्तात्मनां सर्वतो मुखस्यैव चैतन्यस्य स्ववशत्वादित्यर्थः । नैव तेषां बुधतराणामेव तदुत्तरोत्तरमिति वाच्यं । सदुत्तमैः स
न्कारैर्वा स्वकरणैरभिधास्यमानत्वात् । अस्मत्कायेन तथाविधचैतन्यस्फूर्तैः सर्वेऽपि न स्वरूपलंभात् स्वपरव्यक्तिरेकाभ्यां सं
साराभ्यस्तानां सर्वतोमुखत्वं चैतन्यस्य कर्तृत्वाशंकानिरासायाह । सम्यगाभासमानत्वादित्यादि । सम्यगनुपलंभः संसार
गतानां तत्त्वाभिव्यक्त्यैव तत्त्वस्य स्वच्छन्दपाठादिः । यं नैकाभावकृतो हि यो नुपलंभः सम्यगनाभासमानकः । अपि तथा सम
ति येनैकेऽपत्रापनमनुपलंभः संख्यं नैकाभावकृतः । अनुत्तमत्वं साधयति । तत्तु सर्वतोमुखत्वं सर्वापि पत्नाग्रपृथ
ते तेन नः कैनापि पाति मितत्वं वसीयते । अस्या ग्रहे तोऽन्ना श्रुत्वा निजत्वमप्यर्थं प्राग्मुक्तैः स आत्मा वरपरस्तेवंहि नी
यपदार्थमभिधायततो यपदार्थलक्षणमित्याह । यावतीः शबले कर्मभागाकार्यवत्सर्वं विधं । पाशाजालं समासेन धर्मानात्र
वर्तीर्णताः । यावद्गोऽनिरवकर्षं आत्मनां दृक्क्रियेऽरिति भावः । सोऽमाविकाशुद्धमलः इत्यर्थः । विशेषानंतयोगेनी

परमेश्वरस्य

केनापि प्रतिबंधकेन प्रतिबद्धः । प्रतिबंधकं तु अविद्यादि

कर्मादि आगंतुको मलः १

उपचंभावः परमेश्वरस्य एकैव शक्तिः साप्राप्तिता समीचीनैकमलसामग्री चेत् अनुग्राहिका भवति । असमीचीनसामग्री चेत् निरोधिका शक्तिर्भवति १

मृगें° २२ शः तदीयं बलं रोधशक्तिरिति ईदृशीपः पाशः । तथा ह्युक्तं श्रीमत्स्वायंभुवे नासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा । धर्मानुवर्तनादे
व सा पाश इत्युपचर्यते ॥ इति । शिवा इति तत्फलार्थिभिः शिवैः कर्म । तस्य चानादित्वमाशंक्य रे रननुपलभ्यमानत्वात् एतत्शरीर
वत् । कर्म करणं तत्शरीरं कर्मार्थं तत्प्रतिशरीरं तत्सौक्ष्म्यात् नित्यं कर्म न मितमायेति । प्रपाशः । मायास्यां श
क्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत् तदा शेते प्रवृत्तिमायेति मायाया तथोक्तं श्रीमत्स्वायंभुवे शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि मह तत्वे विकृतौ व्यक्तिमायान्ति । सा कार्येण कलादिना मतिषु मध्यनादिकालीनाः । चतुर्थः पाशस्त्वेन रोधात्मना
तत्तन्मायामध्ये इति वधकत्वात् पाशानां नामानि मिव भाले समासतः मंत्रेण ५५ कं पशावधपेधर्मा व्यापारस्तेना ... रवपर
शिताः ॥ अत्रत्वर्थं नत्वाभिधाने न ... तावत्पाशाणि यावत्संवेशने । अपरार्थं च पाशसंहारः । इति च कतत्र पसा
मर्थ्यं रूपारस्तत्तं च स्थितेः । वर्ण योगकिपाणोरेधिनियोगामि ... तेन तस्य मध्ये पाशपदार्थं च पशुविधा पारे स्थितस्य ७८° २२

तत्त्वसः ७४

22

चर्या हि यात्स्वदेहादि विनियोगो विमर्शनमभिधास्यते व्रतं तेन तद्विधेन विधिना यन्निःपाशोपशमनं कृत्वा पशूनां केवल

दीक्षाभवत्या भक्तानामितिपतिप्रदमेतमेवश्यविवेको भिधास्यतः स्वार्थः । तत्फलं कथयन्नाह । विनियोगफलं भुक्तिमुक्तिरूप

नुषंगतः । एतत्परविभागेन विधिर्यत्तेनेत्यनेन कथयन् तस्य विनियोगस्य विमर्शनरूपभुक्तिः फलं त्वनुषंगतः । स्वतन्त्रनिष्ठान्तत्र

मुक्तिरपि वस्तुतः भोगेति करीत्याहि । मनभिलषितभोगाय भोगान्तत्यान्तः । परं केवलस्याविर्भावः । तथा चोक्तं तत्र तत्रं श्रीतं० ४

दिहेतापं । इत्याद्यन्तागमापन्निष्ठो र्मण्डलेन स्वयं ततः । सिद्धामेवैस्मृतान्दिनकर्मण्डलो ह्यस्तिदेहाः । भुक्त्वा भोगानन्ह

विशेषे स्वामिकार्येत्येतः स्वलोकं ततः । शिवपदं स्वर्गपानो भवंतो ति । तेषु भुक्तिमुक्तौ परापरविभागेन कुर्यादि

षेते । तत्र परा भुक्तिः पातालादिकलान्ताध्वर्त्तिविविधैश्वर्यसंपन्नतत्तद्भुवनाधिपत्यं । ततश्च भुवनवासिनामावेचापरा

एवं परा मुक्तिः परमैश्वर्यरसामयं । अपरा तु मंत्रमंत्रेश्वरात्वं । परा सा च परापवर्गमेव स्वात्मन्येव स्वात्मः । अपरा चेभ्यो रहितेभ्यः को

षष्टिपदार्थानि विधायकानि षष्टिप्रकरणानि सांख्ये तिष्ठन्ति
इति षष्टितन्त्रं सांख्यं २

मृगें. स्यपारमेश्वरस्य ज्ञानस्य विशेष इति चेन्निःश्रेयसमात्रे । वेदान्तसांख्यसमस्तार्थिकमन्तारित्वात्समाधानात्मुक्तिरस्ति कोविशे
२३ षः शिवागमे । वेदान्तविदां मते पूर्णानिषदादिश्रोत्रेषु सांख्यमते पुंवैषम्ये तत्त्वादिपुरुषस्वद्वारिनामर्दैर्नोत्तमतेषु फलेकाचि
23 त्पपश्यन्ति पुरुषाद्यादिपदार्थवादिना क्रमात् दाक्षिण्यात्ह्रेषु श्रद्धादिस्वरूपा सौगतादिमते यथापि पते मुक्तिरस्तित्स्यात्साधनानि च स्वरूपं ते
। तेनः को मे शिवागमे विशेष इति विशेषजिज्ञासया न स्थावरेषु तत्त्वमुनेः स्वस्थः । नन्वादिष्व तेन । आरोवेव विशेषमं भा
वनानि स्वपतः श्रोत्रेषु तत्त्वात्ता । नादिचित्पर्यालितेन । तेव च शिवज्ञानविनतम्यः पीनाम् रक्तत्वेन दर्शितानां तत्रानभिनि
विष्टत्वे नीते: । तेन दागमस्कृतामुक्तिस्तत्साधनानि च पारस्या तेषु तेषुवमतेषु गृंथशास्त्रेनोपभाष्य दूषयिष्यन्ते इति ना
स्माभिः पृथक्पृथक्त्वेन दर्शिता । चन्नसिद्धान्तः । यतो ग्रन्थसर्वदर्शिनां मस्केदोषात्सकलंपरहूः । उपायाः सफलास्तु ते हे तेष एम.
वैमित्रं दपरं । प्रणेतारो हि श्रीपयगर्भाद्याः काणादगौतमजैमिनिकपिलपतञ्जलयस्व । तैषामसर्वज्ञता । यत एव ते नाभिमताः । स्वरूपमेपा २३

ऽ.कृष्ठ१

पुरुषोऽजीवस्त्वप्रतिबद्धो योऽपवर्गस्तस्य यत्नज्ञानं हि

दूर्ध्वं वर्त्तिनोऽपुनरागमोपपन्नस्तद्भेपनात्तस्य तैरन्वगमात्। तदुक्तं। सम्भावयहणाच्च कर्मफलानामवाप्तिभिः। परमेशम
दृष्ट्वा उक्तिर्मिथ्येवकलेति। तथा त्यागतोपरिनिर्वृतः कपिलो नेति कान्युमा। अथ योभावविमर्शतो मिति भेदलक्षणो: काय
23 मिति। तेषन्तः शणानामिशाखाणि। अतएवैतेषु वक्ष्यसंग्रहोऽप्यस्फुटः पुंसि तिवद्धापवर्गज्ञानं स्वरूपमिन्यर्थः। एवाभ्यो पा
पा: पुंसः क्रमितिविवेकज्ञानं ब्रह्मोत्तमात्मा समत्वो उच्यते यतस्तज्ज्ञानाद्यथः। फलानि स्वर्गापवर्गलक्षणानि नित्यं स्वेन
द्वरस्यष्टमेव। तथा तत्पापस्य समाप्तनिर्वाहाय स्वहस्ताग्रतस्माते भ्यो स्यशास्त्रस्यार्थविशेषः। परिहृतं सर्वं भेदरूपं यतः पशुपा
शानीत [redacted] निरानिशापमकोऽर्थज्ञानक्रिपात्मनाप। मेश्वरे तोऽस्मादिह मिति स्थितो नगतेपरत्वेऽपापानामपि दी
ज्ञारीनां पापहृत्संवादिना मात्त्वे। तथा हि स्मृतौ ब्रह्मविनाशस्य ब्रह्महत्यादि महापातकयोगिनो पापेन पातकं तेहरूमिसतो
विधस्य मारणात्मकशक्त्यापहरणावनपाशानां वेधकत्वपावनामः सिद्धः। तदुक्तं ब्रह्मनितल्लोमांदीहातो ब्रह्महत्यातोमु

यदि एत समाचीनान्नवतितदहयं पापीना। यथा प्रथमं ... पञ्चात्तस्मोदीदांददत्वाये रेवपापालेः लिप्यते

=अ-मान्नियानि सर्वदर्शनानि तेभ्यो दक्षाद्येभ्यो योगापवर्गलक्षणात्मकात्फलात्प्रकृ-
इति त्वचः १
=अंजनंश्च विद्या ४

मूलं · स्मात तत्त्वपत्तो नानीणाहं धन विगमं विषत्तयत्राहिते । फलं वेहान्मम दर्शनस्य शास्त्राद्योगापवर्गलक्षणात फलात्स्य कृष्टं उक्तं
२४ हिंस्त्री मम्म नेत्र गर्कं श्रीमहादिभिः प्रलात्तथावा द्वापरादिभिः । लोकत्रयेपि मोहं नेत्र विमान स्थापशालिनः । अत्र कायुः
(२४) पहंशा कमिछा करशी नेविधेः । पागतिः । शिवेपक्ता नां शास्ये नापि महात्मनां । नमापत्त महेव णाशाणे तेशु निर्गुणवे नि ।
अपवर्गो यस्मिन् दर्शने सर्वास्मागमागोचरत्वात्स्य त्र नेदागमप्रोणां दृण्णां सां जनेतेना सर्वतत्त्वानेउपदिशापामुक्रे मु
क्तामा मतत्वात । उक्तं चश्री मद्भगर्गवोन्ते । अमतं ते पुपेषु काधर्मा धर्महपात्रगः । तेत्र तद्भाणावः प्रोक्ताः । गुणात्रपविवर्जि
तानि । अथ किं तस्य दर्शनानामस्कु टत्वमित्याह् । वेदांतेषु कएषा मानिहविद्या किलहितः । आम्नेवेदं नगात्सर्व
ने हृनानानास्ति किंचन । तथा एकोवशी सर्वभूतानरात्मा एकं विश्वं बहुधायः करोतीत्यादिश्रुतिभिः परमात्मैव सकलम ·
लविदद्विद्वाराविर्भावतिरोभावप्रकृतिभूतः पारमार्थिकरूपेण वेमवस्तानेत्रः एकोपि सन्नंशस्त्वपर्यं तन्नाहि विषमनो २४

भाविनिवेता नाना सा विद्युत्पपिनकक्षुवनभास्वरवभाति १ इतिप्रतिपत्तिवतः ज्ञानवत इति पाठान्तर १
तेभिगे एवदृत्ति सत्त्वंनाऽप्रदितं वः ३

२४ लक्षणोपाधिभेदेस्वभावेनगतविभा । पिपासावरवगतोम्बुरपापमवनीनिवेशंनविदुः अनिपन्नाः सर्वद्विसत्वात्मनि
र्गानउपाधेःसांतरवलोवकुलेनुगणवानिव । अत्रानात्मकेचतनमसिमुग्धरवोक्त । नतुतेनोन्यस्यपाकिंचिदस्तितिष्ठते । न
स्येवततयानयार्थोविश्रोनावछिन्नेः । सस्मात्मानद्वैतशक्तिभासस्याद्वैतंद्वाद्रितानवतत्वांनतात्मान । नपात्माहतत्रयमगतोम्भ
तेद्वीः । पयोविरुद्धमाकाशांतिमितिपप्लुताजनः । संकीर्णमिवमात्राभिर्श्वनाभिरभिमन्यते । नत्वेवमयंतत्र
स्वनिर्विकारमविषपा । कलुषत्वमिवापन्नंभेदरूपेणवर्ततइति । एवंचाभिन्नमेवेदंपरंब्रह्मपरमात्मलक्षणमन
न्तःहिंसंसारधर्मैःसुखदुःखादिभिर्योगः परमात्माऽस्पृश्यवांनः । गनिवंवभेदरूपाधिभिराभिन्नोपिभिन्नरवभाति
भाति । नयावच्छक्तिःपप्यायंस्योजित्यात्माविवस्वान्नपोभिन्नानाद्येकोनगच्छन उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः
क्षेत्रेष्वेवमजस्त्वयमात्मेति । नतैनज्ञोपपद्यतापन्नः । प्रतिताभाविमेवेदंनिष्प्रपंचः । किंत्रिवेधनः । उपमितत्वपपन्नतउपपन्नमिप

धा२

सुखेनाङ्गीक्रियतां

मृ०ग० २५

(25)

र्यालोचनपरिमर्शात्मकत्वेनैव गीक्रियते का मनसैव तिष्ठतां । न तत्प्रमाणाधिकरणत्वं प्रमाणत्वमिति तन्मात्रमेवैतत् । न तत्र हेतुर्दृ
ष्टान्तादिर्विकल्पः । तस्मात् गतिः स्वरूपः किंनिबन्धनः किमाश्रयः । प्रमाणानिबन्धनो हि निश्चयः तन्मात्रमेव व्यवस्थापनसमर्थो
भवति नान्यथा । तत्र प्रमाणं आगमस्तावत् कुतो निरूपः प्रदर्शित एवैतावत् । अप्रमाणं तन्नानात्मा प्रमेयत्वं स्वपक्षे ते । येनैतत्
प्रमेयत्वं तत्त्वरूपमपि छिन्नं । परिच्छिन्नमाणमसत्यरूपं परमार्थतः प्रमात्मनः एव स्मृतत्वात् तथाविधेन प्रमाणेन तत्प्रमीय
माणं मनोनिर्मितेन प्रदर्शनसंतमसावस्थितपदार्थविवेचनप्रायं । अयमसत्यमेव प्रमाणं । एवं न हि सपरमात्मा प्रमेय
तेन स्थितः । प्रमाणं हि प्रमेयपरिच्छेदे प्रमाणतामामादयति । स्तत्प्रमाणत्वमेवास्य न स्यात् । किं चात्र किं
मवत । … तत्प्रमाणप्रमेयलक्षणं । न प्रमातृप्रमित्यात्मकमन्यदपि रूपमस्यासमत्वव्यपेक्षत्वान्न हि स्थि ए० २५
तमेव । न हि प्रमातारं कर्तारं अन्तरेण प्रमाणप्रमेयप्रभावः क्वचित् किंचित् करणं कारणकर्मणोः क्रियासिद्धौ कर्त्राश्रितत्वात्

यमिति रपि क्रियारूपो व्यापारोऽस्येत्यसः प्रयोगवान् प्रवाहितो ऽकामाच्चोपलभ्यत इति वस्तुस्वरूपमवशं भावि विपर्ययात्पार
25 ः। ननु तत्त्वे वैविध्यं भोगे सर्वेषामवहारः परिसमाप्यते इति किं वा न तस्य तद्यथा हि। अथैतदहानिरेवंस्यात् निष्प्रमाणकतान्यथा।
भोगसाम्याद्विमोक्षो न पौनःपुन्येन दृष्टो ह्यात्मवादिभिः। यथा तथैवोपपद्यते यदा भोगाकरणोऽस्य द्वैतहानिरनेनः स्वाभ्युपगमविरो
धः तस्यान्यहेतुनिष्प्रमाणकत्वं किं च भोगसाम्यमपि मोक्षस्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो प्रसज्येत। एवैर्वात्म
वादिभिः प्रत्यक्षविरोधभीरुभिर्दृश्यमानं भोगवैचित्र्यमवश्याभ्युपेयं। आत्मनां च प्रक्रिरे दृष्ट्या। निश्चेयमहेतुतयैव
शास्त्राणां प्रवृत्तेः। तदिह। नास्ति कश्चिद्विमार्गः नैव सुकृतं विधुः। तथा न कर्तृत्वं न कर्माणि अभ्युपगमाद्विचित्रफ
लदायिनां प्रतिनियतत्वं सुकृतत्वेन भोगप्रतिनियमकारिणां कर्मणामेवाभावाद्भोगसाम्यप्रसंगो दुर्निवारः। आत्म
नानात्वे हि कश्चिद्धेतुः किन्तु कश्चित्सुपितनरस्तु भोगवैचित्र्यमनुपपन्नं। ननु यथा प्रतनृवसं सांसिद्धिकोपायः प्रमवस्तत्रैव निरंशो

मृगं. परमात्मनि स्फुरितयोर्मोहलक्ष्मात्मनश्चापि तत एव प्रादुर्भाव: पुनस्त्वमोह्नरति सैषांगतानुगतिका । नन्वमोहः तथाहं तत्रभव
२६ नवभूता चार्थ: । तस्मात्ते त्वा विविक्ता नानेषम्त्राऽस्त्रपिशुक्रव: । भवे नैव नाविसंवाद्यमांभमारवरुक्तेहप: इति तत्तस्त्वमोहाभा
वान्नदुपापानामात्मावाश्च रैतातथ: श्रोतत्वो मत व्यवहारीनामानर्थका मपि वा स्वमपरमात्मनस्त्वेतनात्वेतनवि
26 स्वोऽस्ति हितत्त्वे चेतनाचेतनत्वंशामं । कार्याणां कारणोऽस्वभावानुपातपराकु: तदेतदपि प्रोणेभावात्सदेतद्रूपइत्याह
ति । तत्तस्य विरुद्धयोरन्यो न्याभिमवैकैा क्क लाभाद्रावाभाववोरिव कस्मिन्काले चेतनाचेतनस्वभावयो: परमा
त्मन्यवस्थानं नोपपद्यते । यथाहं तत्रभवानचेतनस्वनंदन: । विरुद्धावेककालस्थौ धर्मावेकाश्रयं गतौ । इतरेतरनाशात्तौ
कुरुतो लोपमात्मन इति । ततश्चात्मानं गत्वा केन चिद्रंगेन चेतनत्वं केन चिद्वाचेतनत्वं पुरुषं । सांगत्वात्प्युपगमे ठक्का पाम
स्थूलादिवत्कार्यतामसमकारणता हानि: । किंच । यघटादिनामकारणां तन्नद्वेतनं । यथा मूर्खादि । श्चेतनस्याप्यप्रय २६

मात्मोपादानकारणत्वात तच्चेतनत्वे नासोपादानकारणत्वं। अस्त्वचेतनमेको हंकार इति चेन्न चेतनानां कारणां तत्प्रथमचेतन
नरहितविविक्तचेष्टशक्तिः। अथैतेनाप्युपगमे वासनोद्बुद्धिमकर्तृनियिष्ठितस्य प्रवृत्तिरीश्वरस्य कार्यं प्रति जनने सामर्थ्यमपि तु या
26 दृक्तेन संबंधे दृशि द्वाध्यात्मा नो भोक्तारमत उमत्वारमतुर्थे ते ते पुमाघत्वात तथाहि वह्नि चेतनाः प्रसज्येत स्यनेकदे
षामप्रयत्नपरमात्माद्वैतस्यानुपपत्तिः। अथैवं वेदांतवादिनां मते निराकृते कापिलोक्तासक्तिपुरुषविवेकता
नात्मविशेषतावात्मनिर्भविष्यति। तत्राहुः। एवं तत्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषात्। ऐकांतिकमात्यं
तिकमनुभयं कैवल्यमाप्नोतीति। श्रुतिश्चाह। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयंतीं सरूपां। अजो ह्ये
अवेमानः
को जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति। एतन्निराकर्तुमाह। सांख्यज्ञानेऽपि मिथ्यात्वं कार्यकार
णबुद्धितः। सांख्यज्ञानेऽपि तत्त्वसम्यक्त्वं। यत्कार्यमाप्नोद्भूतकलाजननि तेन प्रधानेकारणबुद्धिः। प्रधानकारणतावस्थः।

मृगे· मूलप्रकृतिरविकृतिरिति हि तेषामभ्युपगमः। कलादीनां तन्त्वादीनां पृथक्कार्यस्योपलभ्यमानस्यापि तन्तूनां कारणभूत
२७ स्य जगन्निमित्तभूतस्य मायात्मनो नव्यगमात्। उक्तं च कृतिन। गुणानां तत्त्वार्थमोगस्य कर्मणो नुपलब्धितः। केवलमपि
27 स्तां व्याख्यानां तै रपुरुषक्रमसं सत्त्वादिक्रिया तत्र [illegible] पमर्थः। एवं कापिलैः परमकारणतया प्रधानस्य कल्पितत्वात् सत्त्वरजस्त
मो लक्षणगुणात्मकमात्मा लिंका प्रकृतिस्तत्सा सात्त्वत्वं न गुणो भ्योन्स्वं गुणा एव प्रकृतिरिति ते हि प्रतिजानते गुणेभ्यो
न व्यतिरेकावस्थामनेकत्वमस्याः। एवं चेत्तन्ते सत्सत्त्वे नैकं तत्कारणतानां पूर्वकं परमाणूनां तेषां व्यक्तिं तावानस्ति च कारणान्तर
पूर्वकत्वेन परमकारणता। उक्तं च तेषां व्याः। एवं तद्दृष्टं दृश्ययोः संयोगः संसारहेतुः तस्य सर्वकस्य वियोगोऽपवर्गकार
णमिति निःसंदिग्धं ते तत्र संयोगस्तावत्तु प्रधानयोः द्रष्टृदृश्यलक्षणएवनपरस्पराश्लेषरूपः उभयोरप्यमूर्तत्वेनतादृशा एप·
स्यानुपपत्तिः। एवमानंतनहेतोर्हृष्यमपत्यसहतेन तस्य ष्टत्वात्। नमपदृष्टृदृश्यकारणदिहृपेणापरिणतेः द्रष्टान द्रष्टृशक्तोति २७

27

।ननस्व कथमनयोरप्यः संयोगः। नह्यनयोश्च कथंचन पूर्वको वियोगः। एवं च संयोगवियोगानुपपत्तेरकारणत्वमेव पुरु
षार्थं प्रतिप्रधानस्य। तत्त्वमिथ्यात्वमेतत्। एवमस्य तानस्याकर्तृत्वात्। अकर्तृभूता चेतना अपि भोक्तुः पुरुषस्य भोगायतने
नदृष्टेन भोगभावने। तद्विपर्यये ऽपि न भोगः कथं चाभोगिनो ऽद्य भोगेन च ह्यवस्तुः स्वेदृशो ऽस्मिन्नाफले न च किंचित्प्रयोजनं। एतत्स्वात्मभोग
स्तद्विकारणतत्त्वाधनस्य हि तेनोक्तम्। अतो भोक्तृत्वमपह्नोतुमशक्यं। अस्य भोक्तुः कथमकर्तृत्वं। अकर्तृरिकारणता
द्दृष्टं वेधस्यानिरर्थकत्वात्। इक्रियात्मकत्वमेव ह्यस्य रूपं चैतन्यस्य। तत्त्वमकर्तृत्वनिराकृतमपि निरस्तं। संवेदन
स्यापि क्रियात्मनः कर्तृत्वानपगमात्। नह्यकर्तुः संवेदनं वाप्युपपन्नं। एतत्स्वसाधनं ज्ञानस्य मिथ्यात्वमाह। ज्ञातं प्रा
रूपावितरतः। अचेतनमपि प्रधानं। बुद्ध्यहंकारादीनि कर्तृप्रधानं विना स्यातेऽत्र णकथं कार्यकारणोपपत्तिर्नेति। नह्यनुसंधानमृत
स्वतद्धिमतोऽपि गुणकारस्येवास्य। सत्त्वनेवश्यनिर्गुणका किंतु नः परिणामिनो नश्वरस्य। एतच्चानवेतनः पुरुषः सनहृषीनो

मृगे. न्कैर्निरवक्कन्निरुक्तानांनेपप्रक्तिहविता। रहानीमनेकांतवादिजिनकरणाप्रसंख्यानतत्त्वमतंपूर्वपक्षापितमुच्यते। तत्र
१८ मपदार्थास्तुजीवाजीवास्रवाबंधः। संवरोनिर्जरास्त्वैवबंधमोक्षावपि। स्याद्वादस्थितास्त्वैते सर्वेनैकांतिकतत्त्वतः। जी
वेतावजीवपदार्थस्तत्रबद्धः स्याज्जीवास्तिकायमेतत्पारिभाषितः। विविधस्थावरादिसिद्धमुक्तभवस्थभेदात्। अथाना
दिरमिहद्वौहेतूजीवास्तिकायाख्यः। वापितमोहाद्विवेषोपुक्तः। तत्रानंतरकृतवद्धः। अजीवपदार्थोपिपुद्गलाकाशधर्मा
धर्मास्तिकायैस्तुतमभेदैर्भिन्नः। अथापिपृथिव्यादिमहाभूतानिवस्मारानुराण्गुल्मादिलतादिस्पर्शास्त्वावरं। तत्पुन्गा
उनस्वैरस्तोद्विजमेदभिन्नंजंगमंचेतिषट्प्रकारोपेपुद्गलास्तिकायः। आकाशास्तिकायोद्विरूपः। लोकाकाशास्ति
कायो लोकाकाशास्तिकायश्चेति। लोकानामंतरकाशंलोकाकाशमितिस्मृतं। अलोकाकाशास्तिकाय राम.
स्त्वेवहिकेषांप्रकाशितः। धर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकायाद्स्योमूर्तहेतुः। अधर्मास्तिकायःस्थितेयोपितस्यतिवे १८

(28)

28

धक्षादिति । अयममात्वजीवपरार्थश्च तत्प्रकाराः । आत्मत्वश्च त्वहारीदिपंचकस्यपथ्यात्मेव सृष्टिः । तथा चाहुः । इति
:पंचविकल्पा । श्रुता श्रुताश्च त्वहारदिवर्गस्य । येषां त्वयनं त्वेपंत स्ततो मा विहाय स्वेवेः सोकारिति । इदंपंचमेलक्ष्यचति
ष्ठ्या नमात्मवनिरोधात्मकता तत्संपूर्णो त्पात्त्ववमिति तत्त्वः । तत्रति लोशपनके सो हुं छुना रितपः सेवपाविनिर्जी
र्णवीर्यकर्मनिर्जराशहे लोच्यते । नानाविरणसंसारणकारणं मोहादिरिष्ट विधोगताः स्वातत्र अविद्यानिहेतता हंधः ।
उक्तंच । मोहादिकोगणाश्चैव बंधो जीवस्य कल्पितः । लोहपंजरसंबद्धं यथास्ति संजलोशपे । अलाबुकमधोयाति तद्
जीवः सर्वेभवदितिपलीणसर्वावरणलात्त्वातंत्र्यसंगामावूर्ध्वपदसमादनं मोक्षः । यदाहुः । लोहपंजरविच्छेदात्त्वलवते
लाबुकं यथा । आदिहृत्निवृत्त्या मोक्षं जीवो मोहादिकंल्लपात्त । नितकेवलमलोर्ध्वस्वधर्मेयुक्तः सप्तिपुतीति । एते च सप्त प
दार्थाः स्याद्वादानुगताः । तथा हि । देहः यह्णात् सर्वं जीव : किमस्तु नवेति पः पर्यनुयुक्ते तत्रत्यनेकांतवादोपगम्यते नवा ।

मू.टी. स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च स्यादस्ति च नास्ति चावक्त
२९ व्यं चेति । अत्र हि प्रथमसर्वनुपोक्तं तत्तत्स्वरसतन्नपासमावेपं । तत्र वाच्यतपावाच्यतया पि च विशेष ह्यनिक्तयद्वीपा रति
सप्तभंगप्रमाण प्रज्ञापनीयत्वं तामनेयमिदं किं तत् । यत् स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति पुद्गलादिभिर्धर्मैरनेकत्वं मि
ति । ननु चावनेकांतवादिनो तावदेकांतानभ्युपगमात् विपमेनानेकांतवादोऽभ्युपगंतव्यः । तथा च स्यात्सिद्धांतभंगः एवैकांत
इति । कुतः सर्वत्र सप्तभंगी । नैष दोषः । अनेकांतवादेऽप्येकांतानभ्युपगमात् । यतः स्यादनेकांतः । स्यादेकांतः । स्या
दनेकांतश्चैकांतश्च । स्यादवक्तव्यः । स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च । स्यादनेकांतश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकांतश्चानेकांतश्चाव
क्तव्यश्चेति । तदेतत् स्वेष्टसिद्धप्रतिपादनमाह । तदेवमनेकांतवादादिति केनचित् प्रोक्ते । स्यादस्ति स्यान्नास्तीति निपुडक्तं तदेव संग एप.
तं । न हि प्रत्येकं वक्तव्यत्वात् क्रियाकारित्वं पालसत्त्वेनावगम्यते तत्त्वतनीमेवास्तत्वेनैकांततः कश्चिद्दृष्टयेति कः किल २९

उत्क्रान्तमतिः पुनः प्रस्कादूपेमाहितिचस्य पकारिणियद्यदे नापमत्ती तिवुर्हि कुर्यात् । अस्तिचेतस्मिन्वक्षोपा
ख्यानिवाहितिमनों निश्चित्वनुपात् । विधिनिषेधरूपयोर्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणावात्मलाभात् । अभावो हि
29 तदसंभवलब्धजन्मापि परितेनैवभावेनसहितस्यानेदानीमभावएवनस्यात् । नहुपमर्दनेनैवतत्स्वरूपसिद्धेः । एवं
भावोपिपरिस्वशनिपद्मनाभावेनाव्यतिरिक्तोभवेत्तर्हि भावएवनभवेत् । नघटरूपेणात्मनास्तिघटः परा
त्मनापटरूपेणनास्तीति मिहस्तदपक्तं । नहनघुकं । किं किलेनावताश्चितिपारितंस्यात् घटः परात्मनानभवति
घटेनापटोनास्ति नरेतदभिमतमेव । अत एतत्मकत्वे ननुत्रभिधमानतान्नया छिद्यमानोपघटोमाएवेतिमिद्दसा
ध्यते । नदाहः । मरत्नरहस्दलत्त्वचेतदेवंसिद्धमाध्यता । नघुतात्मनापघटः स्वसामर्थ्यक्रियांकरोत्येवं परात्मना
पितत्कार्यं कुर्यान्नचकरोत्यतः परात्मनानास्तिपरिहत्यात्मनापिपरात्मनेवनस्यान्न स्वकार्यमपिनकुर्यात्तस्मादस्ति

वृ. गं. चेनानित्यत्वेऽनुक्ते। तथैव तद्धटत्वमघटत्वं वपरमारमभिन्नं। भेदेहि तद्घटाभिधानानुवृत्तिर्न स्यात् घटस्वाघटस्वे इति सामान्या
३० नाश्रिकरणप्रवचनमवेत। अनित्येन तु स्यादुभयात्मको भेदकमेणानत्तद्वयाभिधेयतापत्तेः स्यात् घटस्वा घटस्वे न विशे
:षणस्य पृक्तं। पतोनानित्यत्वं स्वीकृतमतः तथाहि। अघटशब्देऽघटो न भवतीति व्यञ्जयन्ति मे शोभा स्यात् घटाद्यन्यः प्र
तियोगिताप्रवृत्तमः। अघटपदे घटस्वाघटस्वस्याप्रत्ययकेघटाघटयोः प्रतियोगिकात् घटस्याभाव एव घटस्याभिधेय
त्वे वेष्टमानोऽप्यभावेऽपि न प्रवर्तकत्वात्। तथा च नानिर्णीतस्य भावादपि संप्रत्ययात्। सर्वनिः स्वरूपेः
समवायपरिभाषयेत्। प्रवृत्तिमप्यत्रेऽपि घटत्वाद्यन्यघटत्वं भिन्नमेव घटत्वादिकं कथ्यते। तद्घटत्वाद्भिन्नं। अभेदेहि
घटादिष्वपि घटत्वाभिधानानुवृत्तिर्न स्यात्। घटाघटावपि स्वरूपेऽपि न स्यात्। तस्मान्न घटाघटयोरभेद इति न राम.
स्वरूपतोऽन्यात्रापन्नं। किंच अभ्युपगम्यमानत्वे सर्वत्रापि प्रवर्तितेषाः। नैकत्र तत्प्रतीतिः। किंतु मेलोभयं ततः। परस्पर ३०

३९

दमछत्रादिभिर्येयं श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वं वक्तव्यं तत्प्रतिपत्तिर्हि होनेकत्वाभिरक्षनि। तस्माद्भिन्नविषयत्वात्। न हि घटदशायां श्रेष्ठत्वे रथ
श्रेष्ठत्वमितिवक्तुं शक्यं। अथ मेव हि भावानां भेदः। न हि नद्धर्माध्यासः। अथ यमन्तेयनत्वं श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वं तदेकत्र समवत्वेन। अ
पेक्षावशात्। यथा पुंदेवदत्तोपचत्तदन्नस्य कार्यापिन्निहन्यः त्वेच्छापेक्षया तत्रोपकारिता। एवं तर्हि पितृ दत्तं स्याच्छ्रेष्ठत्वं। तेन स्य
व श्रेष्ठत्वमित्युभयं। न तत्स्यापेक्षातः। एवं भिन्नं लक्ष्यं परित्यक्त्वं तद्यपेक्षिकत्वाद्दस्तस्य। अपेक्षा हि नाम मनःकल्पना। तस्मात् कि
ल च्छात्रनः स्मृतिमद्भावे किं स्वरूपो नमने। सिद्धमतः काङ्क्षेनानपेक्षत्वात्। तेनाताऽः। संस्कारवर्षाविनिवेशसो भावः कथमपे
क्षते इति। न चालम्बनमीनकेवलरूपेक्षायाः। किमपि करणीयमस्ति। तस्मात्सतां देवतद्रूपेक्षानुपपत्तेः। तदिदं
मुक्तं। अपेक्षा न सतो सिद्धा सिद्धापि नाम तामिति। तदेवं न कथं चिदपि सदसतोरपेक्षोपपत्तिः। अथ चेन्नदस
द्भावे सत्स्वकालतो यत्नः। तत्कर्म संस्कारमपास्य व्यापित्वं च तेन गुः। सामान्ये तावत्सवयत्नानाभावा स्ये न सः। तस्येदं तामर्थ

मृगें· सर्वगतत्वेनाभिमतस्य व्यापकत्वात् तदुक्तं नैरः सहकर्मसंकरः शङ्कितो। व्यापकत्वे हि विरुद्धकीर्णानां कर्मणां मोक्षस्य
तिनियमः किंकृतः। अव्यापकानां तु मतेषां शरीरके व्यवस्थितत्वे मोक्षादिव्यवस्थापि स्यात् एवं तत्त्रिपादकरीतिकर्मसंकरप्रसङ्गाद्व्या
३१ पकत्वं यच्चोक्तं तत्र उच्यते दृष्टान्तः अणुः कर्तुः। कृतमेषां संबन्धस्थितत्वमित्याह। सामान्येन तस्य संबन्धो नाभावितः। सामान्येनस्य नादि
कालीनेन चात्मनोऽव्यापकत्वेन पः संबन्धः सर्वकालभावित्वेन सामान्यं व्यापकत्वे नित्यसम्बन्धो नैव संजातं तस्मात् नित्याद्वेष
31 तानपेक्षीने सम्यगवबोधः सर्वेषां पुद्गलानामादिर्नोनास्ति। परिहृतं तदेवं बोधमेषां स्यात् तथा हि नैवमणुक्रमेण कल्पेषु मो
क्षादिपाशावकाशः सह्यन्ते व्यापकस्वभावस्यात्मनः स्वभावत एव व्यापकत्वाभ्युपगमो यत्तस्य विरुद्धत्वात्। तथा हि य
था व्यापकः सोऽन्ते कथमसौ देशोपवेतः। सविकाशादिधर्मी चेत् तत्तो देशपरंपरा। साकृत्यं सर्वं संसाराव्यवस्थापनमव्यापकौ तान·
पः सकल्ये मोक्षे व्यापकः। अव्यापकत्वे च तत्रानीमप्यनुपगन्तुं अणुत्वेऽपि हि संसारमुक्तयोर्विशेषः स्यात्। अन्यथा ३१

विशेषधर्मत्वेनेति कामसंकोचधर्मित्वमभ्युपगम्यते। एवं तत्संस्कारोत्पत्तिः कोपपत्तिरिष्यते क्रोधविकल्पनाश्रितो विश्रान्तिमिति न
उत्पाद्यते केवलमनन्तरितः प्रकाशानन्दघनकथं विरहितमहंस्वरूपमभ्युपगन्तव्यमपि तु वैशेषिकैः। तस्मान्नापदार्थविकल्पनस्य प्रसक्ति-
रप्युक्तिनिराकरणाय न्यायः। यस्तु पदार्थवादिनां नानाविधव्याख्यानं नित्यविवर्तनेनागम्यमिति स्वमतं च तथैवोच्चैरिति गुणानां तत्तः। यस्य
31 शो विनिवर्तनेन देहसंयोगजापगतः। मातृकाभेदान्मात्रात्मनो मुक्तिः शब्दोऽनित्यः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा-
यानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्यभ्युपगमात्। द्रव्यादिपदार्थषट्कस्य यथावद्ज्ञा-
नात् तज्ज्ञानान्निःश्रेयसादिदोषोपशमे बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां नवानामात्मगुणा-
नां देहसंयोगजन्मानन्तरमेवोच्छेदो यावन्मुक्तिः। साधुत्वाद्युपरमेऽस्मिन्नित्यात्मनः काष्ठेनाक्रान्तस्य किं चिद्रूपतो परमात्म-
उत्पन्नं गीयते। ततः शिलोपि किं न मुक्तः कल्प्यते। तथापि सुखादिगुणाविरहेऽपि ज्ञानानन्दादिविनाशेन मुक्तिरिति

भ॰गी॰ ३२

भावः ॥ अथ योगेन मुक्तिनिर्विकीर्षयानन्यमनसा भाव्यमित्याह । विविधं कस्य कर्मादेः नृणां कर्तान्यत्कृत्स्नं ...
जनेनापमाने चन्नाणि केनिमनापरैः । विज्ञानेन ज्ञानेन रूपं मे वेदनमानिविधं नकस्य व्यक्ति देहेनोः कर्मणो व्यापारस्य
योगमंत्रदृणोर्धदिवा कर्मणो ग्राह्यस्य चटपदादेणद्यद्रणा त्का णास्य वेतादेः मदृकारिणा ग्राललोकादेष्वा
नमित्सोर्याम्नान्नापुत्सधमानेव मजनेषकदीभवति । अपर्थः ॥ वेद्यमाणमत्कार्यवाद्दृशा ग्रविष्यक्ति
निरोभावमात्मभूमायांनां व्याणारमेदेनावस्थादेशकालादिमेदेन वानत्तिस्फूर्पात्मन्हानमपि । ततेद्रुणाधिमे
दान्मकृप्तुकृत्यंत्समानेनात्मिकं । तेदेवस्वयमात्मामितिपदेमसंते । तदाहः ॥ नित्संयमात्मनं नैवा त्मिधा मात्मपाद्य
त्कसंगतेः । नेपा । नित्तमपानप्यायशैवाक्रमजन्मनरति । विदेवाद्दिपा नाणिकानमनेदर्पयकाशरूपानुभव तत्मः
मिहाननेनद्यतिरिक्तया न्माविद्यते । मेवेदनव्यतिरिक्तस्य मेदेनाव तिभाषनानि । यथाहुः ॥ एकमेवेदं तविद्रूपं ३२

षविषाद्यनेकाकारविवर्तरूपात्मः। तत्र पक्षेष्वसंस्थाः किंतामिति। यदेदं न एव क्षणिकेन लक्षणाव श्रादृनस्व
दृशापराप्रतिसंधिश्रमादिकलेन क्लिष्टोऽर्थमध्यात्तेष्वंतरत्यविद्याजनितान्मेयमानान्सदृष्टिः। तदुक्तं। मिथ्याध्यारोपहाणा
र्थं बोधप्रबोधतामि सो करोति। आत्मग्रहे हि दृष्टमनित्यत्वमिदंताभिमानात्स्वपरभेदः। तत्र स्वपरागद्वेषावाधनर्थो द्वा
द्यात्मग्रहाविदूरादिति भगवतानुगतनैरात्म्यभावनोपदिष्टा। यदुक्तं। यात्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परि
ग्रहद्वेषौ अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायंते इति। न चाभ्युपगतस्यात्मनो नित्यत्वं घटते पक्षे तत्सर्वत्र
णिकं। यत्क्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः सत्ता व्याप्त्यासिद्धत्वात्। तदुक्तं। अर्थक्रियासमर्थं यत्
तदत्र परमार्थसत्। अक्षणिकस्य कार्यस्मान्नक्रमभिरोधयतरमिति। न चाहि। नित्यो भावः क्रमेण कार्यक्रियां
करोति युगपद्वा न तस्य तावत्क्रमेण कारणमुपपद्यते। यस्मात्पश्यत्तोऽनुसन्निधिकस्वभावः सर्वकालं तानिर्व

32

मृगें· न्यामर्थक्रियां तदानीमेव किं न करोति। न ह्यसाववस्थान्तरकरणं तत्स्वभावान्तरेण कुर्यात्तत्स्वभावस्याकस्मात्ता
३३ त्स्वभावाभावसंभवाभावे हि तद्वतोपि तदवस्थितौ कादाचित्कत्वानुपपत्तेर्नित्यत्वं। अथोच्यते। सापेक्षोर्थक्रियां करोति
वपहि सहकारिणोस्य सन्निहिताः स्वरूपसत्तामात्रेणाकुर्वाणस्यास्योपकारं योग्यतामिति। नैवं। सहकारिणा
33 स्य किंचित्करणे हि क्रियमर्थतया न पेक्षते। किंचित्करत्वे तेन यत्किंचित्कुर्वन्ति तदतो व्यतिरिक्तं। व्यतिरिक्तं
वा यदि तिरिक्तं करणे किं तस्य न स्वरूपेण। तद्व्यतिरिक्तकरणे सहकारिभिः क्रियत इत्यापन्नं। न वा
स्थिरस्य कारणत्वमुपपन्नं। तत्स्वभावस्य सततस्य हेतुमपेक्षमाणस्य तेः। कृतस्य च कर्तुमशक्यत्वात्। अथ स्थिरस्वभा
वस्यास्य सहकारिणोतिशयाधानं कुर्वन्ति येन कालान्तरेर्थक्रियां करोतीति। एतदप्यसत्। यस्मादनाहितानति पम·
शयात्स्वभावादाहितातिशयोन्य एवेति स्थिरैकस्वभावत्वेन वस्तु घटते। तथा हि सहकारिभ्योतिशयोत्पत्तौ समर्थो ३३

33

सन्नानाहितातिशयस्वभावः स्वतएव विनश्येत्स्वपरंतत्र्यः। तस्मान्नस्वात्स्वभावत्वेन नाशहेतोरपिनस्या किंचित्क

रत्वात्। विनश्वरो ह्यस्वस्वभावत्वेनावेपर्थात् तस्य च स्वभावस्याविशेषात्सर्वतिष्ठणामिति क्षणिकतातः एवंन नित्यस्य

क्रमेणार्थक्रिया। नापियुगपत्करणमुपपद्यते। यस्मायोगपद्येन निर्वर्तितार्थक्रियोपि तस्मात्स्वभावान्नविर

मेत। स्थिरैकस्वभावत्वात्स्वभावविरतौ स्वभावहानिः क्षणिकत्वमेव। अथ नौ सस्वभावो न रयोगः। किंतु न ना

करोत्येवापेकार्यमतपरंविपाकः क्रतस्यपत्कर्तुमशक्तत्वमेव। नरप्युक्तं। तस्यतावदर्थक्रियामकुर्वतोस्ये

वमसत्ताप्राप्तेवंदुर्लभमत्वात्। अर्थक्रियासमर्थ्य यन्न दूरणरमार्थसदित्युक्तत्वात्। अर्थक्रियाकरणालक्षणात्तत्स्वभा

वान्तरस्करणात्मकस्वभावोस्यएवेति। कथमस्य न स्वभावो न रयोगः। यदि च योगपद्येनापि कुर्वन्न नवरतं करो

तितदा स्वभावाविशेषात्सर्वदा सर्वार्थक्रियाकरणप्रसंग इति। क्षणिकमेवेदं संवेदनं प्रयुक्तं। न तु तत्स्थानित्वकनि

मृगें॰ सात्मत्वसिद्धाविति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु नरस्यात्कर्मणो भोगायतनीजातुभवस्यते। नेदेन क्षणिकत्वं संवेदनस्य
३५ नैरात्म्यभावनाभ्युपगमनेन च न युक्तं। संवेदनस्य सिद्धस्यास्थिरस्य स्वपरात्मनः प्रकाशनात्। न च महदेशपरा
परिणामात्मविभुत्वबुद्ध्यास्थैर्यमध्यारोपितमितियुक्तं। न च युक्तं। सात्मनि निष्क्रियत्वविरोधाद्ध्यारोपानुपपत्तेः। पर
(35) मित्राणां गमनादिकार्यसन्ततिक्षणिकस्यैकस्य योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वाभावेनासिद्धतादोषप्रसङ्गात्क्षणिक
मित्युक्तमापन्नप्रत्यनेकान्ते। नात्मसंवेदनलक्षणप्रमाणबाधितत्वादयुक्तं। क्षणिकस्य सतः सर्वस्य संवेदनस्या
नुभवसिद्धत्वात्। अनैकान्तिकं च सर्वस्य सतः क्षणिकत्वेन व्याप्तिप्रदर्शनेन सति। क्षणिकस्य परमार्थसतो वेद
नस्य दृष्टान्तस्यासंभवात्। तथा कृत्स्नप्रदर्शनेन न दोषः। केवलान्वयिनोऽप्यगमकत्वाभावाद्धि दृष्टान्तव्यतिरेकत्वात् राम॰
तः। साध्यविपर्यये क्षणिकत्वेन सर्वार्थक्रियाकारित्वाद्यसदिति सिद्धव्याप्तिकत्वात्पक्षेणैतद्व्याप्तिसाधना ३५

र्थं नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति हेत्वंतरं । न ह्यप्रमाणसिद्धतार्थपूर्वकं । न हि नित्यः कश्चिदर्थो
मयाङ्गीकृत्योपगतोऽपत्राणं हेतुः । सिद्धं स्यात् । न वानित्यस्यापि मत्पक्षे र्थस्य क्रमेणानेकदेशस्थं तत्तत्स्वभाव
34 स्वकार्यापनोपगतस्यैकरूपस्य तान्त्यटपरादीनवभासपतेः कश्चिद्धितोऽर्थः । स्वपिबन्नृत्यन्व्रतलोकं संवेदनमनेक
त्वान्निर्वर्त्यार्थक्रियानुष्ठानसमर्थं पुरमनं नांदं । क्षिनक्लं रूपपत्रयोगात् । नवाहेप्यतं स्थैर्यं न तत्त्वापारं निर्वर्त्ते
न हि मं । तस्य च स्वात्म न धारोपानुपपत्तेरिति क्षतात् । स्याणोरसत्वावत्क्लं तेनार्थक्रियानुष्ठानमसंवेद्यं । व क्षते
च स्थितिरेकाकबोधस्यात्मरूपत्वेनास्माभिरभ्युपगमात् । क्षतिभेदः । तत्त्वनाशादि तिक्तस्वमतंतासंतानोऽनेकार्थं वि
दुपलभ्यते । तस्मात्कर्मानुष्ठाने दर्शनाभ्यानुपपत्त्यादवत्क सिद्धमेवास्यास्थिरात्मनः स्थैर्यं । रतस्यैतत्त्वेति
कत्वमयुक्तं । कर्मणोभोगानन्तगतं तदनवस्थिनिवित्तानेकर्मभोगोऽनुपपन्नः । येन वहि देहसंबद्धस्यारिकर्मकृतं

मृगें· तमेव तस्य भोक्तारमुपलभामहे। इष्टवत्वाद्दृष्टफलसनाथक्रियमतीपशुमपनन्य निशरीरा हि मे देव्यामिन्द्रादिका एव
३५ भोक्तारमुपगमन्ते न तथा हि कर्मफलभोगो निर्वाणो भवति। अपि चैवं देवतार्थं कर्मामेन कृतमनसैव तत्फले
न तद्गतिर्हितापोगइत्यकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगो दुर्निवारः। उच्यते। चैवं प्रीणन्मन्तेगो। कृतमेकेन यत्कर्म
तद्विपाकं परः कथं। भोक्तुमीहेत शुक्तिदेवत्वादिषु इति। अनुनापं हे स्तः। ऐहिकस्य कर्मणो लब्धशरीरेणाज्ञातानसंता
नेन परत्र भोगोपपत्तेः। तस्यैकाश्रयशरीरत्वज्ञानसंतानस्य सद्भावे सामान्याभावान्न कर्मफलभोगान्यथानुप
पत्त्याभिज्ञानसंतानसिद्धिस्तन्निष्ठायाः कर्मफलभोगस्योपपन्नमस्थैर्यसंवेदनस्य। अथ तत्क्षणिकं संवेदन
मित्यभ्युपगतं तस्याह। अतीतानुभवस्मृतेः। अतीतः समनन्तरं तो पश्यानुभवस्तस्य स्मरणान्। पराहि हिस्थिरस्य राम·
भावस्य भूयः कालान्तरसंधानात्माभ्युपगम्यते तदनुभूतविषयांसश्च भोक्तृरूपं स्मरणमुपपद्यते। न तु तत्क्षणिकत्वे। ३५

35 न हि शास्त्रजनितज्ञानेन तु सैन हावदुःखादिसंवेदनं वर्तमानेन कालेन तदभावे विना वा ज्ञानेन स्मर्तुं शक्यं । तस्मादनीत
। यथा नेदं स्वदृष्टानुभूतं तत्स्वतः स्मरति । स्वपतेर्वृत्ते शरवाद्यनुभूतं पौवनस्था विनापवस्था स्मर्पमाणं । सावेपमतीता
नुभवस्मृतिं तल्लौकिकत्वं विज्ञानस्य निरस्यति । नतु [illegible] स्वभावमात्मानमनुमापयति । तस्य स्वसंवेदनसिद्धस्वभावात्
भूतं कथमाणत्वात् । नैवं कर्मोपभोगादती तानुभवस्मृतेश्च न लौकिकत्वमुपपद्यते विना । ननु [illegible] निर्वर्तन
येनाशेनस्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वयं च निपतन्स्वर्गपवरनवस्थापितात्ह विश्रमेव विनश्यत्तु विज्ञानेन शोक
भवस्मृतेश्च न लौकिकत्वमुपपद्यते विना । ननु [illegible] निर्वर्तन येनाशेनस्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वयं निपतन्स्व
र्गपवरनवस्थापितात्ह विश्रमेव विनश्यत्तु विज्ञानेन शोकवत्स्मृतेरवस्थितेरुपपत्तिः कल्प्यते । नापि कर्मणा
[illegible] कल्मष [illegible] तस्थितिनात्तमग्नागमिन [illegible] । किंवा पदमपरोऽत्र दोषः । यदुक्तं विनाशलक्षणोप

मृगें
३६
(38)

तिनप्रक्षावपुण्यसवं। नवाक्षन्तुभवः कश्चिद्भावबद्धावन्तः। गुरुश्चितत्वं नन्तिसमुत्पाद्यमवतापोहः स्यात प्रतिदृ
षरीणनिर्वाणह्यपः। चापेपक्षे स्वपाकिलितस्यशक्तिश्लोविनाशिनलक्षणस्योपलब्धस्यप्रक्षावपुनरुपशमः। द्वि
तीयेतुशरीरणनिर्वाणाह्यलक्षा। सवेदनासंभवतः कश्चिद्दृष्टान्तमतोनास्ति। तथाविधानां केवलं नविनाशात्मका
न्याष्टकुत्स्याद्विनामपिदृष्टलभ्या नो ह्यात्मनाणवद्धावरोगतानामिति। सततमेवंविधमोक्षलिप्सया। तदि
घ्नतावेदानमस्मांख्यमत्रसमस्तार्थिकादिमतेष्वप्रवर्तदर्शितप्रयोगतत्वादृक्छिमयहृस्यादृष्टत्वमसवदृत्तोचोद्भावद
र्शनोत्तरणामप्येवंवादिनितनत्रदमिनिवेशिनांनिराशार्थनिबन्धप्रपोपरतिववृक्रमाह। ब्राघृतानमृढानां
न मतमाश्रित्यदुर्ह्दिपः। अपवर्गमभीप्संतिस्वयोतासांबकार्थिनः। शिवशक्तिविधिघ्नाणहस्तुपादेयसततवमल राम
कर्मपाशरोचहेयेपरमोर्थेयेषांनास्त्यवबोधः। तेषामज्ञानमूढानांदर्शनानामपरोत्तृणांसंबंधिमतंशास्त्रमाश्रित्य ३६

कुशलमनसोपि पुंक्तिमिच्छंति तेत्व धीतारम्भर्थिनः कीदृशोर्वक्षिं लिप्त वत्तेपथाय र्यश्रमात्क्षयाते विफ
36 लक्ष्मे शामवंतीनर्थः। तथाहि। पक्षैव लं पुंप्रक्रमो र्विवेका शोवा सर्वत्र स्वमता विगमः। तथा काश्चिन्मुक्तः। पश
जन्मात्मात्माः सर्वाभेदमापां निरुद्धो। योऽनन्तकपिलकास्मि तं पुंप्रक्रमो र्विवेकात्केवलं पावसर्वत्वल्पिदं त्र स्तोनिम
ताद्वैतविकल्पग्रहा शोम्यति त्र स्त्वयाभिः। पास्वणाशनत्माः। काश्चित्सोत्वणत्वादिभिर्मुक्तपोऽमृपगताः। यथाकुः ईश्व
रक्तेसमपभवन्यक्ते: परस्माः कृष्णा निहद्भमकराधजेते हि तोपादति। यथा वाका लैकवादिनां। कालः सृज
तिभूतानि कालः संहरति प्रजाः। कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः इति। यथा वा केषांचित्। चित्तमेव हि
संसारो रागादिक्लेशदूषितं। तदेव तद्विनिर्मुक्तं भवान्तरस्य मिधीयत इति। एताः किलप्रकृतिकालतुच्छादीनां वं
धकत्वेन पाशात्मतत्वाभ्याशा नमायुक्तयः तथाभेदे स्मापानि विनश्यंती सर्वैः। यदुक्तं श्रीमत्क्तेन। तस्मात्त्व

नास्मत्परं येषां भावः प्रतिष्ठितः । न ते मुक्ता मुनिव्याघ्र पुनरायान्ति योगतिमिति । तथा तु याहन्ते तुल्ली नानां पुनरावर्तनं ध्रुवमिति ॥ तेषां तु यथाविध मिस्त्याध्या
सभाज्ञां न विदुः ॥

मृगें. ज्ञानशक्तेनततत्प्रकमचेतनंतं तस्मात्स्वातंत्र्यमतानवांतसंतनिरंजनः कारणमावृणोति । अपि तु नैकमेणाविवेकप
३० थनामस्मरमेश्वरान्तु यह समरणं कस्मिंश्चिदपि काले पासंजित । तथा चोक्तं श्रीमत्सौख्यकारणमेश्वरे । नमो हंसापाशि तु
मथः स्तोत्रमपर्यात्मकराचना । मुक्तावस्था इदं बस्यागा वस्याशिवहारिणारति । अथैव वंधतां तणेकापामुक्तैः स्वा तु
मावइमसलेनतः क्षितदेहलहस्तापमिहस्यपोः सिद्धिमुक्तो निसाहाशैवसिद्धाभाति मुद्धी । तयोरां मुक्तैः स्वश्रोपुंव
तेभ्यो ति नाधः । विस्थानवीन्त्ये नविष्टमयथाद्रासर्वशानानोशितः सर्वदास्ते । इह शास्त्रेयः सिद्धसविविधमुपनो
पपत्रविविवैष्णुपितणादिततद्रागमाकृतसर्वोत्कर्षशाली भवति । तथा चोक्तं । वृद्धसतिपादैः । यस्माहास्य भ
गवति पापमथिवैतुपमसमपमवितं । तस्माहास्य सिद्धिहतवेधनवमेरलेभवतीति । नवदर्शनोतर चतिपत्रवसलगम
पतं विद्विनाशयतृप्तिपुतणविवेकाधात्मनोमोहसेवगुणान्वमितकं । यस्मात्मिन्दर्शनेमुक्तः सवंधकारणा ३०

न्तो । मलकर्ममायापरमेष्ठ्या । निरोधशक्तीनामुपरताधिकारत्वात्पुनः सर्गाद्यारंभेनापेक्षेति । नं संसारि भवती
त्यर्थः । किं तर्हि स करोति तामात्माह्निं किंवा नर्था निति । यथा विध्वंनस्तिरस्तिरशपस्य वीर्यहतस्य कर्तृत्वतः शिवसमा
37 नमहिमत्वात् तेन समासम्पद्धिष्ठितस्य वर्या पिसन्मुक्तात्मा न किंचित्करोति । कारणोपाभावात् । एवं वेन्मु
क्तेः पूर्वमपि किंचित्करोति भूतात्मुक्तः स्वतन्त्रः पदवेति कोसमुक्तो विशेषः । अयं विशेषः । यतः सर्वशानेन परमे
क्षेरणाश्चनीशितः अपेक्षितस्तद्धनामसौ भवति । किं केचिदेवकालमपेक्ष्यैः । नेत्याह सर्वदेति । सर्वकालं तत्र
त्वपेरकः शिवभट्टारको भवतीत्यर्थः । भट्टविद्याकण्ठात्मनः भट्टनारायणात्मकं रविदितं निलापाममगो इदं तेनोदि
तीयं प्रकरणं तत्रेदं दर्शनानन्तरोपादिष्टं यतः कर्थं तु किंतु तथा व्यफलेन त्वाधनोपायस्वाभिमतिरेशा ह्येषाति
पादनस्तत्कार्यत्वात्तोमर्दयतामानीतितमिति याकनय कारणोपसंहारो सर्वेशान शब्देन सूचितं समर्थ्यपद्गी

स्पृ॰टी॰ स्वराद्यंपदार्थस्वरूपनिरूपणमाह। अत्र चत्वारि कारणानां तत्रोपक्रमे पंचप्रकाराः संबंधो वाच्यः। तत्राद्यो क्रं श्रीमतो
३८ कैरात्र नैनतां प्रमरला स्तत्रं तं तैश्च वर्तते। तत्क्रमस्तस्य संबंधः। यथा समवस्थितः। तं च व स्तत्त्वे पास्तवा ह्या
का स्वकारणानैया। प्ररलाचेति। तंच व क्रनः प्रतिपद्य पाशात्मक स्वपदार्थं च पस्याद्विपदार्थवस्तुप्रारमि
स्य नेनोपक्रमात्। सोऽत्र तत्प्रतिपत्तिलक्षणः संबंधः। सोऽत्र क्रमवर्त्तक स्पर्शविच्छिन्न स्पर्शेनेनोक्तः। वाकास्म क
स्वतेनस्वभावमिद्धं नभविनत्यं नगत्कृते स्यादिसिर्वक्तौ। आकाशाणिकोपि विद्या पादार्थ्येन प्रकरणेन। पारलि
कत्वकपूर्वपरत्वं तेसर्वशास्त्र नशाह्रेन स्मविततान्वयः। यनैनेवक्रमेण विद्यापादे तेपावत्संबंधपंचकमत्र संधेयं।
अथोपलभ्यरह्लादिवस्तुकार्यत्वधर्मकम। कर्ता प्रमस्मजानामो विशिष्टमनुमानतः। यपशाह्रोधिकारार्थः। अत्र एम
वाहप्रतिपदार्थप्रतिताभिक्रियतरस्यर्थः। अत्र वतनेकरणम्भुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वं बुधा ३८

ग्रनुमानेनैषां बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रतीयत इति नासमर्थं । ननु देहस्यैव तावत् कार्यत्वमसिद्धं । न हि कश्चित्कदाचिद्दे-
हः केनचित्क्रियमाणो दृष्टः । सत्यं । केनचित्क्रियमाणत्वे देहस्य न दृष्टमिति कर्तृदर्शनाभावो न पुनः । तथाप्युप-
38 पत्तेन दर्शनाविषयत्वात् । देहस्तु क्रियमाणत्वं कथं न दृष्टं । स्वप्रागभावावधित्वमेव हि कार्यत्वं तच्च देहस्योपलभ्यत-
एव । तथा हि । शुक्रशोणितकललाद्युपादानादिदेहस्योपचयपरिणतिधातत्वर्थगतत्वात्प्रतिमासोपचीयमानो गर्भस्थो दे-
हः प्रतीयत इति कथमेष कार्यत्वमतिक्रमेत । किं च स्वसन्निवेशविशेषवत्तया हि स्तम्भादिवद्देहादेः कार्यत्वमपह्नो-
तुमशक्यं । यत्सन्निवेशविशेषवद्धि तत्कार्यं यथा घटादि । तथा चैते देहादयः पदार्थाः । तस्माद् तेऽपि
कार्याः । एवं च सति देहादिवस्तुजातं धर्मि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः । कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्त-
द्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टं यथा घटादि । यत्तु नैवंविधं न तत्कार्यं यथात्मादि । न च घुणाक्षरे कार्येऽपि न बुद्धिमत्कर्तृपू-

मृगें॰ र्वकर्तृत्वमस्तीत्यनैकान्तिकः कार्यत्वहेतुः। नैवं। न तत्र कार्यत्वमप्रसिद्धमन्वयात्। यदपीष्टसंस्कारमात्रमेव किल घुणाक्ष
३२ कर्तॄनान्तरीयकविशिष्टसन्निवेशाद्यनिर्मितं। सकलसन्निवेशलेखायामप्यपरिमर्षितः स्वभावत एवोपपद्यते। न
नुत्पद्यावेभावान्नरभावे वाभावान्न घुणाकर्तृकमेवाक्षरं। यद्येवं तत्र यावाचारितैर्भावाश्चैतत्र यावाचारितैर्वाक्षरस्या
नभिव्यक्तेरप्रवधानेन घुणाक्षरस्य बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमस्तीति कुतः कार्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं। नवा
यमकृष्टजातैः शाल्यादिभिर्वनद्रुमादिभिर्वानैकान्तिकः। तेषु सकर्तृभावस्यानिश्चयात्। तेषां च पक्षीकृ
तत्वात्। न चासिद्धव्यभिचारिकस्य पक्षकालात्ययापदिष्टहेत्वाभासानां त्रिणामः तथाहि न केवलं हेतवो हेत्वाभासा
। भवदेतद्यदि कार्यत्वहेतुरसिद्धव्यभिचारिकः स्यात्। तथा च न तादृशो नीरूपत्वदृष्टकर्तृकघटादिव्यतिरिक्ता हेतोरुप
कोऽहर्निशं नत्वनु कारणभुवनादेर्बाधर्मित्वः कर्तृपूर्वकाः। कार्यत्वात् तदुपलभ्यमानकर्तृकघटादि ३२

त्येनुमाने क्रियमाणे किमन्यदवशिष्यते । एवं कार्यत्वस्य व्याप्तिर्न सिद्धा स्यात् । न च वाच्यम् अनुमाने पुनरेव घटादिदृष्टां-
न्तेष्वस्मदृष्टकर्तृकत्वावगतावक्षित्यादिष्वपि तेष्वानिर्णयः । न ह्यत्र कुम्भकारः कार्यत्वेनैव स्मर्यते कर्तृत्वं घटस्य कर्तृ-
३९ त्वं दृष्टं न धर्मिणो घटादेर्दृष्टं तत्साध्यप्रदेशे दृष्टान्तः । एतानि काधर्म्यन्तरे घटादिकमपेक्ष्य कुलालाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यित्वमेव कर्तृकत्वेन कस्मिन्दृष्टं नेति । किं तु दृष्टापेक्षा । एवं दृष्टो हि घटादेः कर्ता कुलालादिः । क्षित्यादिभागानां शरीरवि-
नश्वरस्य तादृगनुगतोऽपि कर्तृतां प्राप्नोति । तदुक्तं जैमिनीयैः । कुम्भकाराद्यधिष्ठानं घटादौ परिदृश्यते । नेश्वराधिष्ठित-
त्वं स्यादिति चेत्तत्साध्यसिद्धौ न ता । तथाहि यद्वद्दृष्टान्तेषु केष्वेतार्थे सदृष्टता । ईश्वरस्य विना शरीरादि कर्तृकत्वं न सम्भवतीति ।
सारूप्यमस्मदादिशरीरावकाशोपघटनाभिः सर्वविषयमीश्वराधिष्ठानमुपगम्यते । यावतापि तु कुम्भादीनां कर्तारः कु-
लालादयस्तेऽपि नश्वरत्वेन तावद्दृष्टा न शक्नुवन्ति कार्यनिर्वर्तनसमर्था भवन्तीति ब्रूमः । तदुक्तं चैतद्दृष्टं । यत्कुलाल

मू॰ तं रूपाणामिह द्वावेभावानामित्याभावे चाभावादिपिद्धदादिकार्यज्ञानमीश्वराधिष्ठितमिति तद्वाचनं दृष्टं किं न स्यात्। भगवता
५० त्वयमाश्रित्य सर्वं न नश्यति इत्यविशेषाद्वेद्यद्वैततुल्यमात्रं भवति। तन्माविषयवद्भूतानि भारणामद्दमोन्मत्ता। तृष्णामितिबोध
(50) धीः सर्वाः सोमोभूतान्मात्मकरत्ति। तत्र इत्तिविनापत्स्यात्मपाभूतं चाराम्मिति। का न त्वपि। पो हृद्गुर्मोपो श्रु
पश्चोषधीकपो हृद्गविश्वाप्रभावाविवेशोनि। अन एवम वतुद्गलितः शमीनिविशेषोऽपि निमित्तः। श्रुतोऽनन्तलोश्रो
पमात्मन। तिनवद्गः त्वषोः। ईश्वरशीतोगच्छत्वर्गवाश्वत्रमेववाहत्वेवं विधायाः स्वत्वनपतीतेः सिद्धत्वात्। नथा
पक्षिहृदो हेतुः विपर्ययव्याप्त्यभावात्। दृष्टान्तधर्मिणि घटादौ साध्ये बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तेः सिद्धता
न बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वविशिष्टत्वेऽपि पक्षादात्मादिर्बोधरूपत्वान्निवृत्तद्रव्यत्वे (तः) स्यात् त्वनिरूप्तोऽपि विपक्षमेव राम॰
व्याप्तोऽनिःपायानि यः शरीरः क्षितकलादिनि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं घटस्य कुम्भकारकार्यत्वात्सिद्धमिति कालात्यय ५०

हृता । न च सर्वत्रैव दृष्टान्ते न धर्मः साध्यधर्मिणि गिरिकादावनुमाने भवति किं तु पक्षेऽन्यो व्याप्तिविनाशणादिकं कर्तृकत्वप्रसंगः स्यात् ता-
वता ह्यनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटादिवदित्यत्रापि शब्दस्य कुम्भकारकार्यत्वं तद्धेतोर्हेतुपारिवर्तित्वात् स्याद्घटधर्मः किमि-
ति न भवतीति चेत् द्विविधत्वाद्व्याप्तिनिविष्टत्वात् । न चैतत्कार्यत्वसन्निवेशादिमतां त्वदपोद्भवः । कार्यमात्रेण कर्तृ-
त्वमपि साध्यत इति धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनत्वादित्यत्र । तथा च मेऽनेकः । सन्निवेशादिमत्त्वं बुद्धिमद्धेतुकमपरि-
दृष्टसन्निवेशादेः कार्यत्वात्कृतः । यथा घटपटवानानां तद्वन्निर्मितपिनाकपि । इत्यत्र जगति स्यापवर्गकार्यकारणि येपक्
। तत्र प्रयुक्ते । स्यादिनो कार्यत्वमनेकत्वाविरोधि चितानामपि एक स्थपतीच्छानुवर्तनं विना । नियमसर्शनात् । तदेवं
कार्यत्वहेतुना जगतो बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसिद्धो यो सौ तत्त्वविद्धि अप्रमाणकेऽत्रात्मा न क्रियाशक्तियुक्तः कर्ता स ईश्व-
रः स्यादिकार्यविलक्षणत्वात्तादिकार्यविशेषजनकत्वादीश्वरोऽपूर्वकः । वैतत्स्वसिद्धं यस्मात्तेषां विप्रकीर्णका

मृगे॰ पिवैचित्र्याद्दृष्टं लोकस्यैतावपि। लोकश्च ह्योपि विशिष्टं कार्यं दृष्ट्वा विशिष्टमेव कारणमनुमीयते। शाविचित्रभावना
४१ दिव्यक्तिविचेलेणादिकलाकलापस्यानुपपत्तेर्मध्यत्वमनुपमसौ दर्शितं पदं चेद्दृष्ट्वा तत्तत्कर्तृरूपितं तद्दृतैर्वैलक्षण्याद्विशिष्टम
व कल्पते। यत्तस्य। पश्यामः पादृश्यवा कार्यं तत्कारणं तथा। यत्कार्यं धूमादि पर्वतादिपे न प्रकारेण। गिरिग्रहा गतत्वेन त
(41) दुत्संगतधार्मिकतयानवरपरणाज्ञ्चवर्तितेनचोपलब्धं। पादृशं चताणिपर्णादिनात्वरूपेणाविशिष्टं। पाचसरिमाणांतनुतन
रत्वाकारमंनुदनिश्च दृश्यते व्वानकारणं वन्हिलक्षणं। तथैतिपर्वतोत्संगस्थवानच्छिन्नत्वमिविशिष्टं गानसत्त्वाद्भाग
गतं चानादृशं चतावतप्रमाणकं बालमवदुत्वेनयथानुमीयते। एवं जगल्लक्षणकार्यस्यानवस्थकारणकारैवैचित्र
उपलभ्यत न द्विशेषविशेषपनिरतिशयज्ञानक्रियाशक्तियुक्तं कारणमनुमीयते। तच्च नित्यं कालानवच्छेदाद्धेतसा णम॰
नश्वरोऽगमकमाक्रमकक्रमसमुत्थनेः क्रमाधुस्मलिशक्तिमत। यस्माभूत्वाभवनं न भूत्वाचाभवनं तस्य कालेनावच्छेदा ४१

रनित्यत्वं । पक्षधर्मोपसंहारो हि दृष्टान्तात्कालान्तरवृत्तित्वेन नोपनिमं । किं च न तत्क्वाविकरणस्थितौ तां अपि तु चैतन्यात्मना मूर्त्ता
हि देशान्तरवृत्तित्वेनान्यत्र वर्गं सर्वत्र तत्कार्यैः प्रत्यक्षे स्वविभुः तेषां कर्मणोः गच्छताभ्यां तत्तु कारणं स्फार्यमाणो मात्रा क्रमेण
41 युगपच्चोभयावस्थारूपता शक्तिः । तेन जगत्सृष्टिस्थित्यादिकानन्तक्रिया नाकारणा । कारणक्रियासत्तानन्तःस्थितिरेक्रियाव तत्र
तत्त्वस्यापि कारणेन भवितव्यमित्याह । तेषामपि कारणं येन दृष्टानां कार्याणां इति । अत्र नागामि च तत्र तेषां कार्यमा
नादिसिद्धिते । पश्चात्कारणक्रियानन्तं भवति अत्र तत्त्वमभगवतः किमपरं वशं कारणमस्ति । तत्र स्वकृतस्य सर्गा
दिना हि तेनावस्थानादिनागामि । अत्र नागतके । अथ किं तत्कारणमित्युच्यते । कारणं वनशब्दं मन्तुं क्रिनीचेतनाभि
तः । शक्तिरेकाऽस्ति विश्वेशितुः कारणं नैपेत त्रिक्रियाणि विश्वान्तरात । सर्वेच्छाधिष्ठेति नित्यव्यापकः । उक्तं च स्वामिकारणा
छ्चकारणं चेतनाशब्दैव प्रयोगा न तेन तैर्हि । शक्तिस्वचेतनत्वा । न हि चित्स्वभावव्यापि चिद्रूपा शक्तिर्भवति प

मृगें.
४२

(42)

स्वैनतच्छक्त्यात्मकं करणं विषयानियमादेकं वोपेक्षत्वेन तनया। एस्तनेपानां करणीयानां वानेसंतस्य करणेष्वनंतेन भविनत्यं।
श्रणीभिन्नविषयं प्रणमेश्वरस्य नानेकत्वं च। एतद्दृष्टान्तिशांकांलोन मितित्वकत्व। न देके विषयानेनार्द्दहनं नत्वेऽप्युपपद्यते। कार्त्र्य
ते नरभिन्नत्वान्न द्वैतोपचारानदिति। तस्माद्विषयस्य नेपस्य करणीयस्वचाभिप्रत्यादेनवच्छिन्नत्वादेकमपि तच्छक्तिकं
पंकरणं विषयविषयेक्षत्वविषये च तथेत्यनवच्छिन्नमनंतमेवेत्यर्थः। अथ मत्तांतानिरनुभावाणां नेश्वरणाक्तित्वमेवद्दष्ठ
यमि। कार्यं न स्थितिमन्माहिंसी न स्याद्कर्तृकरणोः। पारिशेष्यात्मदेशस्य चक्रस्य शिवस्य वस्तः। ननु किमत्र करणा
पेक्षेणोऽश्वरेणाकल्पितेन तस्मिन्कर्मणेऽपेक्षेणा कर्त्तृत्वानन्युपगमात। तथा हि तोनिकर्माण्येव सृष्टिस्थित्यादिकार
णतयाभ्यवेत्यिति जैमिनीयाः। परार्थः। कस्यचिद्वस्तुमात्रस्यापद्यधिष्ठानत्वेनापाते। कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धेः प्रम.
सिद्धसाधनमिति। एतद्बीजमिवांकुरादीनां कलादिकार्याणामुपपादने मायैवास्त्वानपेतणीमस्त्वादिकृत्वत्स्थ ४२

निर्विवेकत्वं कार्यकारणैकत्वेनाह । प्रधानात्स्वात्मस्थापितकार्याणि निष्पन्नफलम्यते । तस्माद्यथात्मना परार्थ्यं
प्रवृत्तान्यानपेक्षणाद्व्यक्तमित्यव । अतः किमस्माद्धेतोरिति । कापिलाः । तथा हि । यथा घटपरिणाम एकस्वभावेन तत्तन्तनतः ।
42 प्रत्यानपेक्षत्वान्माहात्म्यप्रवृत्तिरिहासामर्थ्यं दृष्टं कृतेः । महदादिविकारोत्पत्तिपरिणामस्वभावकं । त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसव
धर्मीत्यव्यक्तमिति । पदिशा पुरुषस्य देहे देवं यदूते पञ्च भवथापिति । अतो । पुरुषा देवविवर्जितपाश्विदर्विज्ञानादिस्वभा
तुर्भोक्तादिवासनविष्णाति । किमस्माद्धेतोरिति । तत्र नन्द्धहिवी न भूतानां कर्मणां मायादीनां वा चेतनानां बुद्धिमद्धिष्ठि
तानां सम्यक्प्रवृत्तिरुपपद्यते । मित्रकुम्भकारावस्थितेनाप्यो न्यत्कर्मणि प्रवृत्तिः कार्ये पुरुषं तिर्विन्नतरमयुक्ता । तस्माच्चेतन
नाधिष्ठितस्य तु चेतनधर्मतान्यप्रयोजनापि परिणाम मित्यादावनेकदोषोपपादनेनानन्तरं अस्य चाभिमतचिन्तनहानेरनि
ष्टोपनिपातस्य वा तु अप्युपपन्ने । स्ववशतानिष्ठितिनन्यस्य फलैकत्वनियमे सति पारिशेष्यान्महेश्वरस्यैवेन स्थितित्व

मृगें॰ मादिकार्यमपि निष्पादयेदाद्यमानमनवद्यमिति गमकमेतत्। इहापि हानीति विवक्षते। परिमितावस्थाप्रमेयत्वात् कारण
४२ गतात्मस्थमादिजनोज्झितहार्दप्रजगतां स्थितिजन्मादि प्रवर्तते। न किंचिद्यत्प्रभुतमोमायिकेभ्यः स्वयंवरकानिमान्या
त्तानोक्षिप्तोजयति। अपि तु सैवं विशेषत्वभावः। तस्मात्कर्मापि तं तत्किं संसाराण्यनीसाह। मुक्तस्यापि शिवत्ववमः। न
(43) त्वा। कारणान्तरभगवान्याप्तिनोऽनुगृहीतं प्रवर्ततेनपश्चात्। त्वमोऽहादिनानिरपायभुपभोगेनवातानां योजयति। न
त्विनकर्मानुरूपवशात्। नवकर्मापहितपार्श्वात्स्यात्तं यत्नानिरिमाशंकनीयं। कारणापेक्षयाकर्तुःस्वात
न्त्र्याघातादर्शनाद्योगाभिकापेक्षस्यापि ततः प्रमादादिहानवधान। पराक्रं निह्नुतमपि। तत्रात्मास्वरूपेणस्वतंक
र्तादिस्वपोत्कृता। कर्तुःस्वातंत्र्ये तद्विनकर्मापेक्षितेति। नव्याभुक्तस्यकर्मणः तपो भवति। ततश्चोनिश राम
ीतोपभोगभुक्तावितिज्ञकर्मतत्वप्तस्मात्मास्मादाद्यस्त्वक्रमलपरिणामकत्वनायत्रेन्नशक्तिपतनापमातिनमलत्वात ४२

43 मात्रग्रहस्य नैतोन्निरूपितसमस्तपाशताराशविधूतसर्वार्थतत्त्वकर्त्तृत्वस्वप्रकाशात्मनः संसार्यवताहेतोः परतस्माभावा
च्छिवलक्षणएवमगवान्भवति। न तु पशोः। वास्तु कुत्रचित्तन्मव भोगोपभोगहेतुर्भवतीति भावः। पुनरपि स्वाकर्तृत्वे
त्वमेव जगतो यदपि कर्तृमानेश्वरसिद्धिमाधातुमाहिपतिं। संबन्धग्रहणोपायमानस्याभेतिकस्यचित। तत्स्य
स्थितिजन्मादेः कार्यस्याविनाभावलक्षणसंबन्धोपदिश्यते विज्ञानात् कर्त्तासमहेश्वरो न चिरंपरिहीनः स्यात्। नैवेतर
त्रमाने सिद्धे तत्संबन्धसंवेदनग्रहणात् कथं नास्य बाधेति। पारिकस्य चिन्मतेस्यात्। न हि रूपमप्यसौ प्रत्यक्षेणोपलम्भरसा इत्या
पाकस्यापि धूमो नोऽग्निरेव मा ज्ञानमस्य यतः। सिषाधयिषा सर्वस्याप्यनुमानवादिनः स्वसंवेद्या। तथाहि। महानसादि
नो विशिष्टदेशकालाकारगमेव धूमाग्निव्यक्त्योः संबन्धग्रहणे धूमसामान्याच्च पर्वतादौ वह्निमात्रानुमानमि
त्यत्र हीतसंबन्धस्यैव धूमवह्न्योः कथं न व्याप्तिवर्त्यत्वं व्याप्तिसमयोरिति संबन्धग्रहणपूर्वानुपयोगः समानः। तत्तस्यापि तत्रस्या

विनाद

मृगें॰ उभयोर्द्दोषः परिहार्यस्त्ववाक्ष्यमः । नैकः पूर्वतुणोक्ष्यमात्राद्गर्थविनिश्चपरति । नैतदस्माकमेव चोद्यं । अथ धूममा
४४ त्रस्यैव वह्निमात्राविनाभावलक्षणः संबंधो गृहीतस्तर्हि द्दापि कार्यमात्रात्कर्तृमात्रानुमानमस्तु । अन्यथा सर्वा
नुमानोच्छेदप्रसङ्गात् तदुक्तं । साध्यसाधनसामान्येनाविनाभावनिश्चयात । प्रवृत्तिरनुमानस्य नरभावस्तदन्यथेति । इत
(44) रथा विविधत्वादनल्कर्माशयाधिवासितभोक्ता भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषवतः कर्त्रा अनुमानं तरेणानुमीय
तस्तिन कश्चिद्दोषः । तदिदमुक्तं तत्र भवद्भिः सूत्रकृतः पादैः । भवभोक्तृभोगसाधनतदुपादानादिविशेषो विज्ञानातिन
मृते भवेयुः त्रेहादेर्ग्रहकर्माशयविपाकस्थितिः । अकृतेदृश ईश्वरः कर्ता । सततनमादर्शाशरीरः प्रयोजनश्च । कार्यं शरीर
मुक्तो न कर्त्रापात्तं सरेद्वपादिसादिनादेहिविरहितः कर्तृतायोगस्योक्ततानात्मनोहि लोके वपुष्मतो दृष्टं कृत्यं । एव
घटपटादिकार्यं तदाद्वतेवाकिंस्य मानात्तदृष्टं । नाशरीरतोतिं । किंचातः । सोपरक्षिकवत । एवं वसतस्मदादिवत्के ४४

णादिकृतो सर्वज्ञः परिमितशक्तिरीशाद्यवच्छिन्नः सोऽपि स्वांशाद्यान्त्या योनि निरुद्धः पशुः । सिद्धान्ते । मूलायासंभ
वात्मकं वपुर्नेतादृशं भोः । अशुद्धो पितावत्स्वदेहस्य दाहे कर्तृत्वं दृक्क्रियाकार्यशरीरकेण कर्त्रा व्यापकमित्युक्त
मणुपरममात्मरूपः । शारीरवत्त्वेऽपि भगवतो न शरीराद्युक्तदोषप्रसंगः कृतस्मात् । मूलायासंभवादिति । मूलं मलः सर्वानर्थमू
44 लत्वात् । अविद्यावृत्तिकाल्लादिनिवारणमूलत्वादिभिः पर्यायैरसमाणत्वाच्च अशुद्ध्यात्मकर्माणि तोयघटक्रिया
तत्संभवाद्धि परमेश्वरस्य मलकर्मादिपाशजालसंभवति । परिमितत्वाज्ज्ञानं तद्वपुः कल्प्यते । अपितु शाक्तमिति शा
क्तिस्तद्वपुः सद्योजातादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वेच्छादिनिर्मितं परिमितलाम छ्य मदिग्देशकालाकारैरवच्छिन्नमणुप
ममहिमतत्तां तेन त्वस्मदादिशरीरसदृशं । अतएवाहितद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ईशानतत्पुरुषाघोरवा
मदेवसद्योजाताद्यैः । यथाक्रममवयवपञ्चमहाभूतानां शिरोवक्त्रहृदयगुह्यपादाभिः पञ्चके । वयमप्युपयोगेयपदानीशानादि

45

तनत्रालाहूपत्वादक्रमितमभिधीयत इति स्फुटं ।। अथो हृदयपत्त्वं वक्तुमाह ।। हृदयं वोधपर्याय: सोस्य घोर: शिवो पनः
णाम्रेहृस्य घोरत्वा ह्यो रौ क्लिष्टरूपत्वाच्च ।। हृदयमास्य पो वो धर शिवपर्याय: शिवो वो यो पद्मा ड्गवतः तस्मादघोरहृ
दयः ।। ननु घोरमन्त्रे पोरूपे पदद्युत्यते न तह्यो रूपता कथं देवस्य साहूपरि ग्रहस्य घोरत्वादिति चेद पपरमेश्वरस्य घोररूपो कि
45 :सान वा कथं वा ।। किंतु परिग्रहस्य स्वरूपतद्गतितस्यामर्थ्यसारशद्धा ह्यधिकारानिक्रूरत्वं स्य घोरत्वाद्धोरशक्तिर्देवउ
च्यते इत्युच्यते ।। न त्वा वोक्ते ।। विषयेषु वर्धन्ती नानयोः पः पातयत्याणत्र ।। रुद्राणुन्या: समालिंग्य घोरतरपापरागकृताश्नि
नामेवरुद्धरलमभिषवे ।। ता महित्रिवर्गवामत्वादहृस्य स्वरूपभावत: ।। वामधामप रंगुहृद्यं पश्यामो वामगन्धुकः ।। धर्मार्थ
कामलक्षणेन त्रिवर्गेण प्रलोभ्य वमत्यधोनिक्षिपतीति वामः ।। तद्भावेन रहस्योपग्रहो भावः ।। कथ्यते ।। इत्यं श्रवणनयो:
परयोः र्थ वरदर्पविग्रहकरोति वामधामेति ।। त्रिविधा तोर्घुरूपत्वादेवताहृन्नतेनाभिमतं ।। तेन वामममधत्तनेधनिधमन

मृ॰ गो॰ शिलं पत्रेण लक्कृष्ट्मम्यकरमस्येति नामदेवशब्दः परमेश्वरः। सयोजनमूर्त्तित्वं नित्यपति। सयोगजनां मूर्त्तिपः संभवंति प
४६ रोक्षान लोकेन सखाभिमानः। सयोगमूर्त्तिर्गि शिनां वापि श्वने सद्यामूर्त्तिः कलयेशेख्यानमूर्त्तिः। पत्साश्छयाद्विकर्मपश्च ण
पत्तिश्वमेवात्मनोनात्ता मूर्त्तेयोजनानाद्गतिसयोजनानमूर्त्ति ईशः। पद्मसनिरीक्षणकारणे। स्वयेननने यत्सयोगानानि
(46) यत्र विशदत्वमिति। पद्मयोगिनां तन्नत्वमाविभागं सयत्नत्तगोमूर्त्तिर्दिश्यते। को कवच्मे तमयत्व मूर्त्तिसदृशीनं तु
संपादपतीमवितत्व समनतापि यं मकत्वा स्वयोमूर्त्तित्वं। न तथा ग्रंजानतम देहत्वादित्यर्थः। एतदेव दृष्टपति
।रत्नेशात्त्रिः कुर्वतो देहकस्मे देहाभावा देवचेते देहकृतैः। तस्माभेदापेक्षिणामारपः स्फुलपिसोत्ताः कलमे देन मांड्रः
।परमार्थतः परमेश्वरस्याशरीरत्वात् त्रिविदेहस्फोटं कार्यंतीदेहाख्ययोक्ता। तस्मान्वेकस्याप्यपिकलमेदाद्वा पय
मादिमेद भिन्नत्वं। पद्मावान्तराले द्वाष्ट्कायणाना स्वविभवेदादृष्ट कालास्पकृ स्वाणां द्रोणमनेकत्वं। व कृत एक ४६

46

[illegible]

मृगे॰ ष्टं । तेऽप्येवं स्थिते सकलीकर्तृः । एकस्या एव शक्तेर्वामादिरूपत्ववशाद्वामादिभेदभिन्नत्वमित्युक्तं । तासां च शक्तिः सर्वज्ञान
५७ क्रियारूपा शिववत्सर्वेषां ज्ञानक्रियमेवानेषां चानापविद्यारूपत्वात् स्थितानुग्रहे विनानन्तस्य मानाभवं नीनिय हेण
कार्यमाणी एवं धातानां विज्ञान केवलानामनन्तपरिणाकायन्तमोऽन्तनमस्योऽन्यानामष्टकमेवं कोटिमिमकपरिवारं वामा
(47) दिशक्तिनवकमुक्तं । तत्र निरूप्यैषामपि समकोटिसंख्यातानां मन्त्राणां मन्त्रेशानां स्वरूपणाशावी शिनां इति वक्त
मास्यते । तेषामनन्तः सूक्ष्मश्च तथा चैव शिवोत्तमः । एकनेत्रैकरुद्राख्य त्रिमूर्तिश्चामितद्युतिः । श्रीकण्ठश्च शिखं
ण्डी च विद्येश्वरास्त्वमी । एतानो लोकेशा रुद्राः । तेषां तत्त्वानां शतरुद्राः । तदाम्नायानां मण्डलिप्रभृतीनां मध्ये
तदीश्वराः प्रभवः । विद्यामहेश्वरा इति यावत् । एते चेश्वरा मन्त्रयोगिनां निर्योजकाः पाशेषु स्थिताः । अधिकारमलांशाव राम॰
शेषात् किं विशिष्टा नानापाशेष्वासक्ता मायात्मसु ते शेषाः । अथैषामष्टानामपि सर्वतत्त्वसर्वकर्तृत्वं भगवान् किं विदधे ५७

47

मृगें.
४८
(48)

स्वात्पेक्षमविलेमाणीयेषु नित्यमधिकारं मत्वा ह्यात्तु यहृल्लतां निर्विर्त्यस्थिति कालस्यां नेमाणीयस्याधनो ष्णुपामह
मपमेस्वामिनिमं देहो रे: स हि नेशिवसामुत्सं गच्छति । अपरस्मार्द्ध स्मकाता ईंसाह । विनाविकरणे कान्य त्वधान विक्रतो
यः । क्रमाधिकारमाशेश्च मेपेनित्याधमं हतो । अमरणमर्द्दमाशेरिमितिपवचपवचपामेस्व रस्यातु यहेच्छा नतवन्तवन्नदि है
ये वविनाधिकारणे नेसावार्पलक्षणमधिकरणमनपेक्षेवपानावामोविक्रतिस्त्वेनिपधानविक्रतिः । यश्चविधायु
स्याश्च युः सर्वत्रमाणीये वा धनित्यमधिकारं कृत्वा स्वस्याधनोत्तयहृमार्गस्यवहृतो समामोथे पेति । अपश्चृत्सनेनवृक्ते
नवमवद्धिः क्षयोत्मोति : पादै: नगतिकृतेनवांर्द्ध मंत्राणां शिवसमाहृतानुपेसः । यत्त्र शृह्यपातिहि हिविनारेशि कमू
र्तिं सत्तक्रमीशे नेतितर त्यं मंत्रात्त्क्रामं देवा णन क्रमाह । ततोनेनाद्यमिपक्षः पत्तीनां ग्रंथितत्वतः । कलाघास्वे एम.
हेलानाकरोत्यष्टाहशेनातं । तत्र सात्मकमा क्रमपिश्वमाणवनिष्ठतरः स्मं नर्विर्ज्ञा नारण्य संयाते मध्यातनंवेस मा णं न ५८

स्मात्तु प्रतितत्त्वं सकर्माधिकारिणां कलाद्याध्वशोधनं मेत्स्वात्मनां पतीनां प्रशास्तिकं शक्तिपातेन शाम्भवस्थितः

पामेश्वरः करोति । कलाद्याध्वादेहस्थमेवाकरोतीत्यर्थः । ननु वा स्वेच्छाहेतावधिकं वा मलकर्म मायाधिकारिणां विशेष्य

48 तत्तामित्याह । तन्मात्रानां रमेश्वरानुग्रहात् तत्त्वमेवामुक्तः । इह तत्त्वेनैव प्रमित्यर्थं क्रमस्य भगवतः तत्कारणामस्य तत्त्वमिति विति

धः । नैवं पतीनां तद्दीनामेव कलादियोगकरणे कर्तृत्वं न तु परमेश्वरस्य । शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तो नन्तोऽसिते प्र

भुरिति स्मृतेः । तत्र तु कलादियोगिनो भोग्यजन्मान्यात्मा स्वयं कालानीतिनैकाग्रिविदेषु । तेषां चैषां तिनियोक्ता र

हेतादृ । तानणून्विशृण्वत्त गता मांसानानां नवना भिया लोपम्यः सर्वमिदं तेषां शक्तिः कर्मनिबन्धना । तानपि मन्त्रलि

ष्वन्तीतत्र विद्यातत्त्वपरमेश्वरो मानति प्रस्तव भूतानिकमला भुवने शानुग्रहिनः कि शक्तीकरोति तत्त्वपूर्वत्तो

तत्त्वेषु । किं विद्यानिस्यादृ । तेभ्यः सर्वमिदं जगत्स्थावरजङ्गमफलसत्तमाविर्भवतीति विशेषः । तेषां शक्तिः कर्मनि

मृगें० वैधनाकार्मणाशोयेषांपेषाशुपरोधकत्वान्न निवृत्तः। सकलानामैवैषां परमेश्वरानुग्रहोपनतः। न परमेत्तानेवकरोतीति
५९ यावन्न। यतो न्नश्वरशास्त्राणां परशक्तेरनुवर्तकान्। सम साध्यका। कोपेन कालधामावधिच्छिन्नान्। परशास्त्राणाम्
ईन्नसंख्याणां च रागादीनां यतो न्नन्हेऽत पिलव भृतां स्वरस्त्रष्टात्वं सुपशत्वसाध्ये नननेछा स्वोपदिष्टेन फले नन त्साध
(49) नेहेतभिः कार्यकैस्वधुक्ता न्कालाग्रिभुवनांतं पाशक्तरोति निर्दिष्टो ग्रंथ धः। अथेतान्ना हृष्टा देवः किं करोतीत्याह
क्षितौ सकारकानेता न्कथा कृष्यत्वनेनमा। पुनक्ति सार्वसिद्धर्यं भूतेरनभिलक्षितः। एतान्कारके भोगसाधने
नृत्वभावधुवनादिभिर्युक्ता न्स्वेनेममानिमेछा शक्त्या समनुगविष्टा पत्नार्थसिद्धर्थमित्यात्मीयस्य व्यापारस्य संपन्न
ये। पद्मलेनात्मभिर्योतिरत्नार्थीभोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः। नस्यानिष्पन्नार्थनियोजयति। न तु स्म न्नवत नाप्य गम·
प्रयोजनं। प्रयोजनानुद्देशेन संरम्भापश्चनैः। नन्वक्रीडार्थतां माहविराद्दिताः स्वरसंभवात्रायात्मनि मिमिते। परिपूर्णो ५९

49

त्वाद्गतेः शालिग्रामशिलाया वेधा हरिहरितान्ते क्रियः। नहि पता सृष्टिस्थितिलीलाजस्यात्मेदं तक्रमाहः। भोगसाधनमाश्लिष्य
कलाकारः ग्रामसंपूर्णं। नस्य मात्मकमाक्रमविश्रमापात्रतिष्ठते। भविनां भवविचित्रानां सर्वभूतहितोपतः। स्थितं तेनो
गमाय नेन तु करणं स्वयं नाथप्रसंहृत्य कारणे मायात्मलीने कृत्वा निजस्वमायात्मकां। गमेन निर्हितात्म आत्मभि
ष्ठाप सं साहित्यं भवाय सुमणश्रांतानां विश्रमार्थं भवति ष्ठते। निहत्स्वमायामां त्वा त्वा करोति स्वार्थः। कृतः स्वाहा स
र्वभूतहितोपतः। एष्याः सर्वेषां भूतानां हितायप्रवृत्तेः। परमेष्ठाः। स्वे हापनो हापश्रांतिं स्वापलक्ष्णमेषां करोति।
ननु स्वापवसाने मा माघवनः आगम्यवर्तते। उत्स्यमानाकालपरिमाणाय स्वापस्यां ते भूयः सृष्टिं वहहेतुलेपामे
स्वाष्टिष्ठते। ननु स्वापेपि क्रियाहि शक्रप्रजनकार्यनिष्ठा हेतोधुकामवंतीलाहास्वापे प्यास्ते वोधय त्वोधयोग्यानो
स्थानकल्पनावपर्कार्यकर्म। मायाशक्तौ त्र्यक्रियोग्यः स्वकार्यमयान्कार्यपद्यपाव कल्पनान्ते। जायदवस्था यामिव स्वापे

मृगें.
५०

(50)

वस्तुतायामपि मलपरिपाकेनानन्तादेर्नियोजनाद्बोधप्रबोधनाद्बोधनशक्त्याहं [illegible] कर्मणि [illegible]
मपवश्याणशक्तीश्वरस्य अपि तु लीः कुर्वन्सर्वविदिविनेतन्भावभूतभुवनात्मकं प्रपञ्चं क्लेशोपघ्नात्तेप्रपद्येति । नन्व
हत्यहान्विदं यथा वह्नस्वभाव [illegible] भवतीति वह्न्यामः । तदिह तावन्नगतस्थितिसंहृतिनिर्धरमलकर्मणः कर्मसन्धेयमितोत्तामिति
कारणोपसंहारः ॥ महाविद्याकण्ठोक्तमेनं नानायतनाकण्ठोक्तिनिर्दिष्टं कृतं [illegible] सर्वप्रकाराणां । अथ मूलसूत्रे
पात्रसर्वक्रत्वदायिमयतिपदार्थस्वात्पत्तितोभावाकर्मस्वमतनिश्चमभिधास्यकारणे तां । अनेकमेनः
पदार्थिकस्वसंवेदनीयत्वेनाकालिकस्वविद्यापादादेनप्रकारेणैतेषु । [illegible] कोऽपि जगत्स्थितिसंहृतिसं
तिरोभावविमुक्त्यः क्रत्यमिमा [illegible] : पारलिकः । [illegible] पतनबोधपो [illegible] पूर्वपटलप्रबोधकां [illegible] नम
मः शक्राधिकाराधिनिवृत्तेस्तस्य [illegible] । धनाकिदक्षिणां [illegible] शिवः नमः सामलस्य शक्तेः [illegible] ५०

50

स्तं चं शिवत्वाभिव्यक्तियोग्यतावधिकारोन्मग्भावनया एतत्त्वं । तस्य निवृत्तेर्विगतमलपाशोऽपरिच्युतिः । केवलाभिव्यक्ति
भावः । तथा चोक्तं श्रीमत्स्वायम्भुवे । सिद्धोऽनन्तमिव यामालस्यासं निश्रेयसं शक्तिः । तस्यानन्तस्यायुक्तो मत्स्यानगरुडकर्णा
श्ववत्सः । पारमेश्वरोऽहं क्रियानेन मनोरमत्वेन प्रकटीकरोति । ममोऽहं वानन्तपोऽहं क्रियापोर्मलावच्छन्नतापश्चतानेन
योग्यतारिणातेरावणोऽप्यनमाद्दृभिव्यक्तिः । क्रियते नत्वपूर्वमात्रस्मरणं । तस्यामस्त्वसम्कार्यचारे । यान्निमोच
यितव्याणिशिवाः सद्योमवंत्यिते । सत्त्वेनो वामनगुद्गतावगणावः एतपोयवा । त्वायावल्लित्तानानामस्मेश्वरोऽनुग्र
हात्त्रिते वृत्तत्वालप्यचशिवाः संपद्यंतेऽनन्ताधिकारिणो भवंति । तेषां मलांशानुशोषतः । येषां तेन शिवतायोग्य
तातद्दतीवाधिकारिणामनुग्रहयोगात् । किं तु मंहाद्दिसृष्टेर्वाणानिमोचयति । तेऽपि सद्य एव शिवाः संपद्यंते न चाधितिरे
केण । अन्येषां नपोः सहित्सहारकालयोर्जनयति एकेवलस्मरणन तास्तास्ताशिवलताव्यक्तानिराधिकार्पूर्त्तिभाजः

मृगें.
५२

(51)

५२

स्यालोकानां हि रूपिणो भवन्तीत्यर्थः। ननु शक्तिपातविशेषाणां तत्स्मात्कं तेन हि तद्विशेषः कथं तेषु समाहार्येषां शरी-
रिणां शक्तिः पतत्यपि निरूप्येत। तेषां तद्विगमो स्तोकांशुक्तौ हेतो भवस्थितौ। भक्तिश्च शिवभक्तेषु श्रद्धा तन्निष्ठा सके-
विधौ। अनेनानुमितिः शिवहेतोः स्तुत्यविधायापि। अशरीरिणां तावद्द्रुतमपि: शक्तिपातस्य तु लेसत्वाच्छरीरवता-
मेषां पारमेश्वरी शक्तिः पुनरभिर्भावयपतति। तेषां तन्मात्रेषु त्यक्तता। संसारहेतुः। पारमेश्वरभक्तिपरेषु भ-
क्तिः। तत्त्यागसकेशाद्विश्रद्धाचेतिलिंगचिह्नं। अनेनैव चिह्नेन यत्कर्मवतामपि शरीरस्य संसारस्थितिहेतोः पाशजा-
लस्य सत्त्वबुद्धीनामपनुमाने। पूर्वोक्तानां चिह्नानामेव संरत्नेमज्ञिपश्यतो: पाशशेषितस्मायं संस्मतपोप्यनुमि-
नोतीतिभावः। ननु किमनेनानेनाशेषेण शक्तिपातनिश्चयेन सकन्नर्शनमसिद्धतावदिदं केवलमुपालिकारणं लिंग-
तेन किं न निश्चीयते। उच्यते। न हृष्यत्युपकारेण नापकारेण कुप्यति। यः समः सर्वभूतेषु जीवन्मुक्तः स उच्यते। इत्यादि। तत्राह।

मृगे॰ पशुरूपयोगसिद्धानां कर्मव्यक्तिद्वयं समं। मोक्षादिफलयोग्यानां साधिकारत्वशक्तिसुखपापारद्वैशिष्याभ्युपगते नत्वे
५२ पशुनः। पशुरूपिभिः पाशैर्वेनानि स्वतन्त्रेनेवपतं जलिपम् निमणी। तेन योगेनयेसिद्धाः सकलगणसमानाम्नायस्थाः प्रासा
(52) लिषां पत्कर्मप्रापुणकारणप्रकाररूपाभावेष्टा भावसारक्रोधलसलणां व्यक्तिद्वयं समममिति नापकारिणिकोध्या
क्तिर्नाप्युपकारिणि शीजिव्यक्तिर्मीप्साधेचनद्वयेन नाम्नाभिर्निषद्यते। रूपतु नाप्यं विशेषः। पुरुषाधिकारवतीषु
मुक्तिषु निषपेषु णपसरी सारे लौकिकधर्ममणीरानाशिवधर्ममणीनयेत्यासिनाव हमाणा हे शिष्याहादस्य च
ननसयामि धीजिश्वज्ञानमनोचेलतणा नपपो कंश्री मसन्मनायेषु वेपोपजा भिलषितभोगान्मनतेव निपो
जिनः। सिद्धिमाप्नुवन्ता नर्थानितिः। तस्मात्तुपापाद्वैवेलसणा कोत्रमहेश्वराधिकारयामिलसता मोक्षफलयो एव।
पानांमर्तेवरपरशामात्मकमथफलार्हत्वं वाष्टकाद्यपराधिकारिरयोजनानां पायनां चनिश्चे तेकर्मव्यक्ति ५२

पंक्तृणतेत्युक्तिरिति यतो मक्तिस्तु स्वामि यक्ति तारतम्यादुत्कृष्टमध्यमापकृष्टमध्यमापकृष्टरूपसाधिकाराणवर्गापदमाने
दृष्टान्तु ग्राह्याम वेती माग्यपः। पद्मे तन्त्राधिकारस्थक्ति त्वपंदर्शितं। ननः दृष्णो र्थक्तिकारः कश्चित्तस्यातिसिद्धिविलक्षि
तः। मध्यमापकृष्टपोर्थलोकपर्थधोर्जितेनः पदस्यग्रा अन्नपारत्यमात्मरद्रातस्ययाति संभवे नवकश्चिद्यक्तिकरोतरापः
नत्वनंतत्मेवापवर्गस्यस्थानिः तत्रीपस्यां तेन नमस्राधिकार्याधिकारसमासिसमनंतरोण वततज्ञ्रामः। अथ पाकं निमि
त्तमेन स्विल्हेवेचित्रं। पद्दृशास्त्रितं साधिकाराणपाउत्तरेति सादृ। स्विस्वर्थानिर्देशेत्वेव कृतेतमः पतेः। भवंत्येवानिलिं
52 गानिर्कि विचित्रिष्टवेदहिंतां। तमःपतेः किपादृत्यनिरोद्धुर्गीमदेवनायस्य पद्मोधकत्वंनस्यानिकिं विचित्रं दृष्टेर्निर्धारिनिदृ
त्तेमनागवकिष्टदमसतेनत्विल्हतारतम्यं राग्यरिणं भवति। अतएवेषोण्यतात्रयमप्येनत्सपक्षी। समदेश्वराः। स्वापेण
मतुरक्रान्तिसाधिकारमिदंपतः। एतद्योण्यतात्रयमतपेक्षेवरवापेण्यमतुरक्रान्ति। अथाधिमितिज्ञातावेकवचनं पं

मृगें. ५२ ष्य तावेव चित्रेणाणुग्रहे चैव चित्रमणूनां तद्धानो न कर्तेति तन्निभावः । यच्चैवं हेतुमाह । साधिकारमिदं यतः । यस्माद्योग्यतात्र
यमधिकारान्येते । न चैतदनधिकारे ययोग्यत्वमत्रापि हेतो सर्गमूलेशो याणां स्वाय भूतमहेतो । भविष्यान्तिस
र्गांशे संहारोपांते वहस्माणात्मनत्वणां पांते नीयस्यां चभूतसंहृतौ यानन्तुशक्त्यानिते शिवाः संपद्यं तेस्वाणावस्था नुग्र
(53) हीता णुवत् । स्वायणुमत शक्त्यानोनियस्यानुक्ते । ततो णुशरीरे लत्यमिवमाह । संपद्यया स्वक्रियते तद्विधो यो णुरु
यते । मरस्यनंतलोकः सर्गोदेतन्नीये चभूतसंहारेस्वायेत योतुर्या दः । यो पद्मया स्वाय तौ यमाहशिवधः क्रियते । त्रानि
यत्क्ते शिवभावः संपद्यते मोणुशरीरेणा यो तेयः । त्रणुः सत्रयत्रूपते रजिया वत । नरेवं वोधयन्तोधयोग्यानि जिय स्या
णुक्तं तदृक्तियाने नद्यकारवर्शितं । पदपि रोध्या नूहंयन्त्रिता हिस्माच तं तद्या न्विमो चयति स्वापरस्य नेन केषांचि रम.
देव तद्या विधानुग्रहस्मान्मोक्षनित्यत्वेषामर्था स्तिमोदधदनिरुक्ता नविर्पचितं । रक्तानीजणवयका मिकर्मेछक्तं नि ५२

ध्यर्थापि तन्माह । तथा बीजं शालिरेः पाचयमानि वैशाखा तथा भगवतः शङ्करः सर्वकार्येषु वक्तनाः । नाभिः शारीरेङ्किप
जा स्या पुनं नीराकारणं कर्मदि हृष्टाचेन तत्त्वोपेण चर्पणिः फलदायको भुक्तमाणाहृप लिप स्यान्नपेणं तं गमभजक्त
धः स्याहे षवाशित । योग्यतापाश्रई तस्यागं भवाद कंपाकावें संस्कारभभज द नासेव्युपा नेनकर्म सघनत्वा
हीनकार्योषधमिवन स्यान्नपवे फलदमिति योषः । पाद्गुः श्रुषा सर्पाकं हीनकादि द्रव्यं सदृशं सकार्यसंपा
दनाशक्तं योग्यतां गस्य पाकस्या नाशाद्नादिति । एवं सदृश कर्मापक्कं तत्फलदानाशक्तं । यतः पाकापेक्षं पा
कत्वा स्वनत्वतः संभवतीत्याह । पाकाई मपि तत्पक्वं नेशत्यात्मानमात्मना । धर्मस्तामात्मच्छवापं सर्वसंपरिणा
मितः । पाकयोग्यमपि तत्स्वयमात्मानमात्मना नपाचयितुमीशं । सर्वस्येव हि परिणामिनो वस्तुनः शरीरादे
वाप्येतास्यात्त्वेध र्मः पक्तिमपेक्षस परिणामितं नान्यथा । परिणामिनां च कर्मणां व्यापेक्षो विपाकः । येन

मृ गं. मायाशङ्कीर्थ्य क्रियोपगमः स्वकर्तृत्वं नित्यत्वेन तद्विषयप्रकाशितं । तस्मादपिपरिणामित्वात् । नैव सांमलमायाकर्मतांपरिणा
५८ मकत्वमनीशेन स्वशक्तिमितत्वकं । ईशतास्तु दृष्टं । ईशत्वाच्चात्मनि सर्वशक्तिपरिकेन्द्रत्वे कर्तृत्वक्रियः स्मरणात् ।
तदिपतात्तावत्सर्वकर्तृत्वपरमेश्वर । स्वप्रतिपादितं । अत एव चात्मसर्वज्ञत्वं सिद्धं तत् तात्पर्य । सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्मा
धत्वागफले: सहस्त्रपोपज्ञानात् इतिकृत्स्नतेसमतेदेवेति सुस्थितं । सर्वकर्तृत्वादेवस्य स्वसर्वज्ञत्वं । सर्वविषयंज्ञानं विना
सर्वकर्तृत्वानुपपत्तेः । योऽहं पञ्चक्रियासिद्धं तदंगानि तस्य सज्ञानिवनानानितत्स्ये वर्णितं च तत्तत्कारकोपयोग
मिसंधानवृत्तत्वेन कर्तृत्वे दृष्टे । कुविंदादेरिव पटादिकृतौ । अतः । पर्युत ज्ञातः सत्कार्यकरणापत्ताले । वालि
शास्त्रमायाविद्याद्युपमामध्ये नतस्य स्थितमित्यपरिचाशति । तत्त्वात्मा निरूपत्वात् तत्त्वं नैकार्यतेऽन्ते । तत्र सा एव
शापिकं तस्माद्विपरीतं न्यायतो विना । शिव एव तत्र सर्वज्ञत्वमनाद्यावरणेश्वराः मत्वा तत्त्वं नैकार्यं ते । नापि संसारिणः ५८

रूपसंस्कारविपर्ययानध्यवसायप्रक्तोऽत एव हेतोः । तथा हि । पाणिअंनकमीलन्तेऽर्थतत्त्वान्मलशक्तिभिः । यथेनक
ल्पानुरोधेन तत्र निःसृत्यकीर्त्यानि पाणिकिलतानि निमलशक्ता शृतत्वाऽङ्गोग निष्यारुनापथ्यै नक्षं कलायपोतेन ।
तानि यथेनकस्य कलादेः स्वलक्षणाशंकरणात्पाणिविषयत्वेन न भोजितेऽपविमर्षेण ध्यानं तेन पिबंति । न चेश्वरं ता
नमे वं विधं पूर्वोक्तादेवानुगतिशयन्त्वात्कारणात् । तथा चोक्तं श्रीकिरणे । अनादिमलगुप्तत्वात्सर्वज्ञोऽसौ ततः
54 शिवः इति । पुनश्चैवं यतः । नाथलंनापि न क्लेशं नशा वृत्रपि शांकं । ज्ञानमामाभाति विमलं सर्वदा सर्ववस्तुषु । अ
ज्ञानस्य पंते हि तानं प्रणहे । अत एव प्रागुक्तं । तत्रभावे भावाना मद्रावे भावानुविधायिता चैवाहं नेमपि स्यात्तान
वेवं शांभवं ज्ञानं अतो नश्यते । नाण्वानुपानिकं । तस्य स्वतन्त्रसाधीनवृत्तित्वात् । शात्त्वं तु इण्पाल्ले । अतन्नपरो
क्षार्थविषयत्वाज्ञस्यानवकिंचिज्ज्ञत्वतः पाशेषा । अतः सर्वविषयं नसतानं प्रकाशते । नत्यं चेव क्रमात्त्रिपं वहिगतादिनास्य

सू.यो.
५५
55

५५

पवित्रीकृतत्वं । ते मोचयंति भविनो भवपंकमग्नां नोद्धिल्लोलाणुहृता: पशुपाशहृतं । अथो पलमर्हेत्वाद्दिविक्तुकार्प
त्वधर्मके । कर्त्रीरमस्यता नीमरस्ताद्दिना नावरीक्ष्य स्यसन्नासाधिता । निंसकाला नवच्छेदाद्दैतमाव्रपदेशगं । क्रमाञ्च
ममपुसतेः क्रमाद्युसन्नि शक्ति मदिरितितत्वत्वहृपमुक्तं । कारणं चेतशक्तानवच्छिन्नानी चेतनाविन रत्वेनेन कारणं कर्त्र
त्वं । विनिपाकफलंभुक्तिर्मुक्तिरप्यनुष्ठानतः । रसपुनार्थ: श्रेपो नरनपुष्पवर्णितं । नराद्रम्माद्दितिसर्धं सजिते भाव
विपुन्नप: । कृत्यमित्यनेन पंचविधं विधेयमुक्तं । कृत्वा सत्ता नेनाधारसं नापितत्वैं गमित्यादिना निर्णीतमि
55
त्येताभि: सत्त्वासहृपकारणार्थं विधेयदृग्मि: संक्षेपोक्ताभिरीशानत्वं येविदु: । ज्ञानं क्रिते पुरुषा: संसारकर्दम
निमग्नान्संसारिणो मोचयंति । नद्दैविल्लोलाणपशुहृपं पाशहृपं वार्दिष्वा ये विदुः । यथा ह्यात्मैवेदं सर्वं पुरुषएवे
दं सर्वमित्येवं विषयपुरुषहृपेश्वरवादिनः कर्मकालाव्यक्तादिपाशहृपेश्वरवादिनो वा पशुनां स्वपमेवानाघतानति

मृगें. सर्वत्वेनाकिंचित्कारत्वात्तन्मात्राणां च तन्मात्रान एकवीर्यात्तत्त्वान्नन्संयोगे वियोगो गौरी वा निगलादिवत्पशोः प्र
५६ सक्ती सती मुक्तौ स्वरत्वात्तत्त्वाविधेयत्वाद्बोधात्मनश्चेन्न सकललोकोपकाराय वर्तेयतः ॥१३॥१६॥ हं यात्रसमनंतर

56

प्रकरणोपक्रममाणामनन्तत्वोपहतेषपापोहतः ॥ भट्टविद्याकण्ठात्मजभट्टनारायणकण्ठकृतौ मृगेन्द्रवृत्तौ ईश्व
रपरार्थप्रकरणं पंचमं ॥ अथ विश्वनिमित्तस्याशेषलक्षणमात्मनः । तदिदानीं कीर्तनशापेक्षणावाप्तुं शक्य
ते । अथेदानीं पाश्वात्यपरत्वान्न सूचितोऽभिधानस्यात्मनो लक्षणमनुवर्तनेऽनिष्टरलिकपाकारणिको सं बं
धो नैवे । मोक्षार्थप्रस्तुतत्वाच्चेन्नपाः । पतिपरलम्बुवमानाश्वनिपो नहताम् आवहंति । विश्वस्य जगतो निमित्तं
सर्वज्ञं महेशं तस्मात्तद्योगसाधनापत्तेः करणेऽभुवनादिना पुंसस्तेः ॥ तस्यात्मनो लक्षणमीश्वेत्तानंतमेव साक्षात्मा
मं कथ्यते । तत्र यद्यपि तेन स्वभावसिद्धेन भवितव्यं जगत्कृते सर्वेश्वरसिद्धत्वं येन तेन संहृत्य क्रियाप्रत्यंतरस्या ५६
त्मा

त्मनि सर्वदा । सर्वत्र स्वप्नजोपलब्धो ऽनूद्यते सर्वलोकसुखमित्यादिनोक्तश्चापेक्षाप्यनल्पं । तथाप्युद्दिष्टाः । सोपपत्तिकत
त्त्वरूपसंदेहोपपद्यते । कार्यं हि नित्यादिकं नैशक्तकर्तुर्नोपपद्यते । न तत्कार्यमप्यविद्यावान्नानर्थं कर्तृगौरवात् । का
र्यत्वं नाव । नित्यादे दैवसन्निवेशाद्दिमत्तेनशास्त्रकाल्पितं । तस्य च कर्तृत्वोपायज्ञाभिरुक्ताभिरीशाः सिद्धः । तत्तु कार्यत्व
उपपत्तिरवस्थानं । स्वोपपत्त्यप्यनुपपत्त्यभ्युपपत्तिवेति च लाः । १ हो । तत्र नेता च दीक्षुरोपपत्ति । न हि दृष्टपदादि
भिरत्यस्यात्मनर्थक्रियाकारित्वं क्रियते । निरपि पूर्णस्वरूपत्वात् । न च नित्यादिकार्यं हितायार्थमेव क्रियते ।
तेषामावेतनात्कारणी यस्याभावाद्वेतनस्याहि धर्मादिचतुर्वर्गप्रेप्सोः कारणोपेक्षं भवति नपटादेः । नैव तत्का
र्यमनर्थकं । कर्तृगौरवात् । मामा मे नापि कर्त्रोपत्कार्यं क्रियते तन्नानर्थकं भवति । किं पुनः परमेश्वरव्यापारि
तेन गत्कर्तृभिर्विहिताहिभिः तत्कार्यकारणेऽवधारणेनशक्तेर्दर्शितं । परिशेषाज्ञ मार्यंतनत । नास्ति नित्यादिकार्यं ।

मृगें. कश्चात्रपरस्मादिह । तेषत्वतः मपरलपोः । कर्त्रेकार्पणेः पपेमेः स्वत्वाभिधानः हेतवः । पश्चात्मेतस्यर्थः । अत्र चार्वाक
५७ मुखापपाश्चात्मनि गतापेहमाशंकातेपतेहहलाहंत्वामगर्थाः स्माहपोनतु । नतुपलम्यमानश्वपोमनानांहितादी
नांपगर्थत्वमक्त । नत्वपराःकापएव । पस्मांभकाश्चोपपोगिनस्तुरुपिवामेजोवापवनस्मात्रहितादीनां
(57) पार्थत्वेनात्मनामनुमाने । अत्रोन्नं । कापोपविकारात्मार्थ्यहतां वनिपधेतोहेहोपिपरार्थएव । आवेतमान
रुपियादिवाहति । तस्माप्मार्थपाग्थ्यहतगुपपद्यते । नतश्चदेहस्पालित्वादीनां वपरार्थत्वानस्यात्मेवा
त्रपुनःपपत्तः नतु देहादन्यत्रपरिवेतमंस्यात्तस्मादेतदेवं पश्यादिवतुर्भूतविकाकेषाणादिकारणीभूते
गर्भादौ संविदुद्भवः । किंचवादिउद्यविकामिस्तशानुतत्रिवन । तथाहि । कशोहं स्थूलोहमितिशरीरएवा राम
हंप्रत्ययोदृष्टः । नवनतद्यतिरिक्तआत्मोपलभ्यते । देहस्यात्मेतस्यस्पार्ग्वोवषाणामितयादिवत्यापसानिएकृत ५७

तानां स्वप्रपञ्चार्थस्थूलत्वद्वयः। अंशानतत्त्वानां। शक्यत्वाद्यं गवन्नरस्मात्स्वीकारणादौ। नोकर्तृत्वपोञ्जतारिनागामनुमा
नेना त्मा ऽप्रसाध्यते। न तथुक्तं। तस्मात्मात्मलाभि नस्वार्थका स्वमित्येवं नैत्येषां स्वलक्षणस्य कस्यचित् प्रमाणाभावात्। सि
द्धा वणिना अन्नपा यन्ना नस्यात्मनो देवदत्तादिवत्। तेन न तस्मात्। पक्ति न लक्षणं प्रकाशते स एवात्मा न प्रकाशयत्य
51 ण्डः इति विविक्तं न पश्यात्मप्रभावस्वप्रकाशमानस्येवं स्वरूपेण व्यक्तानं च स्वात्मानं के। अत्रात्मा परिभवे ने
प कृत्स्नमात्मानमवेक्ष्य। परश्चात्मा न राज्ञीयात्सपरोप स्फुमापतरति। तथा प्रकाशते स्वसंवेदनेनात्मतत्त्वे
प्रकाश्यते। प्रकाशं च भवेत्कर्मतत्त्वं कर्तृविनाकल्पमिति। तस्मात्सानुमानेनेहत्वान्निःशेषात्मोपलम्भ
नात्यापि द्वैतेन सविशिष्टः कारणवत्स्वसन्निमात्रं कारणं विनान्यत्र स्वेनात्मस्वरूपमसे कायएवचेतनात्मकः तथा
हि। पञ्चमित्रं पञ्चितेयस्मो पञ्चपः परपञ्चपे चापञ्चपः तत्त्वात्मकं। पत्राव न्यस्तु पञ्चयापञ्चपपो रूपञ्चपां पपावञ्चगच्छे

मृ॰ ५८ (58)

[illegible] देहत्वं [illegible] देह

[illegible] भोग्यता हि कारि [illegible]

[illegible] भोग्यता हि कारि [illegible] भोग्या [illegible]

[illegible] तस्मात् [illegible] भोग्यता [illegible]

[illegible] भोग्यता [illegible] भोगः । [illegible]

[illegible] भोगः । [illegible]

[illegible] तस्मात् [illegible] राम

[illegible] भोग्यता [illegible] ५८

58

मृगें। ५२ (59)

भकभूतमङ्गोवेपिनेचेतनत्वंमवोगमर्गा वस्थाणां च मक लक्षणमत्री मङ्गावेपिकदाचिच्चेतनत्वातेभवलत्वात्तितत्वमनेकानि
कमेव। नजनीवदस्याणां परिणामवैचित्र्याच्चेतनत्वेभवलप्याविधपरिणामाभावान्नदेतिगत्याहदेहेतदन्यावदनिद्रुन
दपिवार्वकिभूमिकपेवाशकाते। परिणामस्यावैशिष्यादित्तिवेन्कोमारणोवनाधवस्थाभेदादेवानन्तत्वेनदवस्थाविशेष
भेदेनवदेहाभेकभूतपरिणामस्यांसंक्रमतनतेहेदशिष्याणीवदेववस्थाणां पञ्चेतनत्वमस्तितत्वेनयाविधभूतपरिणामस्क
ततत्वे हदपदशी कृदाघनेकार्यत्रकाशकानिस्क्रमाणिहि विलाना निपूर्वपूर्वनिरोधेसत्युत्तरोत्तरागिपरिणाम
चेशिष्याहेवभवेति। नान्यतदृत्तिनेदेहादन्यत्रेतमविति चोद्यं। अत्रपरिहारः। नम्मतितत्व। ततेदेति प्रत्यर्थसक
मसंवेदनविशेषस्यपरिणामपिता भ्युपगमेसतिस्मृतिर्नावकल्पते। परिणामविशेषाणां क्रमभाविनां भिन्नता नम
ता। यत्रविदितस्यान्यविदितस्यचानेनास्मरणात। नह्यन्यत्रभूतेदेवदत्तोत्पन्नंचोचेतनास्मर्तुंशक्यं। एवं माभूत्स ५२

59 तिः किं नः छिद्रमिति चेत् न तस्यपुत्रकमित्याह। नाथेवं दुषदीन त्वात्म नर्काया चेत नो त्मनः। स कल लोकस्य सिद्धस्य त्पपर्दु २
व त्वा वन्न शकः। स्मृति स्वे वपुप पघ ते। रे हस्या स कम रिणा मिते पिहकल भाव त्वा दन्याल नार्थ मे निधो तनन्द्राना स्या
न एवानु भवितामए वानु मे वा ना त्या दिति। यत दस्य स्मात्त्मन्य यात्रुप तिलह ता तापि हं तो ई ह्ना दमः स्मत ना का ति
नचवाच्यं। किमेभिः परानुमाना नाम हि प्राणो त्थैर्थ्ये हं ता दिभि रिति पत स्वा र्थिकस्या निष्ठ्यो पिद्रुर्ग तस्य हे ग त्स मि च व ल्ला
दि वानु मा नं ख्याति मनु च भाति। तथा हि ते न च न हे कथ मा ण वा दिना पि च क र्म हाभूत ग्रा ति। क न ता न प न स्पु प ग मे
मू मा षा णा ता हि त्वा ग र ल ह ता ण्य थ्य वी ज ला दि स्व मरः। स्मि स्म पु द्वारे र्ना हृ स्य गुणा मे दे न सर्व ग्र त्मे ता ण्वगा हि ते श
का। तस्य प्रति नियत थ्य कि हं त ते ना शेष नग द्वं त र्ग त प दार्थ वि ष पा न्व य प्र हृ णो न्न म त्वा त्। अपि च प्र च काठिने स्मा र्थि वी
स्य लोप लं कादि च स्प वि वी त्वा भा वे का ठिन्य स्या भा वो वा घा दा स्प वा। प्र द्र व स्य त ज्ञ लो। ते ल घृ त ती ता दे र स्पु र्फ त्वा दि त्वा
पर्व

मृगें. ६०

(60)

यत्त्वपक्षत्वमनुमानांगं कल्पनीयं । धर्मिग्राहि चेद्धेतुपक्षीकृतेतन्द्रत्नस्य काठिन्यादेः पृथिव्यादिधर्मत्वनिश्चयात् पृथिव्यादि
भूतचतुष्टयस्वरूपत्वमपि नानुमानेन विनावगन्तुं शक्यं । किंच प्रत्यक्षैकप्रमाणेनानुमानमिति प्रमाणाप्रमाणविवेकेनानाभ्युप
गन्तनिश्चेया । यथाहुर्धर्मकीर्तिः । प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च । नपरैः प्रत्यक्षैति
द्धत्वमनुमानस्यान्तस्यनापनार्थं वेदपरिशेषानुमानेन कारणं भेदर्शितं । नतत्त्वतेर्वेदनेसिद्धत्वेनापरोक्षस्यात्मनः सा
धनापन्नं प्रमाणान्तरस्यानुपयोगात् । यदाहुः । प्रत्यक्षभूतो प्रमाणानां परिनिष्ठामसमापते । त्वदन्तस्य वेदनात्सिद्धिः किं
न्त्वात्मनः प्रमान्तरैरिति । तन्मेन तत् । प्रत्यभिज्ञामस्यावैशिष्ट्यादिति चेत्तन्न स्मृतिस्वभावत्वेन मेयस्यैवात्मनः इदन्तश
ब्दवाच्यत्वं प्रसज्जनात् । स्वेदेनसंभवेऽपि प्रत्यभिज्ञा ममस्यैवेति स्मृतस्वभावस्य निपादकत्वेन परमतेशकपोत्था राम. ६०
त्यापसमाधीयते । यदुक्तं न त्वयैवं स्वप्रतीतिनतानुतः । नहि येन केनचित्प्रसिद्धं प्रदत्तासोः संस्मृतापत्ते नमस्ति स्मृतिनिष्ठता

60

त्ता। अपि तत्प्रसवतीनमेतत्। पतिर्निर्विकल्पिकाष्टाहाविद्यसंविज्ञाकलेवेतितन्माहेश्वराः स्मर्त्तोऽपीति वमपि व्याख्या
यमानेन कश्चिद्दोषः। एवं पशुपदार्थश्च साध्यतं हि शोध्यानन्तक्रमाद्। अनाप्याणवो नन्त्राऽणिकोऽनेको नापि नशान्तकः। नाक
र्त्ता भिन्नविद्योगी पाशान्ते शिवताश्रुतेः। सर्वात्मा नाप्याणवो नापि नश्वरिकः। ईशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तद्रूपः।
अनवच्छिन्न सर्वज्ञ सर्वकर्तृ ईशकालतः। नित्यो विभुश्चेतनोऽसावात्मनो विभुनित्यतेति। नवामावेकः। एको वशाम
र्वेभ्यस्तत्तानात्मेति पतिपशूनां शिवविदामिवन्त्यमरणकारणादिदर्शनानिपरामर्शनस्पृहस्य वर्तते तत्तापकस्यापन्ने
नमशकात्वात। नन्वेनेपापिकवैशेषिकाणामिव सत्त्वः। नापि सांख्यानामिव वाकर्त्ता। नच केषांचिदिव गतत्वात्वे
तापकः कृतः स्मात्। पाशान्ते शिवताश्रुतेः पाशानामविद्यादीनां मन्नेतत्स्मात्नि बंध कतत्त्वपग मेपतोस्यात्मनः शिव
तव्यक्तिः श्रूयते। तथा चोक्तं। आणवात्ममलमायाप्यकर्मबंधविमुक्तये। अक्रमेण शिवत्वस्याभिव्यक्त्यैवापवर्ततः

मृगे. [illegible]
६१ [illegible]
[illegible]
(61) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम.
[illegible] ६१

61

मूरं॰ ६२ पिवेयरहितोवत्तीवद्धस्ववयत्यस्तस्युयोनेकिमतरत्वाद्रूनतत्वानेयंगहत्वं। नन्नत्वाद्धेनोपरित्तरात्मनरहत्वाम्पारोपातेअन
हइतंगमपतीतिशेषः। नेहायवद्धस्यत्वातेयत्वायातोभवतीति। ननतनेरात्मनोनाहिकाली ननपाहानक्किपाशकिव
त्रिसमेहत्वो। अनिःप्रसंगात्। तेषांहितास्मिन्नितेविनाहितेन। अनिःसाधनसंदेहोहेत्वर्पेनिमनपाधिपा। तस्मित्रा
त्मनः पातेयेनित्येभ्युपगम्यमानेकरानिरपितहेत्वेहात्सुकिंसाधनकलापः परेरपीशेहानपोग्याहिनर्पक। त्वा
तेयामित्यन्ताभावात्। सेहेत्वात्मनोवहतपावस्थितेरसिलमनपाधिपा। निर्वापतामीहशीसंसारान्तुच्छितिहेतुर्मनिरि
तिभावः। तस्मात्। स्थितमेतत्साधकंतपारतेयं। पापास्त्वांननारयः। मकिलात्मा। नित्यव्यापकविशिष्टक्रियाविरिपर्ये
सिद्धपे। पापांवंशांभवेवापिनाविषमसम्यपावलं। परिहयाणु। नाद्यविशेषोपसंदद्दविशुक्रिनेमवेन्नहानीनित्यव्यापक राम॰
विशिष्टत्वात्सस्वंतेसत्वपिकर्षभपावस्थापोभोगवत्त्वात्स्यार्थस्यनिबतेपपशोरहपाशवेपश्रूपितंकलाद्युत्तेजनंतस्य ६२

62

सामर्थ्यस्यानिरूप्यत्वेऽपेक्षते । किंनिमित्तं च कार्यं शांभवं बलमवेक्षि । नान्यथा वलंबनी हते । पाशानभ्युपगमे सति स्वभा
वतएवामलविज्ञानस्यानान्नरत्वेषणास्यानर्थक्यात् । अनन्यत्वाच्छाहृपे पपंगशांकरपारमेश्वरं बोधलोतेजननमपेक्षते । न
त्वाक्तिमपस्याक्लितान क्रियामंनिरोधकं । पक्कतः स्वातंत्र्याभ्यावान्नतः । तस्यावरणामस्याणोः पंचस्रोतसि शांकरे । प
62 वीपर्वपूर्णिमीतमहंपूपशाभिः स्वरा । अप्रस्तान्नगन्तराधराणामंजनं पंचस्रोतसि शैवे शास्त्रे वस्यमाणेनाममिश्रविहितेन । न
त्रैपदशाभिः पराशयाणां ब्रह्मणोऽपि । करणविरूपिन्तुं । अयथकेर्नामभिस्तत्काहृष्ककमितहः । प्रत्यशनीहारमूर्तं
मूर्च्छामलानां । अविद्यान्तनिरूप्ला । निपापमूलहेपा । रूपिः । नवनवैकैकस्मिन्नात्मनि निमित्तमपि येकमनेकाचिर
वात्करक्तिपूक्रमित्साह । तदेकं सर्वभूतानामनादिनिर्विकृतमहत्तरं । प्रत्यात्मस्तु स्वका लांतपापिशक्तिसमूहवत् । तदा
वाणान्वईशाविभस्पापिभूतस्यर्गस्यैकमेव । कस्मादित्यत्रैवविशेषणाद्वारेणाहेतुमाह । अनादीति । यस्मादस्य मापापाप १

मृगें॰ मानत्सर्वभूतानामनादिः । नमायीयपंचंवनवहागंतुकमतएवैकमनेकत्वोहितस्माचेतननानाकारणांतरपूर्वकत्वेनानादित्वा
६२ नुपपत्तिः । नचकारणांतरपूर्वकत्वेपिफलादिवत्साध्यत्वंधकत्वादनादित्वंमविषतोजिवात्वा । पयो कैंश्चिमत्किर
63 णोपश्चानादिमलतत्स्यकर्माण्येवमनादिकं । पथानादित्वमभिद्धं वैचित्र्यं केनहेतुना । तस्मादनादिकंकर्ममायाप्येवंमवेत्ये
ति । तद्विदहिगाःशिवस्येव पुनर्वधामभवानां । तत्र ह्वावेगावमलरोहतत्वमितिवक्ष्यामः । निर्विवादघनमभेदगमिताथ्यः
आणवकानामात्मनामाणवाःकलात । मरुहतस्यात्मस्थेनतत्स्वपरिणामककालपमारिणाशक्तिशान्तेनपुत्रकं । तथाश्लोकं
तत्वचपर्विर्णचे॰ मलशक्तपोवितमित्राः वसाम्यंचवत्रहृणाविरकाश्ति । तच्चांगनेन । तस्मादिस्तुमर्वान्यानहेतुतत्वस्कोन्यथा
। कृणाद्दिष्णुक्कानेषुवे मोहेषु त्वस्यतोमृष्णा । तत्तेषामात्मनामनादिकालेस्थितमनादिरस्ते । नतादिमतेनस्थितं । अत्रैव राम॰
वद्भुक्तिमाह । अर्वाग्वेति । परिह्यादिमत्वेनात्मस्थितंतत्रसंयमवध्यते । तत्रात्तयोगेहत्वर्णाविरमध्याहारः । तत्रतो ६२

येनास्ति पारिशुद्धत्वं न च मनोन्मयीति हेतुमनपेक्ष्य संसारानभ्यासं सिद्धास्तिनरानीं पुरस्कानं पामनो हस्तादि । उपलब्धियोग्य
न्करणेनानिश्चमकं । कोऽसौ रतिर्वेतस्मोहेपत्वात्तनो मृषेति । पुत्रकान्मानो पिपरिपुनः पुनर्मलेनपुंसं नेन तो गजलान शा
येऽस्मिन्मोहे मिथ्येव यत्नः भूयोऽपि मलयोगतः संसारितापाः संभवान्तानन्त्याद्यागं हेकमान्मनो मले किं तद्र्यिनादि । तथा
63 चोक्तं श्रीमत्स्वायंभुवाख्ये । अथानादिर्मलः पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितमिति । अथ यासेव पुत्रकान्तरमाह । तेषु केवद्रुसंख्यत
मा हेतुसन्निभमघतः । न तं जनमेकं । अनेकत्वेऽप्रमाणाभावात् । एतेनप्रमाद्रा हृद्यपि निज यावि भमनेकत्वपरिणामि
नादिगुणपुक्तं । प्रत्येकं यदादिवक्तुं मायमानं द्रष्टं । नैव तद्युक्तमिति यत । अनाद्यात्मावारकमात । अतएकमनेकत्वे हि
कारणपूर्वकत्वाद्घटादिवदनित्यत्वं स्यात् । अतास्मद्गुरुपादा लोकनापि परिशक्तिसमूहवदिति पुत्रकं समुपपादयिष्यमाह । किंतु
तच्छक्तयो नेका गुणपञ्चास्तादर्शनात् । एकस्याप्यस्यानेकाः यतास्मच्छक्तिक्रिया समवेतोपधिकानि नाः राज्यपदस्थाः । अथ

मृगें. यिकत्वेन सत्येकस्मात्तु तथा स्वपरतेनास्मिन्सर्वेषां तत्स्यकालं शक्तिः स्यात्। पतत्स्वनस्त्रीनिर्गोगपश्चेनोपलभ्यते तस्मात्काय
६५ णान्तस्थो क्रिवक्तृता न्युपगमो शक्तः। नवता स्वस्थत्नपः स्वातेस्येणहर्षसंपदरंनिवा। किं नाहि। तासां माहेश्वरी शक्तिः
(64) सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्मानुवर्तिनोरेव पाशरूपा वर्तते। पाशत्वेन शवलेकर्मसादिनाशास्त्रलेननो तदीपक तपोदि
शंबप्रमेश्वरीधर्मा शक्तिं व्यापारे लक्षयति। तासां नलशक्तीनां विशिष्टानां निरोधकत्वलक्षणस्य धर्मस्यानुवर्तिनी दृ
तोः शैवी शक्तिः पाशतयोपचर्यते। न च स्वयमपि पाशता। कुत इति विशेषणात् द्वारेणाविवदेहः सर्वानुग्राहिका शिवे
ति स्वाहिमकत्वनगद्धुग्रहलमावतेन तत्स्वरूपः समाधिका। एवं च परिणाममपती ताश्चरोधातका कोचिनतिषा। एवे
न्मीलनमाधुत्तेनेहानुग्राहिका वर्तते। परिणामस्वशत्वात्तिपरिह्वानर्थरतिरोधिकतेपरिणाममपतीतिहत्वं। एतास्त्र एवं
ता सवेभृतगतासम्पमर्वधिनीशक्तिः ओर्धानेनरविकारकालेपावतपरिणामेनपोऽपतिपतिशक्तिः कार्कीचक्रिसा ६५

64

हेतुभूततपोन्मीलनं परानुग्रहात्मिकेत्यनुग्राहिकेत्युच्यते। कथं हेतुभूतत्वमित्याह येहेति कस्याः कार्यमीशानः ईशानमूर्द्धेति मंत्रलिं
गं। सद्गुरुसकलस्मरन्तुयेहेति तत्रोपक्रान्तार्थोक्तो यमिनः ततः सद्गुणापरश्रेयः सकाशिकया तानभासात् तपोन्मीलि
तत्वरूपाणामगुणानां परोन्मीलनमानापादिका सनेकरोति तदनुग्राहिका भाष्यते। अनुग्रहोनिः शक्तिरिति। शंभो
स्त्रिहायेत्याद्युत्तानं। दोषितेति यासिद्धः। गुणप्रत्ययसंशयोक्तिः सर्वानुग्राहिकाकारं भूतेषु का सर्वे यत् तृत्स्यजगस्थितौः
सपकारक मायोविगुणत्वेनैव तेनैव। चितिः सकलात्मानः ग्राहित्वरहिता चितो मलकर्ममायापाशकार्याणि ति
देतत्सर्वे सर्वेशितात्वेव किल परमेश्वरास्तानुग्राहकं नवानुग्राहकत्वमेषां विद्वितां पाशपाशानां तत्समकालेन घटते।
तथा हि वितां पाशानां श्रेयस्कर हेयाश्रयस्य अनन्तमिरूपकाः स्वान्तानुग्रहः। चितामनुग्रह सतत द्वेधा नामगर्भावनामि
ति परस्त्रीविशेषितायाः कगणदेशा मनुष्यहात्तत्तपादिः। ततः कथं सर्वानुग्राहिकाशक्तिरुक्ता। किंच रूपया सर्वभूतानामनुग्र

मृगे ६५ हृच्छक्तेस्तन्मयत्वं तु हृत्पङ्कजं कस्मात्पङ्कजं ह्रः स्वरूपाणां वा हि षाशनालमनुगृह्य शृते ईक्रियाशक्तिनारं स्तानं च्यादि ख्यापिता
नां परमात्मनो बन्धकानुग्रहेणाच्छादितस्य पतेर्नश्यत्कमिति शर्वेः पशुः ।। ईश्वरं तस्तु न तोऽस्त्यपकृततेमलस्याणोरनुग्रहं ।
किं तत्पक्षिप्यते किं चिन्नरूपापेन न तावद्या । सर्वविदं विना मनुग्राहिकाया क्रिनर्चा सात्क सकालमपितत्स्नुग्रहो नुपप
न्नः । पशस्याविशेषा भावात् । न तत्त्वार्थ्यपनार्थमलस्यपरिणाम हृत्पमनुग्रहं करोति । अपितत्नुग्रहापेवातयाहि । पकि
चिद्रूपापेन कर्तृत्वपरिततन्त्रात्तपापेन । अपं वसावृत्पापः । पइत । नमाधिकारेनममित्युक्तिर्भवति कस्यचित् । अधिकारे
पित स्वकेः परिणामात्रिवर्तते । सोऽपि न स्वतत्त्वस्या दृष्टिणो त्पस्यवक्तनः । सर्वथा सर्वदा पश्वात्रित्यणोजपचेतनं ।
पाव किल मलस्याधिकारस्तावत्तत्प्रवृत्तिः कस्य विडवति । तन्निवृत्तिरेवमुक्तिराहुरभिधेया । पतः ।। अधिकारस्वतेः राम
के : परिणामात्समाप्यते । मलपरिणाममलदृहस्यापि वक्तृतानवस्ततो भवितं शक्तः सर्वपकारेण सर्वकालं चावेमन ६५

65

सचेननवषष्ठकस्यन नकार्यदर्शनात्। नत्मास्थितइत्युक्तं इह स्यात् इत्यादि नवाशिशिरोणा मनमनामेते। सर्वपीसमभत्तदेहस्यापि
यत्ननीनेनसत्त्वतोऽभिविक्तं शक्तेः। सर्वथकार्येणत्वकालं चा चेतनेनस्वचेतनेनयथुक्तो स्यननेनकार्यदर्शनात्। नत्मास्थितइत्युक्तरस्य
65 नस्यान नेनाशिषिशिशिमनसत्त्वपरस्परमविरोधइतिप्रथमवोधनिरासः। अथाहि इतीपसर्पीत्याहाः। यथा ह्याणादिनोवेघस्कृ
दन्नाघनेनोणिणा। कोऽयं विष्टार्थः दृष्टान्ता हि। इदं हि ईदृशः प्रतीयते। पाशात्मेतदिति किं पाशे इति ध्याण्डुननेनसा शयनाठवर्तनं
नहोरेणनभ्रष्टावणोदिरुतदृष्टान्ता हि माणिप्रमेषस्य स्थितिदृष्टारपि नयष्टनत्ताने। तदिदं द्वावगम्यते। यथा वेघस्त्री
शलाकास्तिनेणिणा। यथुपन्नोपि कोऽपि नेत्रमिमनस्तारोगल हणसार्थस्य साथ कृत्वाद्यथाहे दृष्टान्तः। तदपि
त्वेनैव ज्ञायते। नन्वमीदृशांतनशङ्कलहृदयस्य भगवतः किं पाशावर्माङ्कुर्वन्तेनेनास्ति। सर्वगतात्मा हि शस्यनाधिष्ठानं वि
हन्यते। न च पशावास्तिकर्तृत्वं तस्मिन्नोदाहरणमेतिरासः। अविदधिष्ठानं भगवतो न विहन्यते। सर्वगतात्मा हि शतपाः सर्वकर्तृ

मृगें· नाज्ञपतत्वपत्कर्तृत्वं किमपास्ति तत्तत्र चेतनाद्यमेवापितन्नत्कर्तृत्वं रधिष्ठानेनमद्वैदंग्रहं सर्वं करोतीत्यक्रमीश्वरासिद्धोऽ
६६ सास्तरस्तदातः। तस्य भावश्चोदाप्तमफर्हत्वमित्यर्थः। तदेवंगुणगणश्चार्वाक्तिन्द्रियाद्दित्वंशङ्कः। अप्राधान्ते देवयत्पन्ने तत्रदेहेश दृष्टधर्मा
द्वार्ध्वर्मिणो नुग्रहोनामपन्नं द्रव्यान्नुवर्त्तते। नसोक्तिकस्यचित्तानदपः पत्यानानुवर्त्तते। धर्मिणोनुग्रहः स्वधर्माणां परं तु
66 वर्त्तनं सोनुग्रहः कस्यानुग्रहः क्रमविकसरसरूपाणां पश्चानामितिविचित्रसत्तः सः निजतया विशेषधर्मः कस्यचिदपिध
र्मिणो नास्ति। यः परमेश्वरेणानानुवर्त्यते। नाधिष्ठायते। तस्य सर्वव्यापकत्वात्। एवं च। ग्रतादिकारनीहारात्मीयस्य
स्वतएवतो पशोरनुग्रहोन्याभावतादर्थ्याद्दिर्लिकर्मतः। गतः समासः। अथो हक्वनितेध कत्वस्य्योधिकारोपस्ततद्र
ताधिकाराद्वारामुतनमसोमत्तस्य संवेशितीर्पसामर्थ्यपस्ततस्यतथाविधस्यासतः पशो बैद्धात्मनोनुग्रहएवधते। वद्धं राम·
ते। बद्धत्वमभवति। निहृताधिकाराणां मलवशात्काविनिवर्तन। अथास्य तमलादेः पाशजालस्य प्रकर्मतः परिणामि ६६

न्तरेणाहार्थः । तस्य योजकत्वेन स्थानमाहन्तु गृहे भवति । व्यक्तात्मनिविष्टो यस्मिन्नात्मनाथयोजकत्वं स एव पाशानामनुग्रहस्य-
र्थः । एवं च कस्मात्किं यत्र स्थितमित्याह । बोद्धृत्वपरिणामित्वधर्मिणोनुवर्तनं । मलस्य साधिकारस्य निवृत्तेस्तस्य सा स्थितौ ।
मलस्य साधिकारस्य साधनावस्थां अनस्याधिकारनिवृत्ते : तद्भावभाविनामग्रनादिका लीनायाः परमेश्वरो निरोधशक्तेरपग-
मोन्मुख्याः परिस्थितौ किं विशिष्टायिलीमावे सति बोद्धृत्वधर्मानुवर्तनमात्मनोनुग्रहः परिणामित्वधर्मानुवर्तनं पा-
शानामिति । अत्र संहारमाह । तेनैव योगपद्येन क्रमात्स्वाधिकारवृत्ति । मायायाः साधिकारायाः कर्मस्रोतः स एवाते । इते
वेष्टकं पापुत्रात्योगपद्येन निवृत्तितोनुग्रहेणेन निरुद्धः क्रमात्स्वाधिकारवृत्तेरुपरतः । मलवन्मायायाः स्वकलादि-
हितं तत्साधिकारसहितायाः कलाद्या विनिर्गतिवल सत्तास्तु पसंहारात्मकस्य कर्मणस्तत्फलदानोन्मुख्याभावात्म-
कः सोपमतुग्रहोमायाकर्मणोरेतत्कोऽसु रूपवतेयः । सर्वथा सर्वहापत्याचित्स्वयोग्यपचेतननिमित्तमायामात्मनः सर्वस्य को

मृगें. क्तत्वादिति ॥ भट्टविद्याकंठात्मजनारायणकंठकृतौ मृगेंद्रवृत्तौ बाणानन्तपाशपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् ॥ अथ पाश
६७ पदार्थपरीक्षाधिकारानन्तरमनेनावसरेण सूचितकर्मपाशपरीक्षाप्रस्तावः पदार्थादित्रिकं वंधास्वभावो कर्मकारणा
मेवोक्ताः ॥ अथैवं द्विपशरीरार्थेष्वेव योगस्यानुमीयते ॥ निमित्तमागामिभावाद्यतो नागामिदं तन्मतं ॥ अथैतावता व
रोधशक्त्यापणाद्यप्रविभागनेततं ॥ इंद्रियैः करणैर्देहः कार्यैः शरीरेण च स्थूलसूक्ष्मरूपेणार्थेष्वेंद्रिय
यैर्विषयैर्वा पंचविधात्मनो योगः तस्यागामिभावाद्युत्पत्तिमतो न कारणं निमित्तमनुमीयते । ननूत्पत्तिमत्वादेत
के किंचिदस्ति ॥ सत्यं मायामात्रेण कारणमात्रं च साध्यतद्विशेषं क्रमात् ॥ तत्सापेक्षा वर्त्तितो दोषैश्चिआश्रितानि कृतानि ॥
प्रतिपुंनियतत्वाच्च स्वं न नित्वाच्च तत्फलं ॥ न हेयं द्विपशरीरार्थेष्वितो योगस्य पत्नात्तु नरातिर्यगादिनियतत्वान्नवर्त्तिर्णम
त्वात्पत्रस्वैवेतत्तं विचित्राणि द्वियाणि नां शरीराणि द्विपाणि विषयाश्च दृश्यंते । तच्चमानिनि दिग्देशकालादिवैचित्र्य ६७

तावत्सिद्धं । इंद्रियैर्विषयमपि पश्यन्परामृष्टजिह्वत्वेन तानोपहृतस्वभावेन भुजंगमानां । अत्र लोकालोकितत्वमुक्त्वा
रीनां कृपणानां चकोराणां सिद्धिप्रदृशा ममपदर्शनेऽत्रं धन्यापापानामपि महामार्योदर्शित्वमिति । विषयैर्विषयं तथापानल
धातिपतत्रुत्वकरणोपमा । विलत्वावनकानां मधूपानामवकरात्मारत्वं कुक्कुटादीनां चकोरमल्लिकेनल्कस्मात्स्मात्ददंत्व मु
धुकरस्मारमानामिमा हि । एतत्सूत्रे लौकिकत्वमनित्यत्वादेहादेः एतस्याः स्वयमिति श्रुतर्थैनैषयत्वं । नहि शरीरेंद्रियविषयाणां
साधारणं । भोगसाम्यप्रसंगात् । एतत्स्वतत्त्वे तत्तत्वेन तथा । शिवं तत्त्वेनकिल नष्टाग्नेरपि शरीरेंद्रियादि स्थितं ।
एषा ज्ञातापुर्भोगप्रदेभ्यः कर्मभ्यः पापुः प्रदस्योपहीणत्वान्मृतस्यापि तस्यैव जातिभोगदेकर्मणीहंतत्यात्वधानि
ष्ठेते । तत्त्वमपुपसर्पतः । तस्मांच ततज्ञा सिरेंद्रेहेंद्रियभोगः क्रियते । एतदेव तस्मात्कारणात्तत्रदीपकर्मतादृशु
णं तत्त्वेदृशत्वं विनोविषयाणां तेनस्वग्रणं तस्मात्सनिपतात्मवतातस्मातिनस्थरेदेहेंद्रियार्थोदात्तं तमपि त्यजमनुमाषते ।

मू॰ गी॰ ६८

(68)

कारणासंभविनां गुणानां कार्येष्वनुपलब्धेः । किंच ईश्वरस्येच्छाद्यव्यभिचारात्सहकारित्वमुच्यते । कर्मव्यापारजन्यतादृष्टसं
स्वभावतः । ईशशब्देन लक्षणयोक्तामेश्वरीयेच्छाक्रियाविधायां स्वमत्वलक्षणमाहित्य ह्यणक्तागाचेपत्न्या ह्वस्वपं फलदाने
पे तेते तस्मात्सहकारित्वमस्य कर्मणः । तदुक्तं प्रमाणे तेनाशिवकेतुं । अत एव तस्माप्रेत्वणमौपचारिकं न तु कुंभकारस्य
सद्वृत्तेः काय्यत्वेन तुल्यं । अन्यथा कुंभकारस्यापि सद्वृत्तेः उद्योगे भिन्नोत्सहकारित्वं स्यात् । किंच व्यापारेणापञ्जन्यमतः
क्रियत इति कर्मेमोऽस्मादाहृष्टमित्युच्यते । तच्च जनकंकारकं भोग्यमथ्यात्मादिद्विसाधनं । जनकं निमित्तं नपारेहं द्विपथु
वनादेः । यतः कर्मफलोपभोगाय वर्तनं न तु कारणादियोगेनादेः । परकृतं च न तस्ये तत्प्रतीतिनियतकालस्य मातृत्वेन भो
ग्यं च तत्फलद्वारेण । किंच श्रद्धात्मादिद्वयं साधनं पसृतं तन्न या । न चास्यात्मशब्देनोक्तः कारणतयाऽसन्निकर्षेणात्मान राम॰
मधिकृत्य प्रवर्तते तस्मान्न उच्यते । आरम्भणात्सकाशोपग्रहोऽत । एवं च मनोवाक्कायाः साधनं परस्य तथा क्रमममिष्टदेवता ६८

68

तुध्यानेन नमस्कारस्तोत्रेण ठपजनादिरूपधर्मात्मकं कर्मणा स्वानिर्दिष्टं पीतत्वावाहनतद्रूपधाता तादृक्फलपर्यासंख्यं मनोवाक्काय

कर्मकृतः साधनं पञ्चतरधर्मात्मकं पत्रद्धाध्यानमभूतरैव। निर्दिष्टतेन पाशिक्तत्वाध्यात्ममभिभूतमधिदैवतं चपञ्चवडः स्व

धुसयधतेनस्मिविषमापिसाधने। कर्मवराग्निवेनः प्रसारघुद्दगादिहात्याध्यात्मिकं सुखदुःखशुद्धेनि। आधिभौतिकं

वांगनाहभोगगनसिंहाघाभिभवरूपं। आधिदैविकं चाभिमतानभिमतवातवर्षानपादिकृतं। तत्काला नृतपो निताद्दर्म

धर्मस्वरूपकं। तापेविपाकममप्रेतितत्स्वशातुषपुञ्जते। मापापोवर्त्तते चांते नाभुक्तंक्षयमेतित्। तेषु कर्मधर्माधर्मस्वरूपं।

समानृतस्तङ्गितित्वात्। सत्यपञ्चकृतिकर्मधर्मरूपं। अनृतपञ्चकृतिरधर्मात्मकं। तापेवसमर्वभूतेनैसंहाः कालेर्विपाकेपरि

णामसमभितः समेतादेति। सुखाविजितसृष्टिसमनंतरमेवास्यपर्याप्तभोगः प्रवर्त्तते। चेतेचसंहारेमापापापोसंस्का

रूपतयावर्त्तते नवाभुक्तंक्षहिनश्यति। अपसंहारणपाह। रतिमापादिकालातनश्यर्त्तकमनादिमत। कर्मथंनकमपेतद्धे

मृ॰गं॰ विमृश्यत्वमुक्तमेव । इत्थं प्रतिपादितात्मस्वरूपेण तत्कर्म मायादिकालाग्नेताध्वनिर्देहेन्द्रियार्थप्रवर्तकमित्येवास्य भविष्यतां मा
६२ योर्ध्वप्रशेमसमानतः । तेषेतद्यपि व्यापारतमन्तेषापि प्रागाहितमततात्हारिमत्वं नास्योपपद्यत इति चर्चितमपाये । किंचैतत्क
69 मिशुभसत्वरूपत्वात्तुणपञ्चेन कर्मापिमहाधिकोपकं समासरकारणमित्यर्थः । कृतं इत्याह । सद्यत्रेषु कपे । एस्मात्तुणपात्मक
मपि कर्म सहिद्यमाने नमुक्तपे नापवर्गापि । अपि तत्त्वतिवे भोग्यैव कुल्मते । पाकर्मफलानन्त्याम्यां शक्तिपातानुसार
समासाद्रितात्मग्रहणमेवकैवल्यं । तथाध्यत्र मुक्तपेश्यमुक्तं । अपि कर्मणि तत्साम्या मुक्ते रागात्ततात्तत्प
डुक्तं श्रीमत्किरणे । समे कर्मणि संजाते कालान्तरवशात्ततः । तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यदा । सर्वज्ञः सशि
वोपदृष्टिरिति । नैषदोषः । तथाविधस्य कर्मणः सत्तोप्यसत्त्वप्रसाधितेवदृशक्तित्वेनाफलत्वात् । दीक्षोत्तरकालकृ एम्
तकर्मवत् । यदुक्तं स्वेच्छकेनैव न । कर्मापि फलायन स्यादीक्षोपपूर्वकं तेन बीजमिव । बलवद्द्विशेषवशात्तदृश्यति कारजातेवि ६२

हापकर्मैकं मर्हविपाकंदात्मजमहनारायणाकं॥ कर्मोमृपोंहरीकापांकर्मविपाकप्रकरणेम छमं अथ सर्वत्साकोनप
निपन्नस्य लक्षणं। कथ्यते यथापापाशस्य किंचिद्युक्तापिलेशानः। अथ पशहृत्प्रानंतर्यपापस्य हार्थपरीक्षाधिकारकर्मपाप
69 विपाकनेनरौद्रं व्यात्मनोमापापाख्यस्य पापशस्य किंचिन्मंहिमेलक्षणं कथ्यते। अस्यवानंतस्यकरणोपसंहारे मापापाशहे
पहेपामारटलिकः संवंधोजेपः परार्थाहिंसंवेधच तुष्टपठशाखके। सर्वतेपाकोनपञ्चनिपन्नस्येति। गारतीशवलेकर्ममा
पस्पाहिनाउद्देशमस्त्रेणवक्तुमस्युपगतस्पार्किचिदिति। नहिमकलमापालक्षणंमसंहेपेणापाभिधातुंशक्यं। तथाचोक्तं
२ग तत्रभवहृहस्पतिपादैः। अपिसर्ववितिहिवाचः तीपरन्दीर्घकालमुदीर्णाः। मापापामानंतात्रोचेतस्तोतसांसंखेति।
पुत्नापिलेशतरहितनागममाद्रेण। केवलेन। अपिसर्वसिद्धिवाचः तीपरन्दीर्घकालमुदीर्णाः। मापापामानंतात्रोचे
तस्रोतसांसंख्येति। पुत्नापिलेशतरहितनागममात्रेण। केवलेन। अपितु लोकाहृत्समानोपपन्नमपिनलक्षणमुच्यतेर्पो

मू॰गं॰
७०

र्थः । नैकमपि चैवं बीजं जनकं भिन्नशक्तिमत् सहकार्यपेक्षिकारणं तत्संनिधिव्यापन्नम्भवं । न हि द्वित्वमेकं परमकारणत्वान्नास्त्य-
नेकत्वप्रमाणाभावात् । अपि चैवमोऽकर्तृत्वात् । बीजं जनकस्वरूपाहानकारणं विविधशक्तियुक्तं च । सहकारिणां कर्मणा-
मपेक्षिकारणं तं पावत । तं स्वरूपत्वासिद्धि । तच्छीलमिति सहकार्यपेक्षिकारणं तत्संनिधिकर्मभावेऽपि न तत्स्वरूपे । व्यापि-
त्वात्सर्वगतेस्वकार्यव्यापकत्वे ऽन्यत्र नस्थितत्वे । नित्यत्वात् । प्रलयेप्यात्मवदीश्वरेच्छानुसारेण स्थानात् । नहि कं नतत्त्वपरि-
णीते । ननु : पुरुषो मायापाश्रितो विभुः कर्तृशक्तियुक्तो । स च विविक्तान्निज्ञातेऽज्ञितपं जगन्निर्मातृत्वानामिति । तत्रापि वेश-
नस्युक्तं । अत्र नकार्यं किंचित्स्वरूपेणापि । कर्तृत्वमेवं न जगद्धर्मिणो ह्युक्ता । तेनोपादानमप्यस्ति न परमात्मनो व्यतिरिक्ता । सत्त्रैव
शारीरमात्मा तु स निमित्तं किल जगतः कर्तात्मेनु मायपरिणति । तेनैव तत्सन्निधर्मकत्वेनोपादानमप्युक्तम् । ननु सत्तिम एम॰
तात्मोपादानकारणं विनोपसन्निधिर्हेतु व्याप्यव्यापकादेर्लक्षणाभावे किंच । नहि वेदनमेव स्यात्कार्यस्याभिव्यक्तिर्नाना । तत्र यामः ७०

सर्वकर्तृहेतोर्दोषः कारणानियमोऽन्यथा। तत्र यद्यचेतनत्वमचेतनं। अचेतनस्येव तत्कार्यस्य फलाहेतुफलं भाति। अन्यथा चेतनत
त्कार्यापत्तेरपि तस्य चेतनत्वात्कृपणमेवेति। कारणानियमलक्षणः। सर्वकर्तृत्वे ति। सर्वविनुमानोच्छेदकः सकलव्यवहारहरः को
ऽपि दोषः प्राप्तः। प्रागुक्तिदृष्टमविनश्वरत्वेऽप्यापितत्वं वस्तावधि तत्प्रक्रिया। यदनित्यमिदं कार्यं कस्मात्तु सघटेतेऽपुनः। अव्यापि
त्वेऽकृतत्वं तस्मात्सर्वेषां सर्वतो गुणत्वं। जगतः सर्वस्य पद्मपादादिकारणसमापाद्यस्यापि नाशः स्यादक्षेन. सर्गादौ कस्मा
त्तु पादादिनाशकगतुर्न घटते। अतो नाशो नित्यत्वे। अपेक्ष्यते। सर्गादावुपादानमपेक्षितः स्वात्मानि तेनैव तद्युक्तं। एवं हि सति तत्का
र्यस्यैव तस्याप्युपादानं विना उत्पन्नेऽनुपादानोऽनन्तरिकं स्यं। तस्यापि न हि तस्य न च स्थास्यातु। अथात्रोपसंहारेण शक्तिरूपत
यात्ववस्थानेन कश्चिद्दोषः। एवमप्यव्यापित्वे सर्वतो गुणत्वस्य कार्यस्यानुसारः स्यात्। अतो व्यापकत्वमकरणमनुपेयं। त
थैकत्वेऽप्यन्योन्यासः। पररनेकमपि चित्तुदृष्टमतानि धर्मकं। न तदुत्पन्नेऽस्मादेकमनुपपन्नं। यद्यनेकमचेतनं घटपटादि

मृगें.
७१
71

वडुसन्निमद्दृष्टं। रसेन्तु नोसन्निमत्। नकारणमन्यं। परमकारणत्वात्। अतएकं। नहि परमकारणानि बहूनीभवंतीति। ननु
जगद्धुत्सन्नोपरपरिकल्पितपरमाण्वादिबहुपादानकारणवत्कुलालवणरसादिवत्। को दोषः। तथाहि। परस्तेन्तुगणाद्दृष्टः स
र्वमेकमनेककाः। बहुभ्योपिहितेभ्यः परस्मैकस्योसन्निद्दृष्टा। नहि बहुज्जगत्सर्वमनेकस्मात्कारणाद्भुत्पद्यते। किंत्वेकस्मात्। तस्मा
त्कपरमकारणकल्पनपेजिवाद्यं। अत्रपरिहारः। तत्रत्वनेकमेकस्मादेवशीमासमत्पद्यते। पत्नेइवतानेकतंतुत्वात्। सकेंकारणंप
रस्योक्तं तद्रनेकमप्येकस्माद्धुकुलकार्णीसादिद्रव्याद्भुतानालादिकं। पयाचेकस्माद्धुकुलकार्णीसादिद्रव्याद्रनेकाकारपटाधु
त्पत्तिः। एवंपरमकारणात्सर्गस्थितिलयाधाराख्यात्सर्गहौमाणंततत्वाजगद्भुत्पत्तिरितिनकश्चिद्दोषः। परमात्मन
एवमकाशात्सृष्टिसंहाराविर्भावतिरोभावावितिपेषांपक्षः। तान्दूषयितुमिह। येषांचिद्रूमिकाद्वेतोरचित्स्तुपजायते। तेषां श्रम॰
धूमेनलिंगेनज्वलनं किंनानुमीयते। चित्स्वभावकार्द्देतोर्परचितामभ्युद्भवोभ्युपगतः। तेर्धूमाज्ज्वलानुमानंकिंनक्रियते। ७१

कार्यकारणभावनीतिनियमासंभवेऽसत्यनन्वभावादपि तत्त्वभावस्योपलब्धियाने:। यथा न दृष्टाधूमाल्लिंगात्कदाचिदपि
जलधामिः। तथात्रापि तत्त्वभावस्य तद्विरुद्धाच्चित्तत्त्वभावात्रोपलब्धिर्दृष्टा। अतस्तत्त्वभावात्तत्त्वभावस्योपलब्धौ सर्वं सर्वस्मा
71 दुत्पद्येत। परमाणुकारणं नगरादिनिर्माणमप्युपपन्नमत्यन्वयसाहा। मूर्तावधिजगद्येषां कारणं परमाणवः। तेषां पूर्वोदिता
द्वैतोक्तीनां तत्त्वता न सम्मता। येषां पृथिव्यादिभूतावधिस्थितं तत्पारमाणवं जगत्तेषां पूर्वोदिताद्युक्त्यादिसद्रूपदार्थसाना
स्यो उत्पद्यार्थाववोधाद्वा निश्लेषमात्रातेद्वैतोक्तीनां सम्मताश्च वोधते त्वापतातं। तादृग्विधसम्मदर्शिन्या तु सा परमा
णुकारणतामभिदधाना नन्तेवाच्यतामर्हन्ति। परमाणूनां केऽपि न परमाणुकर्तैव निषिद्धा। षट्केन युगपद्योगात्स
अंशत्वस्यापरिहार्यत्वात्। किं चाचेतनत्वे सत्यनेकत्वाद्घटपटादिवत्तेषामपि कारणपूर्वकत्वेन भाव्यमिति च। कुतः पर
मकारणता। ततश्चानन्तरसंकृतित्वं नगतः। तदुपदृतावस्या तापिनस्तेवधिष्णोर्देहेन्द्रियादिभिन्नत्वेनतत्त्वसहशरीरक

मू.गो. णाणापुरुषमानमुपलभ्यते । ततः किमदृष्टेन मायया हि । कारणेन क्रमेणेत्याशंक्याह । शरीरादेः शरीरादिस्थितिस्त्रि

७२ विलासवे । कारणं नान्यो नाखिलध्वंसो न सर्वज्ञो नृपात्वेन । मातापित्रसंश्लेषमात्रं शरीरं इत्यादिकारणकं नेत्यनाशः शरीरं इत्यादि

तद्भावेभावान्वयमावेशो भावादीक्षिति पञ्चमिमतं तदस्तु । किं तेन नष्टप्यापभवानः । तत्रिविलासपे सर्वसंहारे देहेन्द्रियादिपुरु

72 त्रैः कीदृशी गतिः । अथ सक्रम एव सर्वभावानां नाशः । न तु युगपत्सर्वसंहार इत्युच्यते । तदप्युक्तं । श्रुति स्मृतीतिहा

सपुराणादिस्तदागमशीघमानस्य संहारस्यापन्होऽशक्यत्वात् । तथा हि देवेषु प्रथमसृष्टिरपि नेष्टा । ततश्च सृष्टिसंहारौ

जगतो न संभवत्यधिगन्तुं वादिनः सर्वसंतानमेव न स्यात् । अथ कथं संहारभावमभिदधतो मिथ्यावादित्वमित्याह । एकदेशे

ष्वेषोधर्मः प्रतीतोपरस्य धर्मिणः । सततस्य सर्वतः केन न्यायप्रमाणेनो निर्वाप्यते । कीदृशो मरणं दृष्ट्वा संहृतानां शरीरिणां एम:

सोऽपि प्रतीयते कालोपपत्त्याशेषजनतायाः । सर्वतो न हि तत्स्य वचसः प्रमाणोपपन्नतयापरीक्षणार्थं जितानां । पराह । ताप ७२

72

मृगें॰ वृत्तिनः। एवं तच्छक्तिरूपतया मायाख्योपाधिकारणेन जगतो वस्तुतो न कारणत्वमुक्तं। नत्वोपपद्यते। न चाद्वि। द्वैतद्वैतक
७३ ल्पना कर्तव्या। द्वैतस्य तेव तेन तत्रौवेमायिका। कार्यत्वमविद्यमानपरस्यार्थिनः। न तत्परमस्ति वेसमिति। परस्या हि मते मति
कारकत्वं शेषितेनात्तानि परत्रः। विद्यमानत्वादेव। अस्तु तत्रौ हि कारकत्वमस्य नः साफल्येनान्यथेति। अत्र परिहारः।
(73) उमा रूपत्वमस्वं स्मात् सर्वः सर्वमभीप्सितं। अथ यांशः कांपतः शकामत्रत्वः किंनियामकं। न च परत्वा भित किंचिता ञा
त्तां ता वत्तमस्तु त्वमपि। अस्तु सतां कारकत्वस्त्रनः तया तत्त्वेमारे साफल्यामुपगमे सर्वभावेभ्यः सर्वः सर्वमभीप्सि
ते किंमितिनोसारयति। अथ न शक्तांसर्वस्मात्सर्वमुत्पादयितुं जगतश्चित्रकस्य चित्कार्यस्यो सन्निदर्शनात्। एवं तर्हि प
स्मादेव कारणात् यदुत्पद्यते तस्मादेव तत्। नान्यस्मात्। न च किंनियामकं भवतां। नहि तस्मिन्कारणे किमप्यन्यनियाम राम
कमुपलभामः। येनाभिमतेनान्यदेकादस्मात् देवतदुत्पत्तिनोत्पद्यमहि। अथ सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसंगापातेभ्य सेव ७३

कारणस्य तत्कार्यजननिका शक्तिर्नित्यैवेति । नन्वेवं तर्हि सदा स्याद्दृश्यतस्याः शक्तेः स्थितिसद्भावात् ना किममेन कार्येणाभिनिष्पन्न
कारणेनेति तत्कार्यजननिकाशक्तिरेव नियामिका भविष्यति । अत्र तु शक्तिमतस्तज्जननापेक्षायोगात् । तथा मत्र उ मननं थेड
स्योपपद्यते । यद्येवं तस्मिन्नेव कारणे तत्कार्यजननशक्तिपतेनाम न्त्रेनशक्तिरूपेण तपा तद्वेन तत्कार्यमवस्थितमभिमतं स्या
73 दीनपलागुपदेशात् सिद्धसाध्यतेत्यभिप्रायः । अथ यद्दूषणमाह । अथ यथा कारके शीलवद्भूलम्बुपपत्तिः । क्रान्ति राह हेनमर्थं स्व
यमेवाभिनिष्पन्नं । ससमदुमतस्युपगमेकारकशक्तिसंचयवृक्षेनोपपद्यते । अत एव हि कार्यस्य नैयायिकानां तेराकोसनेपे
कं किलकारकाणि कुर्युः । कारकस्य शक्त्युपपन्नेन स्वा । यत्रादौ विकीर्णैः चिंतयन्निति नैपेत्यादिकाऽकाङ्क्षा तिलेषां च कारकारा
माहने ग्रहणमदर्शयन्तत्र यापाल्लन्न्नाशक्तिपायोपेति विघटते । तस्मिन् स्वरूपे न सर्वचेष्टाव्याघातः । यत्र तपुष्पत्वे सेनग
ह्राह्नेसात् । ननु शक्तासन्ताकारणे कार्यं नावस्थितं । अपि तत्तदुत्पादिका शक्तिस्तत्रास्तीत्यतस्तु शक्तिमतस्तज्जननापेक्षायोगात् ।

मृगें. कार्यकारणयोश्चेति नियमसिद्धेर्न काचित्क्षतिरिति पराभिप्रायमाशंक्य तं निराकरोति । अथ सूक्ष्मादिका शक्तिर्न कार्यशक्ति-
७४ रूपके । तयोर्विशेषणतां वाच्यं नेनेतत्समर्थयामि किंवन । अथ यमतेश्चेति नियतकार्यजनिका कारणे शक्तिरिति । न तु शक्त्यात्मना का-
र्यमवस्थितमिति । तेन तच्छब्दमात्रेण भिद्यं । नार्थेन । ततः कथं स्वतः विशेषणं भवता । यत्तु न तन्मत्कार्यजनिकाशक्तेः कारणेऽवस्थि-
तशक्त्यात्मना नावतिष्ठते कार्यं कारणे स्थितमपीति । यच्चैतदिष्टं किं विद्धि ह्रीशेषणागुणस्य यथाम्भः । यत्तु एवं । तस्मात्त्रिपाभिका तदन्यशक्ति-
:कारकत्वस्तु नः । सानवस्थितिकामांशहेतोर्वावसायते । तस्मात्स्थितमेतत् । यत्तु तदन्यशक्तेः कारकत्वं तन्नो नियामि-
कारकस्मात्सेतोत्पद्यत इति । सा च तदन्यशक्तेरनवस्थितिकामांशसिद्ध्या वावगम्यते । ननु तेन शून्ये ऽपि घटादयः सन्ति किं तु
ताविति चेत्तदनवस्थितिरेको । हृदिस्थेपमावालवालि शाङ्गता स्थिता । एतद्धेतोरसमर्थितो न शून्येऽस्त्यविति । क्रमपापादानं कृत्वा राम.
लसोपाहरतीति । ननु शून्ये ऽपि दृष्टिः स्यान्न कुम्भकार्याणां विनाप्युपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तस्मान्न शून्ये ऽपि घटोऽस्ति । ७४

स्थापि तु ततः कुंभकारेण क्रियते । यत्तत्सद्व्यापारानंतरमुपलभ्यमानस्य घटस्योपलंभः । नैतत् । अभिव्यक्तिकारणाभावान्नैव घ-
टस्यानुपलंभः । न त्वसत्त्वात् । यदुक्तं । कुलालादस्याभिव्यंजनक्रिया योपलब्धियोग्यता भवति तदोपलभ्यत एव । यदुक्तं
ननादिना किल मूलोत्खाता हि । ननु किलमूलादेः शाकसत्त्वे प्रमाणामभिव्यक्तिं नत्वष्टं धिर्ये घटस्य । तस्माद्दृष्टत्वतो भवति न
74 नभिव्यक्तत्वमिति पुरुषकृतं । यच्चेदं दृश्यते प्रमाणमस्य कारणागुणानां ग्रहणादित्यादि दृष्टं भवेदित्यभिव्यक्तिर्वा
दृष्टवत्प्रसंगः । यद्येवं तर्हि सतो भावस्य सत्त्वादेव न नित्योपपद्यते । दृश्यमानस्य घटादेरित्येतदपि पुनः स दोषस्तदवस्थ एव तस्मा-
त् । तथाभिव्यक्तिरेव न नित्या सम्यक्कारकसमापूर्ण्यत्वात् तेन तं तु गतोकारं पटाकारावबोधकं । वेमादिना पटीपादायपदर्थ्यभिव्यक्तिः
प्रकाश्यते । न देवदत्तादेरिव घटस्य नवनवमभिमतं । यत्तु पीतं तदुवेमादिसमाश्रयात् कालं नावच्छिन्नस्य तस्याभिव्यक्तिः
यतः पटाकारा सति वेधकं नेतगतमणकारं वेमादिका । कयाते नापाश्यानेनं पटस्याभिव्यक्तिः प्रकाश्यते न नुपलभ्यमानपटो त-
ट

मृगें॰ त्वन्मते स्वतन्त्रात्मनः परापेक्षत्वमनुपपन्नमिति चेदभिव्यक्तिरपि किमकार्या उत न पक्षे तावन्नाभिव्यक्तिः कार्यत्वे किं सकलापि रहिता ग्रन्थौ
७५ कामीकृत्वा लिखितः । यदि किल कृत्वाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरम् । नैवं स्यात्स्वः किल विनष्टार्हपेता एव प्रकाशात्मनः । एवं हि

75

प्रकाशप्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यः । एवमभिव्यक्तिर्यत्किंचन भावानामभिव्यक्तानामपेक्षते इति । तदेवं प्रकृते
किं सिद्धमित्याह । पत्राकरादिगृहस्य प्रदीपेनेव ज्ञानं नातः क्रियते यदि व्यक्तिः कलादेर्ग्रन्थितत्त्वेन । पटकटादिघटादि
ज्ञस्य परादेः स्वकं नानाशक्तिभावानपगाविर्भावमानस्य व्यक्तिः क्रियते । अपि तु सर्वेषां स्वाभिव्यज्यते । एवमुपसंहाराका
लेशाज्ज्ञानमालीनकलादिकार्यमहद्भिर्ग्रन्थितः । ग्रन्थितत्त्वादनेनेश आपोरणाभिव्यज्यते इति मायाप्रभवं परमकारणम्
सिद्धिः । महाविद्याकण्ठात्मज नारायणकण्ठकृतौ मृगेन्द्रवृत्तौ ग्रन्थितत्त्वपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् पुंस्तत्त्वसमाप्यां ग्रन्थि रामः
तत्त्वस्वरूपप्रसिद्धानन्तकार्यभूतं कलादिकमभिधातुमनन्तस्यैव करणं तदाह । अस्य च शक्तिनेमेवमसंवेष्टपंचकंचकं तेषु । ग्रन्थितत्त्वं ७५

कलाकालनियतिरागरूपा नरः। तत्राधोर्ध्वं विना हि मायाभूतानां तु क्रमात्। मायातत्त्वात्प्रथमतः कलाविर्भावयोः कला
नियत्योः कालस्य रूढ हेतोः क्रमस्य पुंस्त्वं स्वप्रहेतोक्तं न हि शेषस्यापि व्याप्तिः। कलानन्तरं विद्यारागाख्यस्कानां नामात्व
शहेन वशक्रमिति व्यक्ताख्या। तस्य कारणं तु गुणाः। तेभ्यो बुद्धिः। तस्या अहंकारः। तस्मात् तैजसादिन्द्रियाणि मनश्च। वैका
75 रिकात् कर्मेन्द्रियाणि भूतादेः संज्ञामात्राशब्दो हि शानितन्मात्राणि। तेभ्यो भूतानि। तस्मादेवं क्रमात् तत्त्वरूपिततत्त्वो
ऽभिव्यक्तम्। विवर्तेऽहमिदमर्थप्रकाशनं तदानन्तापप्रयाप्रतिक्षिप्य हेतोः कार्यकारणभूतोपपत्ते। अत्र तत्त्वाभिव्यक्तिक्रमेऽनेन ते
शानाय श्वात्मनो देहादिक्रमसौ ग्रथितत्वाद्यत्ता न्यायस्थितधानेन कलादिकार्यं व्यनक्ति। तेऽपरं तत्त्वानां तत्कला
दिविद्यारागादि व्यनक्ति। तद्य स्मात्कारणादभिव्यक्तं पदार्थं वापेनश्वरात्मप्रत्यनक्ति। देहादिषु सिद्धोऽपि जपाति तन्नादि
हानी कथ्यते। कालशक्तिरशाश्वतात्मनित्यादिभिर्विशेषैः शक्तिवत्। तत्र स्वत्वनपार्थप्रत्यभासिनि रसरूपता। तत्र स्थाहंतत्वक

मृ.टी.
७६

लाप्यं तेन संवृतः । साधं विलोम्य कलतेऽशक्तं संगं पर्यङ्कं ततः । शुभोऽन्मनः । शिवच्छक्तिर्व्यापिनी सा व्यापिका च कर्तृत्वे शक्तिः
कैवल्यपि विधत्ते संश्रवणात् तत्र पाशवान् इति मलादृत नानाकरणात् पैशुन्यादिनिरोधस्य सामर्थ्यनिनत्स्याग्रहश्च हेतुं समर्थयन् कला
ख्येन तत्त्वेन । हेतिभोगसाधनस्य मधोवर्तिनो नाणुं निर्निरूपोऽनन्तेशः । मायां विलोभ्य स मलोन्मुखीकृत्याकृत्य तेजोभिर्व्यञ्जनं कलाख्यं ।
यस्मात् कलाख्यं तत्त्वं परं हेतुं संगं प्राप्य आत्मनः कर्तृत्वं सामर्थ्यं जनयति तेनैव व्याप्तत्वाच्च योग्योऽनेनानुत्तेजितकर्तृभावः । एवर्तितं श
क्तः स्यात् । तेनैतत्त्वं व्यापकं स्थूलं मलिनं करणेनान्योऽकर्तृशोऽनपकारान्तः । हेतुत्वात् । एतदेवाह । तेनाप्रदीपकल्पेन तत्त्वेन
स्थितेरणो । स्वकार्यपरत्वे कर्तृशं विदधातीति । मायायुक्ता । तत्र भागः कोमहे स्यात् हतानां स्मिन्नाणां पृथक्त्वाभिमुख्यकाले । मिम
लिनविष्ठितेरात्मनस्तेनैतेन सेन कलाख्येन तत्त्वेन किंचित्प्रकाशकारित्वाद्दीपवत्पेक्षा निर्विशेषो निर्विशेषकर्तृत्वं
कल्पयति । मलावच्छिन्नो कर्तृत्वं समग्रो हलपतो निगदता । कलाशब्देनोद्दिश्यते निपतितिरपि लाघवादुपाहितमात्र तत्रो

राम
७६

कलानिघतोरनर्थकला शद्वाभिधेयतां वक्रमाह । कलइत्येषयो भावः संख्यानेभेदो नमः ॥ अधोत्माग्रणां श्रेरणे सकर्वती
नमसः कला । कलइत्येष संख्यानार्थवृत्तिको भावः कलहेयइति शोत्मारणार्थवृत्तिरमोधानः ॥ तत्रैकदेशेन मसो घलस
76 त्रेपणं शोत्मारणं कर्वाणाया: कलापा: त्रेपार्थवृत्तिप्रकृतिभूतः प्रथमः । द्वितीयस्तु संख्यानार्थवृत्तिः कलनादिपत्रेपा
निपमनात्कलाशद्वापरपर्यायापादिपते: । इदानीमात्मनः कलापास्त्र कर्तृकारकतामभिधातुमाह । इसेन उभपं
पा विश्वं भूमौ नमन्तं स्थितं । भोगक्रिया विधेजनेतोर्निजयुः कर्तृकारकं । तं तोरनामादितभोगसाधनोपोभोगक्रियाविधि
त्वस्मिन्नुमाध रत्नेनयाग केन प्रकारेणएतहात्म कलाख्यं कर्तृकारकं । निजगुणपरिदिरगोरवः । तैदिभोक्ता तपाक
तेनात्मा भोक्ता: । तस्य कर्तृशक्तेरूपो द्धलकलात्मकारके हेतुः । कर्त्री कला । ~~स्वाभोत्तस्तात्मनत्मक नारयंकर्तृकलारके निगि~~
~~कुला हि हि रगुं वमतेर्हिभोक्ता तपकर्तृत्वेनात्मा भोक्ता तस्य कर्तृशक्तेरूपोद्धलकलात्मकारकं हेतुः~~ । कर्त्री पोङ्गादिमहा

मृगें. ७७ [illegible]

(77) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ७७

77

मृगें.
७८
(78)

पि स्थितम्। आरब्धेन च वपुषा नो विरागमधिगच्छति। तेन रागेण रञ्जितो ऽनेन नियताभिष्वङ्गः सो ऽणुर्मलिनत्वमपि मायीयं भोग्यमभि
लषन्नुपादत्ते इति। नैव च वपुषः त्यागेनो विरमते। अथ कालमपि नियत्या स्पृहत्वित्युक्तं। कालतत्त्वं नियतिप्रमाणं इति सूत्रार्थः
कालो ऽपि कार्यदृष्टेः सम्भावितः। भोगभूमिषु नाभुक्तं भोगात्कालानुवर्तिनः। इति वपुः कतिपयकालो ऽत्र नियतः कर्तव्यः सत्स्वपि भो
गोपयुक्तेः नादृष्टः कालेनानुवर्तितो ऽस्त्येव तत्त्वभोगपरिपाकस्य हेतुः समस्तभोग्याभिव्यक्तेः। कैश्चिदिष्टः कालः। भोक्तुरेव स्वस्थ
स्थितेः कालो ऽर्थः कर्मादिषु त्रिविधेन च तत्कारणेन मलिनत्वात्। क्रियाशक्त्यात्मको ऽतः कर्मादिविषयत्वं दृष्टिप्रमाणमेवास्य
कालः सत्कार्यदृष्टेः विभक्तत्वेनो नियमः प्रमाणमेषां चेष्टासु योगानां भूतभाविवर्तमानात्मकः कार्यप्रपञ्चः सदृ
शः कल्पनया केन तेन। एतत्कार्यं दृष्टान्ताकारतो ऽविशेषकार्यत्वे दृष्टं। अविभक्तत्वात्कारणानि तत्कार्यमधिष्ठातृत्वे नेदृशः। एवं
अपको ऽसौ कालो नाम कुतश्चित्सतः किं वा करोति इत्याशङ्क्योच्यते। तथा हि प्रमाणस्यार्थः कालो मायातः प्रसूतः। कर्मणः स्वास्ते ७८

स्थानान्निपत्यानिपतंपर्यंत्रुटिलवनिमेषघटिकादिः अन्यपथमहानस्मार्यो भिन्नभिन्नरूपः सकालः सप्तमूर्त्तिमात्मेयाहं धाम
नीत्वा हि स्थितिमिति ज स्वपारिवर्त्तिनोपस्मा इत्येति समापयन् तुम्बः प्रत्युत्तेन मलेन पुत्रकमात्मानं कलयन् कालः सम्भवति । पर
कुः । न लयं च समावेगम् स्पृशीभिः अयनिमिषैः । स कालः कलयन् स्वात्मकालांशो लभते नतरां इति । कीदृशोऽयं कलयन् इ
78 त्याह । ययात्मप्रत्यागतिनिपत्यानिपतं । निपतेः सम्प्रत्यानेन स्वकारणात् दृश्यमिति क्षितिः । ततश्चाप्रत्यापावस्थितं हा रसमेतोऽयं शुक
मेन नितेस्थानुः स्तोपभोगे निपद्धति । नवापि कालस्य व्यापारः । तस्य कलनमात्र एव व्यापारितार्थत्वात् । अथापरोऽयं का
सयावनस्य भोगस्य कर्मतं च तत्पानगुः । केचित् विपाककर्मपरं स्पृशन्ति स्पर्शन्ते । अथ यं तावद्भोगस्तस्याधना निव
भोक्तुः कर्माधीनानि । तदपेक्षां विना भोगवैचित्र्यस्यानुपपत्तेरित्युक्तं । तत्रिपाककत्वं च तत्संबन्धविशेषात् । ततश्चापद
न्यायेनसात्वं तत्त्वं कस्मिन्नेतद् इति स्थिते । विशेषोन्मन्नात्मेश्चितिको भवति । तथा चोक्तं । यस्माच्चापि नवम्पश्चाचपरा

कृ॰गी॰ यत्र यावत्स्वयत्रवयस्तभास्तस्य ममात्मकर्म। तस्मात्स्वेते न च तथा च तदहं च तत्स्वे तावत्स्वतं च विभिन्नतं च शास्त्रे पे सि यथा त्वपरिहार्यः। भो
७२ गोऽर्थः सर्वं तत्तानां सोऽपि कर्मनिबंधनः। कर्मैव तास्तु शरीरादिहेतवः सर्वं पापार्थकं। मा भूत् त्रिविधं तित्तत्वं तद्रव्यास्य भोगसाधना
नि। ततानि कर्मनिबंधनानेव। तेषां चाव शेषकर्माणि हित्वा कैर्मवकेवलं भोगसाधनमस्तु। यद्दिहानानां किंचित्कारीरि।
तथा च सति शरीरादिपरिग्रहे सर्वस्यानर्थकं। अपरे हारिसापेक्षं तत्तस्य मर्थसाधकं। ननु देहादिसापेक्षं कर्म पुरुषा
र्थसाधनसमर्थं न केवलं न हि केवलं। किं तर्हि सामग्र्येव कार्यजनिके त्यभ्रोच्यते। तत्रो निरपेक्षसापेक्ष मस्तकर्मनिया
मकं। एवं तर्हि यथा देहे द्विपादिभिः सहवायापारयत्नैः सह कर्म पुरुषार्थसाधनं सर्व। एवं सत्कार्यं निष्काम्यकनिय
तित्तत्वसापेक्षं तत्त्रिपामकमक्षितिनकांश्चिदेषः। पुरुषत्वं तत्तत्वमभूतं यत्नपनिबंधनं। अपूर्वकं प्रधानादिर्योविवेक गम
द्रष्टव्यं। संहारमपेक्षस्य नैतैशानान्थेनविद्याभितत्तस्मादेव मानतत्वात्संसारत्वमागिर्भूदित्यर्थः। पुरुषत्वपनिबंधनमि ७२

79

नियुक्ता नैर्हितः। अनेन मापागर्भस्ये योधिकादिहत्याः पुमान्नन्दपुत्रनिवासिम्य श्रवैव लनन्नायपुत्रको। तेषां पुंश्चमण

पोणन्। तस्य पुत्रत्वे पृथानान्दीत्तन्वया नस्मापूर्वकेरूपार्थत्वे न कार्यम् हिनस्य पृथानस्मोद्धृत्ता न। एवं छात्रे हेतुक

त्वाद्यप्यनस्मछात्रास्य प्यापकाद्यन्या दिवेदापूर्वकदार्थो नैपः। अपि चनेचाध्वनिनसंस्तुत्ते नन्दसूनं श्रुपे। नयापातो

श्रीमत्त्वतते। श्रीमान् पुरुष्यनतेत्र पुत्रनानिनिगोधमे। इत्याद्या सलिलोद्येवेमादिपुत्रान्तपुत्रिकार्थं श्रेनतपुत्रकृत

लेकाद्वानामाश्रयते नेहं पण्यो ऽभंश्रीमदनकिरणो। नामैदोयमीमश्चा पुत्रश्रुपमनंतनकः। सर्वे शान्ते कथी गोचपदेद

श्वश्वाः पुमान्। उमाभर्त्ता ह्योनेन एकश्चैवपत्ति वृत्ततः। एगनते स्थितानाए नेहद्वासीद्ववलोत्कराः। अश्वैव पुत्रको

नैपः पृथानगृहपालककृति। ततः प्राणानि कंतन्वं कलानन्तनानि रुनी मनन। एतच्छ्रीपि निदान स्यापन्नेहो गास्यकारणं। न

तोमापानः पुत्रत्तत्वप्रमाहनेनतरं कल्यानन्नान्वापकं तन्नयुत्तयं धनकी द्विगिमाद्। एतच्छ्रीपि। निहानसंस्यात्। पत्रस्य धानेमहा

मृगें. ८० स्वं कारणोत्तमात्तत्पञ्चकमेतदेवं समानानां येषां कार्यतो नीलाद्युद्भवे हेतोर्गौणत्वात्तत्स्वकार्यं । यथाहि तत्स्वकार्ये वर्तन्ते
रूपत्वं कालभाविन: कलादिरूपत्वाद्रागादिरूपा: कटकाद्युत्पादाभरणानि कार्याणि आत्मक्रियाशक्तिरूपतया स्थिता: ।
एवं स्वात्मना स्थितस्य तत्कार्यजनकत्वमात्राद्रत्नं पिण्डमेकं कारणमस्य तत्तत्स्वभावेनोद्भव: । ननु तद्व्याप्
(80) णादानं गौणं सत्त्वं रजस्तम: । तदेवं पञ्चकारणार्था: सिद्धा: ... । ननु दीनत्वं ... आत्मनिकानेकत्वमा
णभावत्वस्य पुनर्हि तथाप्यद्भुत उद्भवे हेतोर्गौणत्वं सत्त्वरजस्तमोरूपमज्ञानमिति पूर्वेण संबन्ध: । तेषां च सत्त्वादीनां
प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मिकास्ति ... प्रतिनियतत्वेन ... । ... तथाप्येकं तत्त्वमविप्रयोगत: ।
एकैकस्यान्तिके ... । ... गुणतत्त्वमेकं तेषां । ननु पृथ्वीकेवला ... राम ८०
... । ... एकं तत्त्वमित्यादेरेकैकस्यान्तिकादि एषां ८०

गुणानामिदं सात्त्विकमिदं राजसमिदं तामसमिति सात्त्विकाद्येकैकस्मिन्निर्देशाधिकारे तत्को। अविवेकित्वं प्रत्यय समा
तिकः प्रत्यर्थः। एवं गुणाः सन्ततमसो विवेचो। इत्यं चेत्सति। न सत्त्वस्ति न गतस्मिन् न कारणे विवेचनं। एतत्रयाणां गुणानां विमिश्रे
कोपाधिमिश्रकोपगाः। अस्मिन्नपि नितान्तं गवेन नेवत्वं न किंचित्पश्यन्ति पद्गलो नेवा मे एवकामि ग्रको मामेषत्क एकएव
सत्त्वादिगुणाः। अव्यग्रतिमग्रादिरूपम तादिगुणात्वपात्वितं सर्वं जगदिति तावत्। एवं गुणानलप्रकाशबुद्धितत्त्वं चक्षु
मादि। बुद्धितत्त्वं ततो नानाभावप्रत्ययत्वं सर्वं। परं तत्रात्मनो भोग्यं वस्तु मात्रा धर्मेकत्वं। अस्मात्तल्लक्षणाद्धर्मादिरूपा
भावाः सत्त्वाच्च विपर्ययाश्च क्रमात्तत्त्वाः। अत एव लिंगं सत्त्वागमकं परमतन्निभावसमानेरैश्वर्यादिविषये। संस्कृतबुद्धि
रके बुद्धितत्त्वं परं तत्र कर्मवत्त्व हित मात्मनो भोग्यं विषयाणां भोक्तृत्वे प्रतमस्ति तिविचितत्वे। सत्त्वविकृष्टत्वात्प्रकृष्टत्वं
पतेः। उक्तं चेतन त्रमगवत्स्वाघोत्सोनिःणोरेः। बुद्धिर्विषयाकारा बुद्धिरूपा समासतो भोग्येति। भावानवक्रमात् भाव

मृ.गें. बुद्धिगुणा धर्मज्ञानवैराग्यभूतयः। सात्त्विकास्तत्पर्ययेनैते रागमुख्यास्ततामसाः। धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्या बुद्धिगुणा भावसं-
८२ ज्ञाः विज्ञेयाः। भावैर्विना लिङ्गं तेन भावा इति स्मृताः। एते च सात्त्विका बोद्धव्याः। तत्प्रत्येन विपर्ययेणैते रागमुख्यास्तैर्वै-
राग्यविवर्जितास्तामसाः। अधर्माज्ञानानैश्वर्यरूपाः। अवैराग्यलक्षणास्तु भावा बोधनमः। प्रमाणमङ्गं दृष्टं। प्रमाणानि तु त्रीणि प्रा-
मात्ये शेषेनवत्रचत्वारिंशत्। मम पञ्चविधा ज्ञानाः सिद्धा ग्रावगतो मुने। तेषां धर्मादयः पारिणामुख्यास्तिष्ठन्ति तेऽर्पणाने संस्कारपिनीताः। अ-
त्यापन्नात्मत्वपारदृष्टाः किं पुनस्ते स्वारुः। अष्टौ नवैव स्यादि। अष्टविधा सिद्धिर्भिन्नविधा तुष्टिर्वै समासानां लक्षणं। उत्क्रान्ताद्वै-
ः। उरुः शक्त्या पञ्चधा तुः। विविधा तस्य पञ्च हेतुः। सात्त्विकाः। दानं च सिद्धयोष्टाविति। कथ्यास्वाध्याय्यात्मिका स्वतन्त्रस्य। पक्षस्य पारदान्ता-
लभायापाख्या। वाह्या विषयोपरमात् च च नवत्वं दृष्टेभि हिताः इति। चतुर्गुणा। समासात् किंशतिसंख्या भवेति। तावं राम
त्संख्या संख्याताः शक्तिः। करणैर्द्वितीयस्य हीनदिषु मनसा विद्यात् एकादश। वाधिर्यमान्ध्यं मध्यावस्था मूकता जडता पाउन्मा- ८२

इक्षो छसकोपणानि क्लेशो योगशास्त्रे पंचत्वमाहुरिति। तुष्टिनवाष्टपाग्रकानां तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययाः सप्तदश तेऽष्टाविंशतिः।
तथा चाहुः कापिलाः। एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनामिति। प
ञ्चविपर्ययभेदा भवन्तीति। विपर्ययभेदास्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र आख्याताः। एते पंच। सिद्धयोऽष्टौ। तुष्टयो नव। अ
४१ शक्तयोऽष्टाविंशतिरित्येवं वर्गशः। वर्गक्रमेण पंचाशत्प्रत्ययाः। ये चैवं संख्यानेन प्रतिपादिताः भावाः सप्तत्रयपास्ते
षां लेशाः संक्षेपेणोच्यन्ते। किं तदिदानीं। सांसिद्धिका वैनयिकाः प्राकृताश्च मतं त्रयाणां। एते भावाः सांसिद्धिकादिभे
दात्त्रिधा संस्थाप्यन्ते। अथ तेषां सांसिद्धिकादीनां लक्षणमभिधीयते। विशिष्टधर्मसंस्कारसमुद्दीपितत्वेन तेषां
गुणाः सांसिद्धिका भावा इति देहाभावेऽपि पूर्ववत्। विशिष्टेनेष्टाप्रतीयधर्मसंस्कारेण समागुद्दीपितं स रोहितं चेतो येषां
तेषां नयं देहसंबन्धेनाविर्भावा देहाभावेऽपि सामर्थ्ययोगगुणाः स्फुरन्ते ते सांसिद्धिको नाम भावोद्भवः। लोकधीगुरुशास्त्रेभ्यो

भा

सूगं· भातिवैनपिकोगुणः। पक्षमधयावद्दितनोकगुडेइर्गहनः। शास्त्राद्दाममर्जितः सवैनपिको भातिवकाशते। समर्जितो लो
८२ वैनपिकोमनोवाक्कनुवेष्टया। योमनोवाक्कनुवेष्टया। सद्व्यापारेणार्जितः सवैनपिको वोद्धव्यः। प्राकृतोदेहसंयोगेयत्नः
स माहितो वधते। यः पुनः स्वमरमूर्छाद्युद्दव्यापारानुक्तनसंस्कारादेहसंयोगएववध्यते। नदेहापायेपिमपाकृतो ना
मगुणो विनेयः। अथैतेभ्यः सांसिद्धिकादिभ्यो धर्मेभ्यः फलविशेषानक्रमाह। सर्गेषुक्तिः प्रकृतिलाविधानेषोनि
(82) कांतिर्निरपावामिर्वर्धो। रूपेश्वर्यावितनपयाकृतेषु संपद्यंतेसविद्यानाः। क्रमेण। तत्रतावद्वैनपिकेषु वरूपेषु क्रमेणा
र्या संपद्यंतेष्फीतिगुणयोगात्। केतरत्याह। सर्गरसादि। सर्गस्तर्गः। ताना नाम्नुक्तिः। वैराग्यासक्तानिलयः। ऐश्व
र्योद्विधानः। यपेषृसिद्धिरर्थः। अथाधर्मान्निसर्गादिर्योनिक्रांतिः। अज्ञानादिरपावामितिः। अवैराग्यादुःखः। अनैश्वर्याम।
र्योद्धिघातः। अथसांसिद्धिकेषूच्यते। नरुपाक्रांतिनिसर्गितानपोगोभोगानिष्ठा विघ्नसंघर्षपायः। भोगासक्तिर्न्यहानि ८२

82

ईदृग्बुद्धिर्विघ्नस्थानीयात्वेषु सांसिद्धिकेषु धर्मादिषु सांसिद्धिकेषु सत्स्वपि यदिदं संपद्यत इति पूर्वेणास्य संबंधः। किं किमित्याह
गणाकांतिरित्यादिरैश्वर्यकांतिः। सांसिद्धिकाद्धर्मान्नानारिज्ञानयोगसत्तादिविषा हानाङ्गेषु न भिलाषो वैराग्यानवि
घ्नसमूहात्पततः। ऐश्वर्याङ्गेषु सामक्रिः। सांसिद्धिकाद्धर्मात न्यक्कृतिर्न्यक्कारः कारणविपर्ययात् तान्नाद्दृष्टलब्धिः। वैरा
ग्यात्कार्यप्रवृत्तिविघ्नो नैश्वर्यादिति महाविघाकण्ठात्मनमहंनाशायणाकं ठक्रतोमृगं इवेतो मायाकार्यविचारप्रकरणं द
शमं ॥ अथ भावानिवार्यत्र तत्पाद्याशगदृशनल तापि तं समनं तत्रोपसंहृतप्रकरणशेषभूतं प्रकरणं तत्समाह। अथ भि
ख्यादिवर्गाणां हेतोपादानाम्यले शान्तामान्यलक्षणं। कथ्यते विलयो मा भूत्समानोक्तेः प्रभेदाः। अथेति भावेनोक्ता
नेनत्रैरूप्यसंबंधिनां सिद्ध्यादिवर्गाणां हेतोपादानां लक्षणं कथ्यते। किमर्थमित्याह। विलयो मा भूदिति। प्रभे
दाः प्रविभागशः वर्गशः पञ्चाशद्भेदाः पञ्चा तस्याः सकारणादिविलयो मा भूत्संमोहो मा भूत्। तेषां नवधत्व गुणाः समपञ्च

(83)

चेत्सेतावता मंत्रिसप्रमेरक रुपनेनबुद्धिविलयो यः शंक्यते सः। एवंविधानुष्ठिः इत्यंविधासिद्धिर्येत्वं मामान्यलक्षणो मंत्रि
णे कृतेन भवति यत नरस्यापि इष्टसिद्धार्थः। अथ तद्वचाते प्रकृत्यादिविषया बुद्धिर्या सिद्धिर्भवेत्सा। न हि हेतुः कृतार्थस्य कृतार्थो
स्मीतिपानाति:। तस्मात्मनि प्रकृताव्यक्तेश्वाहंदहरणाद्यक्ते च या बुद्धिर्विज्ञानं सा सिद्धिर्यात्वधृते। पालकृतार्थस्य तु:
त्वंसः कृतार्थोऽस्मीति बुद्धिः सा तुष्टिः। अथ क्रिः कारकापापे ना दृष्टोपमा विद्युता। किं चित्स्या मान्यतो नाम्तमतिरन्या
विपर्ययः। कारकाणा मन्तःकरणबहिः करणानां चापापे विनाशे सति विद्यमाने पर्यर्थग्रह भवनशीलत्वेऽग्रशक्तिः।
अध्ववधिरादिषहरणतृष्टेः किंचित्स्याधारणा इत्यस्मिन्नेमादृशी बुद्धिर्विपर्ययः। अतः मरीचिका सलिलवज्जलावगाति:
। प्रकाशक फलपा सिद्धिर्थीकारैः स तत्वभावना। प्रकाशार्थप्रवृत्तेनता इत्यां शब्दभवा पिन्। सेया सिद्धिर्ज्ञानादि प्रकाशक रूपम·
ता त्मातिकी। स तत्वस्य प्रकाशस्वरूपत्वात्। किं च प्रकाशार्थप्रवृत्तेनतपाहेतुभूतपारजो शब्दभवाप्यसौ सिद्धिर्नपा। नद्य ८३

मिथ्यागुणानां नकारः स्तुकं पतः । तदिर्मिथ्याज्ञानान्मोगुणानिर्बन्धः । ज्ञानरूपेण बन्धः प्राकृतिकस्य प्रसीयते ।
अहङ्कारस्य हेतोर्बन्धोऽनिवृत्तिस्तद्विपर्ययः । एवं मिथ्याज्ञानान्मोगुण लब्धा ज्ञानरूपेण सांसिद्धिकस्य प्रवर्ग
प्यते । अशक्तिर्बुद्धितत्त्वासाम्यसिद्धेः दुःखभावनया नसृपिगुणोद्भूतः कार्यकारणमप्यपः । अप्रवृत्तिरूपा अशक्तिर्न
83 का । अनेन ज्ञानेन ता मूढो दुः सिद्ध्येतन्नाज्ञानं ते सत्यपि विज्ञेयं । पाहि कार्यं शक्ता दुःखैर्दुःखरूपो भवति श्रुता रूपो नागुणो सि
तो वष्यं कारणं प्रपः । तत्र मोहस्य कारणं नभिनवस्य पः । विपर्ययतमोमोहौ निर्मिथ्याज्ञानरूपा सर्व । सामान्यमात्र
कामा सामता त्मेनि विनिश्चितः । विपर्ययस्य मिथ्याज्ञानरूपत्वात् भ्रमः प्रभवत्वं । सर्वविपर्ययः सामान्यमात्रमयनास्य
रूपः सत्तात्मकोऽपि विनिश्चितः । उपसंहरति । रागबुद्धिप्रकाशोपं भावप्रत्ययलक्षणः । बोधरूपं यते बोधव्यक्तिभूमि
तपसोः । इत्येवं त्रिपादिनो भावप्रत्ययलक्षणो बुद्धिप्रकाशः । पञ्चविपर्ययभेदा बोधव्याख्या अपत्वाद्बोधसंतयोच्यते ।

मृगे ८४

84

अथात्रश्रुतिः सांख्यछायापाषण्डप्रमितिबुद्धिर्बोधनिमित्तं वेदिह्यातद्यातिरिच्यते।एणोपिमस्त्यैवएग्णेकलापोनिःकारणि
किं।उक्तंणानीमावोधनिमित्तत्वंबुद्धेर्यदुच्यतेतन्नहिद्यापाश्वानर्थकं।नस्याश्चपिवोधहेतुत्वेनाभ्युपगमात्।पत्रिचसामान्य
ज्ञानरत्वेपितद्भ्युपगमः।नरानवस्था।किंचश्रेयेणाप्यलक्ष्यणोबुद्धिर्बोधमेएगमह्यत्तमस्त्यपिकलानेन्यागगः।किंकरणि
नाकिंचिद्यस्यकार्यभवेदपरमोक्षकातिशापवतानन्नपोनन्स्यस्वपन्नेः।श्रयेतन्नाजितिद्वेषप्रयंजकानामसद्भावेवयंजकंप
घणार्थकं।मनोदेहार्थमसद्भावेमतिधीरपनर्थिका।वोधवयंजकविधायाकांतनत्वंत्वघात्मकवयंजकोनामसद्भावेमतिपघन
र्थकंनहिमवतोपिकापिलसम्मनरोइपलत्तणार्थमसद्भावेबुद्धिरप्यनर्थिका।तथाहि।त्वणादिस्याहकववेत्तएहिकार
णावधातरिमनसियंजकांतरेणबुद्धात्वेनाकिंचणोजनेन।मनोधिष्ठितेतांरद्विगेरेवननेन्धार्थसिद्धेः।श्रयेवबुद
तेकेचिकारणातविवसपा।कोपिदेवेर्मनःपष्टेःपहोनेकांनिकःसमतः।श्रयपोक्रमबहुदेरप्यानर्थकपसंगतणाद्यं

एम ८४

84

जनकं तत्समुद्भावे येन कस्मान्नर्थकं च समस्तनत्स्येषेन पर्यनुयुज्यते। किंतु कारणत्वविवक्षयैवं केचिदुद्भावन्ते चोद्यं कुर्वन्ति। यदुक्त
तुच्छ्याख्ये कारणेऽस्मणि किं विद्याभिधानेन कारणेन। यथोक्तं। साविद्या तत्स्वं कारणमिति। ऽस्मद्गुरुक्तं। ननु विद्याख्यमस्त
जनकारणं परमात्मनरति। सोपपंपद्दोमनः षष्ठैर्बुद्धीन्द्रियैरनेकान्तिकः। तेषां हि बुद्धीन्द्रियपंचकस्य स्वस्वविषयग्रह
णक्रियायां कारणस्य सतत्स्वेष्टेन मनसा कारणान्तरेणांगाक्रियमाणेनानैकान्तिकः। कृतमेतत्। यत्कारणान्तरसद्भा
वे कारणानर्थक्यमिति। यस्तत्कारणान्तरापेक्षस्य कार्यहेतुविक्रियायामुपलभ्यते। उक्तं श्रीमत्सराख्ये। कारणं कारणापे
क्षमाणानामिमकाराद्वैविध्यादिति। यथा चैषां श्रोत्रादीनां पंचानां मनः षष्ठं कारणं तेषामामेष्या तत्र नादिभिरिष्टं। तथा
बुद्धीन्द्रियाणामपि न तथा हि कालविद्यादेस्तत्त्वान्तरेणकस्य हेतोः। एवं च यदुक्तं येनाशंकितं कोऽयं समर्थपदार्थो हन्तोरणप्यामांशकना
न्तकृदूषणापात इति। यदपेक्षाविनियोगित्वेऽपि तत्तेक्षमतिनिश्चीयते। श्लोकद्वयकारिकापादादिति ननो भिन्नार्थपरत्वेन नैकस्मिन्विष

मृगें॰ येविनियोगो निःपरसमपरार्थः एको न्यस्य एकविनियोगित्वे सत्यपि इष्यते। अधिकीभवति। ध्यातं तद्ध्यं सन्मममणालोक
८५ के भवद्दर्शनेऽपि: ततस्त्वह लिङ्गः त्वमोहात्मकं भोगसाधनत्वं तु देहेन्द्रियवर्गं तन्मतनत्वर्थं भिन्नमाणाणापाः उ नरोपविद्यायाः आ
नर्थकमिसाशंकोत न्विराम: श्रोत्रादीकारिणि पादादीनि तन्तर्त्से वाभ्युपगमात्। एकविनियोगित्वेऽसत्येकस्याभिरोकत्वां
85 गीकरणो सनीत्यर्थः। उपरिनिपयत्वं योनि बोभोक्तुः पुंसः पटुक्रिशक्तः। भोगभूमिषु नापुष्टे। भोगाङ्कालानुवर्त्तिन इति।
तस्य तु: पुंसः श्रोत्रदृगादिपाणिपादादिव भवन्तीत्यभिन्नार्थं मत्वैकविषयं माभूत्। न तु केनोक्तं। श्रोत्रदृगादेरेकविषय
त्वे। न हि श्रोत्रेण यात्मपर्यटनं हस्तेन तिपाणि कार्यवापारः करोति। पृथगर्थत्वे नैषां शाति किंचलंबहुपत्वात्। सत्यं किं
तु भोगैकसाधनत्वाविशेषेऽप्येवमुक्तं। तथाहि भोक्तुः पुंस श्रोत्रादिभो रपानानु भवन्तस्तत्र न्वेषणो घमस्तत्र श्रोत्रा हस्तंती एम॰
निश्रवणा नैव प्रवर्त्तेत। दृशान्तरदर्शनात्। एतेन चात्मान्तरमिसेकविनियोगित्वमिन्द्रियाणामनुभूयमानमपि भवत्यहेतन ८५

नै. प्रक्रमभ्युपगन्तुमानर्थक्यं भवति । तत स्तु भिन्नार्थमेव श्रोत्रहृग्गादिप्राणिपाशादिचक्षुरहृशामवन्तुरं भोगकार्यहेतुत्वेना
भिन्नविषयमपि भिन्नफलमस्त्विति स्यात् । नैवं वेदस्यं तत्तीयमीपिपणशी कायकारं परिहृत्य पणमिमतमेकविनियोगित्वं
विद्यातुल्योर्निर्णकर्त्तुमाह । नैकविनियोगित्वं विद्यातुल्यो: कथं चेत । विनियोगं तद्वारा नेतु श्वानेकसाधनता । नक्ष
85 विद्यापावृद्देस्वे कार्यविनियोगित्वं भिन्नविषयत्वात् । विनियोगं तं वेन स्वास्वुत्वं प्रसा: मातुलान्तरेणात्मेन विनियोगि
नश्वत्वात्र नैकसाधनता नेतुष्टा । यद्येवं नो ह्येकस्याद्यनेकसाधनसाधाया: पाकक्रियापा: श्य कुश्पेन न तेस भिन्नभि
न्नकाकाभ्युपगमेन किंचित्प्रक्रमणं ते । अथ किं तादृग्विषयत्वे विद्यातुल्योरित्याह । विद्यापत्काणपचिछक्तिर्ज्ञाने या
स्तगोचरात् । स्तीक्रमस्य च प्रक्रमस्य कारणास्येति कर्मकां । मतिस्तेनेतरणां विद्यानां वस्तुकाणपविच्छक्ति: । यका उदृपि
ता । अगतो विच्छक्तिपिपि सेनावरेवास्या: कारणीय । ततस्तु तेषां तमवधाने न नियोजितमहेशं मनोयोगानानित

यो ऽस्तद्धिधर्मतः । तद्भोग्यत्वमेतद्वा वीतरागस्तेनोक्तः । रागो नैव शुद्धिरूपो ऽवैराग्यं न क्षमः कृत इत्याह । तद्धि धर्मतः तस्माद्रागो ऽकोप्यन्या २

मृगें० याविधानिपान्नहान्यौ द्विगाणिन्द्रो च रंतहिषयान्वीक्ष्य तद्रूपं क्षयोनिवृत्तमास्य कर्षणं पुरुषस्य सात्मा नात्मान्यत्वे कौ

८६ पकारकत्वेन स्थितस्यास्यैव विद्यामात्मसंस्करणस्य तु द्विधं तः कर्मनामेनिशाघृत्वमागच्छति तेनेन यावियास्त्रतोद्दृं

(86) मित्रा । तद्दीपना विद्या वैषम्य निराकृत्याय हितोपयोगस्यानिराकृतः । यो नेनागस्यैव धर्मपदतः । तत्रभावस्थस्य पो

विषमेश्वरः । किं तदैश्वर्यमित्याह । तद्भोग्यत्वमिति । अत्रैव भोग्यत्वस्य योग्यतानुग्रहधर्मः स्वकं स्वरूपं निनालिसिंहादिविषयवृ

वद्दृष्टोपयः पौरुषं रेवत्नागत्वेनेश्वः । नस्वेन दैवैर्धर्मपदङ्गामत्वं भोगाभिष्वङ्गहेतु नानागेण योजकेन वधायोग्यः । नवभो

ग्यस्य भोगहेतोः स्वामिनः । एतद्वा भोग्यत्वं रागस्यागी किंपते नाहिंसीतराग स्नेतो हतः । नतरत्वं च समस्तुपगमाद्वीतरागाभा

वदोषः । पसस्नेभोक्तृगतरागान्न स्तुपगमे वद्दिष्टवरंगनाद्विमो ग्यविशेषरूपरागोपगमेच सति सरागो वीतरागस्त्रि राम

कर्षकत्वपारेभोग्यविषयेष्वर्वणं सरागता चामोति । नाहंकारिश्च दृश्यते तत्राभावेन । वक्तुं तो वीतरागतानामापि भोग्य ८६

मं.
86

विशेषवत्त्वविधिमात्रोऽदृष्टमलगतापारदृष्टत्वात्। उक्तं च भघोमोत्तिः पौरुः। भोग्यविशेषेण गेन हि कश्चिद् हीनगुणः स्यादि

ति। तस्माद्धाऋगत एव गुणोपगमो न भोग्यविशेषरूपः स्वकारिः। ईश्वरगुणलक्षणबुद्धिधर्मात्मको वान्तस्थगुणो

र्थेष्वभिलाषो यो न सोऽस्ति विषयरूप। उक्तं वद्धाऋगतो गुणोपयो र्थेषु स्वर्गादिष्वभिलाषरूपाभिलाषहेतुरेवाभिलाष

शब्देनोक्तः। कारणो कार्यस्य भेदोपचारात्। स्वापूर्वतमिति वत्। स्वर्गाद्योर्थेष्वभिलाषरूपत्वादभिलाषहेतुर्विषय

रूपोऽकस्मिन्नात्मेत्स्व कश्चेदनादेरीश्वरगतभावस्य संगतपानानत्यात्मस्वरूपगतत्वः। ईश्वरे यस्मिंस्तु ईश्वरगुणलक्षणोऽबु

द्धिधर्मो भोग्यरूपत्वादभिलाषहेतुत्वं नास्ति यस्मादभिलाषहेतुत्वं नास्ति तस्मादभिलाषहेतुनाऽगेणजन्यते। ईश्वरो

बुद्धिगतस्वरूपात्मकः क्रियाफलो भोग्यत्वसंपादकस्तत्त्वं। ननु कर्मवस्तुत्वेऽदुःखादिरूपो भोग्यत्वमभिलाषहेतुत्वेन भावि

तानीत्याह। कर्मात्मकयापकं कल्प्यं कस्मिन्नपि नावधृत। यायुक्तेऽस्मिन्विषयरूपे साधारणवीतरागात्मकास्थितिमथ्यवस्थापक

मृगें॰ तेन व्यापकं कर्मात्मा । यत्नादिना वै तिरोऽपि कल्पितेऽपि कल्प्यं किलावश्यमभ्युपगन्तव्यं । तदेतेऽपि कर्मैश्वर्यं । तदेवं तन्न हृत्स्न-
८७ वैचित्र्यात्मकरागवीतरागतां कारणत्वेनास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कर्मणः केवलस्योक्तनिपतां वैचित्र्यं । केवलस्य
87 कर्मणो निषिद्धमिद्धावैचित्र्यं दर्शितं । तथा चोक्तं । भोगोऽर्थः सर्वतत्त्वानां सोऽपि कर्मनिबन्धनः । कर्म चात्मशरीरादिसाधनः
सर्वमपार्थकं । अथ यदेतद्विमायेहं तत्समर्थसाधकं । ततो निषिद्धतापेक्षमस्य कर्म नियामकमिति । तस्माच्च तत्कारणभोग-
वैचित्र्यमात्रमेवास्य तत्त्वार्थत्वात् । कार्यान्तरेऽवमाणमायाश्च नकर्मणो रागकार्यसंपादकत्वमपि तत्कृतभावोऽमनः कलानुत्पो-
गगः सिद्धः । तत्र चरागवतद्वेषस्यापि तत्त्वान्तरत्वं द्वेषादीनां रागजनितत्वश्रुतिविशेषात्मकत्वात् कस्मिंश्चिदभिलषणीये
वस्तुनि किल व्याहन्यमाने स्यद्वेषावसरः प्रजायते । तन्निवर्तनेऽपि मरैव रागद्वेषयोर्यतो व्यवस्थितिः । तस्मादेकस्मिंस्तु गम॰
विषये हानव्याख्यानदोषः प्रमेतीताह । दोषः स हानव्याख्यानोनामास्मा द्वेषरागयोः । सर्वस्य सर्वदा सर्वेषु भवन्नः स्तवोऽहि ८७

गं. मा। ग्रहणं तस्य सहत्वे दुःखमोहोभावाद्युपजायते। ग्रहणं तन्नेनमांदेशो गगनस्यैककालेन तः। इदानीं तेन पुनर्द्वेनवीर्यं च योगकारणं। क
स्तावद्यं महानवस्थानदोषः। एषैककालेन पानेद्न्यद्रूपाणां। ग्रहणं रूपाणामेव। नहि पदैवपश्यगगनस्यदानीमेव तत्र द्वेष·
। अथ परास्मिन्नेव भोक्ता। गगनस्य चैतदन्तरस्य तद्योपपन्नं। नन्वप्येकं। न ग्रहणयोरप्यभेदिते दोषः। किं तु विषये तत्सव बाले न गगदे
दृष्टे। क्रमकतयापुरकस्मिन्नात्मन्येव विषये वा दृष्टो न कस्मिंश्चिद्दोषः। अभेदे हि ज्ञाने तस्य महानवस्थानस्यैव स्थानात्। नवादि।
87 सर्वस्य यत्र हेतुः सर्वस्य वृत्तिः सुखदुःखबुद्धिर्ममेव तापक्त्वेनस्य चाप्यसुखदुःखं वा मोहो वा नापते। भोग्नतादिग्रहणस्यन
तां च तन्नैव द्वेषः। तत्र्यैककालत्वं गगनः पुनस्त्र्येषां तेकस्मिं स्थितकालेन तद्भिलाषः। एतस्या द्वेरेवीर्यं च हलीयत्त्वर्वपो
गस्याभिर्भं गतनिन तस्य स्नेहस्य कारणं। एतदेवं तस्माद्गगस्य देहात्हलीयत्वात्महानवस्थानदोपोन दोषः। इदं पर्याप्तसंगि
कोऽगगनत्वोपपत्तिश्चेत्काहं कात्तेन व्यापारमाह। अथ पक्षान्तरं तदुक्तं भूत्कारणं चितः। व्यापारणघस्यैव संतेशारीरः। पंच

मृ॰ ८८ (44)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम॰

[illegible] ८८

फलविषयमस्य निर्वचनं । फलं तत्कथ्यते पुनः । उत्कर्षाणां मूर्ध्नि मार्गं यमानां श्रेयमिति स्मर्यते । मशानां स्थैर्यं यथापारः । अतो
विमर्शात्मकः स्वर्गः । तत्रास्थाधिपः ज्ञानेनैव प्रेरणं क्रियते । ज्ञानात्स्यात् विमृष्टाद्धि मासे विविक्तदृशा इति । ज्ञानोपायबलेन योग
स्थानाम् उच्यते । प्रत्यग्विमितिरेवेनत्वम्यानितया हि के फलान्तरमितं तेन तत्त्वशरीरेशक्तौ उच्चलात्मिकायां कलाहवतोमसूर्या
यात्मिकायां हि शाणाश कृतेपः । अयानस्य सृष्टिमाह । नयायनप नेवमणीनविराम्भूत्वेन तं । कर्वत्रयाणां नशाद्वैगायनेन नमः
88 सिन्धिः । अपनयनमथः आयणां भक्षणीन विराम्भूत्वेन मांसपत्कोऽगितिश्चनत्वं तत्त्वेन संप्रापणा स्वपोक्तः । अप समानया नयो
र्ष्यापारोक्तिः । मनेन तोऽन्नपानस्य समतेन समर्पणं । कर्वम्यमानस्य संकोच्यानो विमनमनान्नतो । अन्नपानस्य सर्वत्र सामेन
निपमात्मा मानस्य समानत्वं देहमध्ये मनानाथानस्यया नता । उदानस्य सृष्टिरुच्यते । विवक्तापत्तं ऊर्ध्वगाकोष्ठयोमगुणा
यनेः । वाणिं हृप सहायेन क्रियते येन वर्णिता । स उदानः स्थारीरसंस्थानप्रयत्नधारणो । अथ फलं वाच्यशेषं पतमात्का

भ॰गी॰ ८९ (89) ध्यातेधीतेनावक्तुमिच्छाविवक्षापन्नः संसंसः सौ पूर्वोपस्यको श्वस्यायोश्च श्वांतरस्याकाशस्य गुणह्योपयः शब्दस्पर्शस्येनवागिं
द्रियमविवेनविवक्षापन्नः पूर्वं त्वाविभक्तेति ये क्रियते सो स्मिन्दे ह हानगरे हे तेषः । एतस्य वायोः श्वात्वाद्येधिस्थानं नवावरत्ते
सनित्यपश्च न तजेणानलं तं नरे तेन हृक्तेत्यं । शेषभूतं भगवतानाय करणानतेरगणपोगणाराखो नाहिहिं । महद्विधाकं तत्त्वं नमहन्ना
रापणा केटङ्गतो पृगेंदं द्वं तो मन्यतद्धिविचारपकरणमेकादशे ३ ईशानो महंकारस्य देहं रूपं तत्कार्यं गिनतद्वाराश्च च सप्त
नरतित्यकरणांतरांमः शान्त्वं तेन वंधपचकमज्ञापनमुसं वेधे पे । श्चपरोपार्थ सिद्धयेर्थं लक्षणं नमात्रपवमः । त्रीन्निश्चकर्ष
मत्वाद्विभूपिद्वानीशशक्तियः । श्चणानं तं रंशे षभूतस्यार्थयस्तनमात्रे इपिरे : सिद्धयर्थमस्याहंकारस्यातरपवेत्याहंका
रा हे वस्य भगवानननंतरश्चकरणांतपत्रिशहे तो क्रोपः समापाणधीधिकारिणामनेन्नाहीनामीशानांशक्तिर्गसहस्रि राम॰
व्यक्तशक्तिसलनगतमो वहुलां हृीकं शान्तिश्चकर्षनिकृष्ट वान । श्वविभित्रमहंकारमाविर्भाव्यत्रिधाव्यमनाहित्यर्थः । ८९

८० नोरवेद्वैविध्यमाह। तैजसो वैकृतो योसौ पूर्वाहंकार इति संज्ञितः। तेभ्यः समात्रकाहंकारान्मात्रेभ्यो भूतपंचकं। तेन सवैकारिकसत्त्वा
हंकारेण केन कृत्स्नो हंकारः सृष्टो भैरवाद्बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यामसमात्रकाकृत्स्नात्र महंकारात्कृत्स्नात्रेभ्यस्त्वभूतपंचकमभिव्य
क्तमिति शेषः। अथ कृतः किमभिव्यक्तमाह। सात्त्विकस्तैजसी। जेद्का नामसाच पननेसा सह। प्रकाशात्मत्वात्तः सात्त्विके
नसत्त्वसमानिकः। श्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियपंचकमस्य पुनस्तस्य प्रवर्तकत्वात्मकाशात्मत्वाति। अतः सात्त्विका एतेदशाः स
वसात्त्विकाएवतत्सृष्टाभिहंकारस्कंधस्ते तमसोनामतेपः। वाणीपाणिपादौ पायूपस्थौ चेति कर्मभवाः। कर्मेन्द्रियाणि तो
भूतान्तराणि वैकारिकोत्थपः। वाक्पाणिपादपायूपस्थाः पंचतन्मात्राः। तेषां कर्मात्मत्वात्कर्मेन्द्रियता इन्द्रो वै कुलो
दिक्का वैकारिकाख्योहंकारस्कंधः पक्षाभिभूतः। शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः। गुणविशिष्टात्तन्मात्रात्तन्मात्रवापरो
क्षिताः। शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्चाविशिष्टाः तन्मात्रमभिव्यक्तविशेषतेनतावन्मात्रेपरेभूतपक्षाभिनलसोपोजितास्तन्मात्रा

मू॰ गं॰ गन्धेन तेषां। तावत्सूक्ष्ममात्रा तन्मात्राणीति त्रीलिंगोऽपि हि तन्मात्राशब्दः। गुणाविशिष्टत्वं चैतन्मात्राणि स्युः। पञ्च पृथिव्यां
९० रूपरसगन्धस्पर्शाः शब्दः स्पर्शो रूपं रसो गन्धः। एवमप्येकविधं शब्दत्वादि विधश्च रसो गन्धश्च स्थान्यस्याभिव्यक्तितो नतु तन्मा
त्रात्मकपृथिवी तन्मात्रा गन्धिता विशेषाण्युपलभ्यन्ते। अपि तु विशिष्टगुणा पंचकमात्रं पृथिवी तन्मात्रमेव नमन्यते। एता
(९०) श्च तन्मात्राः प्रकाशकर्मेन्द्रियगैकेन्द्रियग्राह्याः तमोभवाः। प्रकाशकानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनो लक्षणो यो वर्गः। पञ्चक
र्मेन्द्रियगणमहत्त्वात्पायात्मकः कर्मेन्द्रियवर्गः। तामसं वर्गाभ्यां वैलक्षण्येन सात्त्विकरूपत्वस्माद्धेतोर्मा तन्मात्राणां भवतस्तयो
भवात् एताः। प्रकाशकत्वाच्च भूतादिरहंकारोऽपि तामसः। एवं चाहंकारस्य वैकृतमध्यात्मिकं भूतादिरहंकारस्यैव सत्त्वरूपस्या
प्रकाशत्वात्कार्यस्य तन्मात्राणां मनोऽपि मनो बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियश्रोत्रादिभिरुपलभ्यन्तान्नतोऽपि तामसोऽविशेषः। उक्तं च सां सा॰
ख्ये। भूतादेस्तन्मात्राः स तामसः स्मृत इति। अथ मनसो व्यापारस्य च्यते। देवदर्शनं कं शास्त्रप्रमाणं सकलधर्मि वा मनः शास्त्र ९०

द्विविधप्रत्याहकाः श्रवणादयः । देवताद्योतनाद्वाऽऽदेवाः इन्द्रियाणि तेषां प्रवर्त्तकप्रयोजनकमारुत्संचारणशीलं संकल्प
गुणं च मनो वोद्धव्यं । श्रोत्रादयः पञ्च देवाः पञ्चास्वशब्दादिविषयग्राहकाः । वचनादानमल्हादविसर्गविहृतिक्रियाः । वागादी
नां पञ्चानामत्र परेक्षणपतद्गुणाः । वचनं भाषणं । आदानं ग्रहणं । आल्हादः आनन्दः । विसर्गो मलविप्रयोगः । विहृतिः सं
चारः । एताः क्रियाः क्रमेण वागादीनां देवानां । का कार्यान्यादेन वागादीनामिति चेन्मं । तेन स्ववागादीनां पदान्यात्
मितिपन्नस्यास्वपभूतं स्थानं ततोन्यदेवेन्द्रियं । न हि कर्णशष्कुल्यादेर्देवत्वं श्रवणादिहेतुत्वं । अपितु तत्स्थानस्थायि इन्द्रिय
९० कं । कुतस्तस्याह । यतः प्रत्येकमपत्तद्गुणाः । तच्छक्तिविरहिणोजनाः दृश्यन्ते । नैवेषां तानि स्थानानि नश्यन्ति । मनस
स्तावेव किमाह । आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षमपि देवताः शक्तिः । यच्छक्तिकार्यकारित्वं शक्तितोपलभ्यते । आत्मनो भोक्तृ
ऽपीन्द्रियभोगसाधनेष्वैश्वर्यात्साहिमिर्नान्ये : सन्निकर्षमात्रमपि सर्वेषां देवानामिन्द्रियाणां यस्मात्सर्वशक्तिः । अपि तु कस्य

मृगें॰ चिदेवानोपपन्नेरिदिंद्रियप्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तौ क्रमाक्रमसंज्ञीतिप्रसक्तिः तोऽनुमानाहलमीपृते। पराद्धः। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिं
९१ गमिति। सर्वेद्वेवतिनिपा उद्देद्रियार्थसंनिकर्षसत्यपि कदाचिदेवेंद्रियाणामर्थग्रहणप्रवर्तनते। न सर्वदा तनतो नूनमेषां प्रवर्तकं किमप्य
स्ति। पद्धिना न प्रवर्तन्ते तदस्ति व्याख्याथं। तत्पिमसुद्धपि। न चास्मागमो मनः सत्वावेदकोणां वध्युत्क्रियाणां स्वर्णः। एवं च मति। ततो
तोऽकरशक्तिम्यो वैलक्षण्याद्विलक्षणं। सकलो गीनमेति मनसा रिशेषज्ञः। ततो करणानां कल्याणविद्यादीनासु
लाणाहेत्नयो गापारः तास्मका वहेलक्षणं। सं कस्य नाव्यस्य कर्मणो निविलक्षण प्या पंथं कलो गीनमुड्ढवेदेतं
गमपति। न्नापयति। परिशेष्याच्च मनस्तद्धितपं। तानेन तद्दक्षणोगानुकम्पयोगितपाक्रमानं। तथा पाथमानि युगपत्त्राष्ट
से वा गाहते। तस्य मनसोः सेर्वागानाद्ज्ञानमुत्पद्यते। तत्क्रमयोगितया क्रमिकं। यथा रूपानुभवकालेन सर्वतोऽनुवः। य राम॰
सायकुमवेनावप्रविसाङ्ग रस्माभिजानन्मर्वशपश्च दमिरूपं च द्याघिदृशाक्तुल्या दिकमात्लाद्यमानं युगपत्संवद्गानो माद ९१

हेतुत्वात् तथा प्युमलपत्रशतथ्या किमेवद्दवद्दतस्य सुस्म कर्माणि कर्मि कार्णेव तानि रस्मादिन्नानानि। एतन्नश्वरी ग्रसंचारितोपि
नापद्गुणपञ्चनेमः पंचस्तानो स्मादेतेनाभा। तेन यकाशते। भौतिकेंद्रियवाद्यभिवापेणाहकारि तामिंद्रियाणामाहेतुमा
91 हृ। नियतार्थतयाताणितानापोवीनिकस्यचित। गंधादिष्वेजनकत्वाद्वताद्भागात्मकान्यपि। शाद्वैकयाहकंश्रोत्रंसर्वैक
ग्राहित्वान्नियतं। अन्यान्यपि नियतार्थतयाहेतुभूतयाकल्पयिचेद्यादिनः। तस्मिंस्ताणांद्रियाणांभित्रकारणानिग्राहकाणि
कानेंद्रियाणां नियतार्थतं स्यात्। गंधादिष्वेजनकत्वाद्धेतोस्तेषां गंधादीनां मांधारव्याश्रयाः शब्दादयः तद्धारा
त्मकानि हंशेंद्रियाणीयेवमेवद्रव्यं गंधव्यंजकं घ्राणं चगंधस्ययाहकं तस्मात्पार्थिवं घ्राणमाप्यं रसनं तैजसं चक्षुरित्येव
मन्यत। तत्किं पुरुकं नवेत्याह। तथा स्पर्शनादन्येमगुणं कारणांतरं। तत्रेंद्रियमपुरुकार्थयाहि पुरुषापराधत्वं। तेजो
वारि पद्भीद्वयंहगाहन्नेमहाप्रकं। ततस्त्रिदृष्यजामासानुपोणाघातेनया। एकेकर्मिंद्रियं समकाणांमस्मत्कारणां तयं

मु॰ गे॰ गुणासहितं परित्यज्य नेन गृह्णाति । तन्न तथात्वात् । अपकर्षः । परीक्षितं त्वकारणसमानजातीयं द्रव्यं न गुणांश्च गृह्णाति । यानीदानीं
९२ विषयनियमः प्रकृतिनियमनगमकः स्यात् । वायवता इष्यन्ते गन्धान् गुणांश्च गृह्णाति । तस्मान्नियतार्थतया प्रकृतिगमक
(92) त्वमत्राणादुपपन्नं । अथ किं तद्द्रव्यमभिमतमिन्द्रियाणां प्रकृतिः । तथा हि घ्राणेन्द्रियं पृथिव्याः कारणात्मकं । तदुपप
न्नमप्यनुमानेन स्मारिता । तद्यथेदं तेन गृह्णाति गन्धं कारणत्वात् नचाप्रकृतिगृहीतानां पृथिव्यादीनां सामर्थ्यात् ।
हीनं न कस्यचिद्विषयनियमसिद्धिः । तथा हि स्पृष्टिः । तेजोद्रव्यं पृथिवीद्रव्यं च भिन्नरूपं गृह्णाति । अत एव साक्षात्कृतिद्रव्या
णामेव तेन नचाप्यस्ति इत्यनन्तपरेणोच्यते । तेन सत्त्वेनानुपलम्भात् । किंच येनोपलभ्यते योऽर्थः स तस्यार्थस्य कारणान
न्यामनपि कर्माद्विषयप्रसंगतिः । भवतस्तेनेन्द्रियेणापो गन्धाद्याश्रयः पृथिव्या आदिरूपलभ्यते स पृथिव्या आदिरूपस्य राम॰
कारणमित्यनुपगमः । तथा चक्षुरिन्द्रियं तेजसं द्वयोर्वा इन्द्रियमाः प्रतीतयः स्युः । कर्मसामान्यसमवायादिकमिन्द्रियमात्र ९२

ते मम स्त्रुवप्रहार्णं तं । नचैतदात्मकाम्यताति । तस्मात्कर्मरहितैर्ल्लेर्थैर्हणां न यागं । उक्तं च श्लोकवार्तिकेनेनाप्रोक्तिकलात्वं नियमे
कर्मसामान्यपोः स्फुटं देश्वेष्यो गुङ्घपो नस्तुः समवायेवैदेः हूना । मिति । सेयं पक्षप्राप्तिनियम गमयेके विधि प्राप्तिनियमेण । क्रिय
92 माणो निष्फला क्रोशपयं पराष्ट्रमसते । तस्मात् द्विषयाणामिति द्विपाणां च मवदभिमत शाद्यशाहकं नियमास्म मतावृत्तिमा
दिष्वप्राप्तिनियम मासि द्विरिमाहृका । कोण्येवें द्विपाणां । निमित्त अर्द्धगम्यापि ब्रूमः । कामिंधविशिष्टंतेशद्रव्यगणं वमा
सकं । नासांध विशिष्ट तद्भूतकेनानिवार्यते । नरहश्शावस्कंदं वा नहृणयावकिंकृतं । शमंर लत्ता निना तोधेरा संकेना
पिरम्सुना । नियतविषयत्वेष्य स्मणामिदं नावव इकाम्सृष्टेष्याचष्टा । पदिकार्थधविशिष्टेन मोमागः शहृवर्णसोस
नैकविषयश्शस्पयोनकः । तत्रो सासंधारिक्ष्णिद्रान संख्या विध त्वाडुच्यतां । केनन सूहृणं निवार्यते । अयाचा दंष्टपुरु
षार्थप्रदं कर्मा अमत्त्ये यनस्त्रो त्रनमोमागएव शाहृवर्गावभास कोननासांधारिरिति नियमः । नर्हितरवी नितया

मृगें॰ प्यमत्वेनेति स्वाभिमतेपि तत्पातालाम्बुपणमनुष्यकालादिति : । तत्र हि किंकृतं कोपाधकोनागतः । श्रीं हेमाणिकतेममतपदृशवस्तु
६३ तस्यकोहेषहत्वर्ष : । अन्यथाह्यातोघे तत्त्वीवंशगुरुजारिहेतोघेष्यात्ममपि स्वात्मनासारं अमन्निकर्षस्थमपिशहेतदास्य
स्वंघाणाछि इत्वाकिं केनापि हस्तनाडुणवोरेणशमतात्च्छेदत्वेन हस्ता । तीतिकाकाव्यात्वेपि । एतत्स्वेषोक्तवधुम्नपवत्रे । प
(९३) वोपिवधुक्रिर्गमिकानतंपवतितत्वे । पुत्नागर्भोपिमहाकात्मतीतिरत्नपदृशा । मितार्थाहिममतार्थस्यन्यापाल्मिपितित्स
पः । अमलवधुक्रिकेपिनक्तनिमहागमोक्तेः । वतीतिरवगमो निर्बाधः कृतरस्याह । मितार्थादिति । यस्माल्लिंगमापे
सत्वेन पारमितार्थात्स्नुमानात्मर्वदर्शितान सागम रूपणापरिमितार्थत्वेनत्या पत्न मित्याणमविदः । मानाभ्यो भूतपं
वकमितिपडुपक्रांतेन हिरोषपितुमाह । योमपमंत नाप्रंतुभूमपोभूतंपवकं । यादृशेकोन्नरगुणमवकाशाहित्वित्नि ॰
मता । भूततमलतलाव व्यापालोवेहितोगुणाः । यादृशावाधाहिपुत्रोऽभिमतगणापवतितादृशाः । स्थाकाशोवायुर्वह्निर्जलं ६३

थिवीतिस्थूलपंचकं।एतेचशब्दाद्येकोत्तरगुणाःशब्दैकगुणैकोत्तरगुणायस्मात्तेदेवं।तेनशब्दैकगुणमाकाशंशब्दस्पर्शगुणो
वायुः।शब्दस्पर्शरूपगुणोग्निः।शब्दस्पर्शरूपरसगुणंजलं।शब्दादिपंचगुणापृथिवीतिवक्ष्यमाणावकाशादिहेतुभि
र्गुणैश्चैतद्रूपं।एतेषामाद्यादिहेतुगुणाः।शब्दाश्चैकधूमनलत्वलनायाचेदिनः।पतःशब्दकशब्दकादिशब्देकाचेपोकंपनाचेद
93 कः।धकमधकमादिशब्दोग्नेर्ज्वलनेस्वरूपाणि।एवंचछलचछलादिशब्दोम्भसिवहनेनाथउखउगादिशब्दाश्मकस्त्व्र
थिव्याःखरत्वेकथयंति।एतेचशब्दाएतेषांपरस्परात्कृतिविशादुत्पन्नाः।योग्निराकाशेमवर्णासमानासंश्रतिशब्दा
पंतानि।सवर्णाश्रतिशब्दाभवंतीतिशेषः।तदुक्तंभोगकारिकासु।शब्दस्तत्रध्वनन्नित्तःशब्दभूतचतुष्टये।ऽनिश
वृकसंघातोनभस्येवोदितोत्रुवेरिति।अवकाशादिशब्दमदिशतिभूतपंचकस्यसामान्यरूपद्विशेषणास्पृक्तोंतरहितमस्यावक्रु
मारः।भूतानकाशदानेनपाकिमसंग्रहधारणाः।वायुवोमरुतोशाद्युधारणीनांचैश्चत्रपः।व्यूहोविरचनं।कापोर्दविनिःत्र

मृगें॰ २८ वकाशस्याप्यस्य सहानन्दोऽक्षो व्यापारः। पक्तिः पाकः तेन महः। संग्रहोऽस्यं मोऽस्मत्। धारणं वृत्तिर्धारणाः। यत्रस्तु निर्वेधो
षिकत्वापपाश्रयणात्। साहूः तस्य गुणा एवेति तस्यैवोपलब्धितेः। अनुवर्तते भगवत्केवित्सर्वं भूतगुणाः कार्यं। भोमगवेत्य
तो मेर्षाहेरु सघ्नतेन इमत्रोप लंभात्तस्य गुणारस्ता काशस्य गुणा एव शब्द इत्युपपद्यते। अथ श्रवणाद्यन्त्रोपलब्धेर्नेस्य शब्दो हि श्रो
त्रगुणाः इत्यर्थः। अत एव कथमपि सर्वभूतगुणा उच्यते। अत्रो च्यते काशत्वश्रवणा काशोकथपमवत्र दुगुणाः। पेरेशादश्रवणा
त्त्वनिर्णीतास्तु भवेतावृणां। अथ श्रवणादमत्रोपलब्धितत्वेति पदुक्तं ततरका न्यत्रपरि श्रवणा काशस्तत्यभिमतं तत्ते दुगु
णान्यत्रेति कथं। अपमाशापः। नहि स्मा काशप रामर्शः। तदुगुणः सम्बन्धो वा काशरूपलभ्यमानः कथमन्यत्रेत्युच्य
ते। अयपरेष्टा हा अणपाहित्याभिमतं। नतद्युक्तं। अत्र य तु भवः पुर्मासं वर्धानि श्रावकः। शब्दा श्रवण एव शब्दमुपलभ्यते। राम॰
त्स्या हि इहमुत्रे शब्द इहवीणा पादशब्द इति षवीति ः। कदाचित्कर्णमूले पिसंविहिताय मम न से। श्रोत्रेन्द्रिय रसापिप २८

रिणामो ऽल्पकालत्वादिति:। यथा मम पृष्ठे कदाचित्कर्णमूलेऽपि संविद्भवतीति। किं चानन्तः। किमेतावन्ता आकाशैकगुणत्वे
शब्दस्यासिद्ध्यति श्रोत्रवृत्तिवद्धी चैतन्यगन्धस्यापि इति शब्दस्य परिणामात्तु ज्ञाननिकटेऽपि कदाचिदुपलम्भोऽस्त। न चैवमा
वन्ताकाशविस्तृतिः। न वयन्तु ज्ञानमव्याहतो हेतवोऽर्थं गमयन्ति हेत्वाभासत्वात्। यथा मेघो नरशिरःकपालं शुचितासा
94 धनकोणि तु स्पर्शात्‌ हिमादिनरादि। आगमाद्धि तविहिता हेतवो नार्थसाधकाः। कालात्ययापदिष्टत्वादिति मापवि
दोविडः। यथा [illegible]गमेन रजनिर्णयस्तु शुद्धोपमिस्राहितवत्त्वेनाग्निमस्पर्शत्व हि शीतगुणत्वानुभवात्मकेन पक्षो बाधः संभवति
ते हेतवः कालात्ययापदिष्टत्वान्नार्थसाधका भवन्तीति मापविदो मन्यन्ते। परिणामस्य ज्ञोपलब्धेराकाशगुणत्वे
कटस्यो चानेनरान्तःस्थापिहितमेव। इदमपि च समञ्जसत्वं यथः किं न हिमादि। यूपं गन्धोपलम्भनभोगुणः। येन केनक
गुणोत्कर्षेण कस्यचिदुपलभ्यते। यथा घ्राणस्य ज्ञोपलब्धेरपि गन्धोऽयमाकाशगुण इत्यवगम्यते। पतः केतकीचम्पकादिमारे

सृ॰टी॰ विप्रकृष्टत्वेपि अवयवभूयस्त्वेनगंधोपलब्धिस्तस्माद्गगनेनवायथ्यावाधक्येपाथागुरूणां अपान्नस्नेहोपलब्धेरित्यस्य हेतोर्हेत्व
२५ वार्त्वमितितात्पर्य । उपसंहरन्भूतचतुष्टयगुणविशेषानाह । इत्यपिचतुर्णामपिस्पर्शोभूतानेवरूपे । अग्नीकोलोमही
(95) वाघो: शीतोष्णोवाशिनेनसो: । भालःरसोमलेशक्तं हितोशक्त्याघनेकधा । रूपंत्रिगुणंभ: समधुर: पश्चिम: हि
तोगंध: हितनावलनभि: हा । भिसवमतावुषे: । इत्यन्यपाकपाचुताप्रेरकतद्भूतेष्वपंशाहः । एषेवाकाशवर्जितेसर्वाः
नेत्रमधांवाणोवाशीतोष्णा: । अमभसिशीतत्वएव । तेजस्युष्णएव । रूपंत्रिविधंसितं । शुक्लमतेजसैव । तत्रापोभास्वरंच
शीमं । नलेशक्तं । हितोशक्त्याघनेकविधं । रस: । हितंभसो: । नवाप्यंभसिमधुर: । हितोकटुकम्ललवणातिक्तम
कारकषाया: । गंध: पृथिव्यामसुरभ्यसुरभिश्चोभिवद्विविधः । अथपञ्चानांभूतानांशरीरसन्निविष्टत्वं । यथायचनेहे राम॰
हेस्थिमांसकेशनखद्रव्यं हेतवोऽप्यानि: । अन्नरक्तकफस्वेदरक्तादीनि वाचिमनस्थितं । हद्दिप्तक्रोधशाः । पितॄनेनजसन्दर्मदर्शे २५

नानाभावाभासिरश्मिभेदेननमभ्रानुक्रमणवते । गर्भेहृद्व्यनुषंगेण ।विस्मयमानस्वनाशिषु । ग्रसिष्ठिमोमाहेशृथिवीयोगिनिके
शरीरेवस्थिता । पुत्रकाहेमन्तं । हृत्येदेशेपक्रौण ककियापामत्रपानेषुनमोदर्पनिजनस्मिन्हृत्सोऽपिनेवतत्स्थितं ।
9.5 तद्धर्मस्वहीनाहिस्तेकेकास्मिन्तोमे । नचहृदिनद्धर्मस्योपापस्यपक्रौनद्धर्मस्यपाकस्यदृशोः पकाशस्यपिनेवसंतापो
न्मस्यादेहपलंभातेनः मन्त्रिविषं प्राणापानादिरश्मिभेदेनवासुर्ययावस्थानोयस्थितः नपावकतवोक्रमेवनिवकाश्रो
तांभगहानेपुनिस्मारपति । पडक्रंशाक्र । इतिः स्पणपनेनामयत्नग्रीवनेमुचातदिति । सर्वाहिवनाडीद्याकांगर्वहृ
त्यनुषंगेणसहं काव्यापारनुषंगास्थितं । इहानीतनः कलारश्मिसंततत्वश्रातेमद्देहारंभकत्वेनवक्रमाहृप
पोक्तारादिभश्रीयां नमेनरनावर्षमाधनं । सत्यामविपतं भोगभेदस्तोयुवसीपते । स्पोजपति किपाश ज्ञातेननेनतु
मोममिमनिस्पपोक्रौकला । नहारिश्मिसंतचैतन्नवर्षसंपुमर्थसाधनमेकेकस्यात्मनोनिपतममताधारणं । भोगभेदस

मि

मृगें. नीयते साधारणत्वे भोगभेदानुपपत्तेः। ननु भोगभेदे कर्मणो निमित्तत्वमिष्टमेव। सत्यं। किं तु न साधारणत्वं प्रतिनियतोपभोगानां तथा

९६ हि ... मेकानेककर्मशरीरभेदः स्यात् इतरकर्मभोगवैचित्र्यमिष्यते। अत्र भोगभेदः। कथं न रागादिभेदेऽपि सम्भवः। सूक्ष्मशरीरं वैलि

क्षविनाभावत्वात् सर्वाण्यपि कर्माण्येव हेतवो नान्येन कश्चिद्दोषः। एतच्च सूक्ष्मशरीरं सर्वतो गुणपरिणतेः प्रवर्तमानादिः सर्वगं। भि

९६ न्नजातीयमप्येकफलं दर्शनं गवाक्षवत्। यथा तत्र सर्वगं विभुस्थानं तत्र सर्वं त्रयोगुणपरिणतं सूक्ष्मशरीरं भवेत्। न चैवं पापवता

का चित् कर्मैव हेतुः कर्मफलोपभोगलक्षणः। स तु नाशोऽभिन्नजातीयमनेकफलादिस्थ सन्दूतमपि चैतद्दर्शनं

गवाक्षवदेकफलं। यथाभिन्नकारणाजन्यत्वेऽप्येकवन्हिधर्मादिवत्कार्यो निवृत्तिलक्षणो लोकार्थमात्रकमेवं तस्मात्

महदहंकारकलाबुद्ध्यवयवेनकर्मोपभोगफलेऽप्येकं। अथ व्याख्यातार्थोपसंहारायाह श्रीरण्यनरोपक्रमायच्चश्लोकः। एम .

रसातिशायि कर्मणिवन्त्रापनतेनाष्टिसंगाविद्दृह नगर्भविवर्तिले शातं। नैतावतालमिति भोग न तल्पद्धि मायारहह ९६

96

विषयाभ्युदयायवसोऽरत्न्यामिरमसमंमाश्लिपोऽनेनोऽरितिवा हृपत्सवश्यं भोग्यं कर्मन्तानितवाहिकं वपुर्लेश्या त्वं हेयादुःकमिति
शेषः। कीदृशं। चित्स्मंगातत्त्वचित्त्वं सूत्रेषवशातत्त्वविद्भिर्विदृश्यते तत्त्वाविष्कृतात्वाच्चिद्रूपमि[illegible]न्यर्थः। गहनेमाया नकर्मविवे
के तेन तत्कालमिति गहनगर्भनिर्विकल्पे। एतावतानवपापामिति निकृतलाभो भाग्यपचयं तां भोवननतत्त्वपङ्क्तिवश्यो। किमर्थमि
त्याह। श्वासा रेहृविषयाभ्युदयाय। स्वस्मंशरीरसाधारोपो भौतिको देहः स्तत्यापो वेषपिकोऽभ्युदयः स्वकं देहनाशुपभोग
स्तस्य। नदेशौ। पद्दा। श्वासा रच्चा श्रपोदेहाः स्थूलात्मन्देहुवनताः विषयादेहिणार्या स्तेषामभ्युदयायोमनतदेवोवननत
त्त्वपङ्क्तिवश्यो। यतस्तत्त्वभुवनमेतता वा श्रयपथ्नलापो देहवैचित्र्यं भोगवैचित्र्यं च दीक्षाया मवश्यं ज्ञेयं। यतरवैवक्तमिदं।
मदिविधाकं ठान्मनमदेनापया कंथविरचितापाणि पूर्ण इदं नानवदेकाप दिकार्यविकारयकरणाद्दारूणं अथोकार्यम
सिद्धार्थमित्यादिनाभुवनादिर्विर्णानं शास्त्रकारयकरणानन्यविनैश्चयं यथाय नंयस्तोऽति। अथोकार्यमसिद्धार्थमक्तादि

आधारश्च देहश्च विषयश्च तेषां मनसुवनपु लनवेष

तत्त्वेणसाधना नितनवः शरीराणि करणानि इंद्रियाणि भुवनानि च तेषां सिस्रक्षास्रष्टुं इच्छा तस्या च्यवनं ॥ २२

बीजात्मना ४ दि

मृगे. विनिर्ममे । कलाद्योत्मो यो निम्नः कलादिर्मोपदेश्वरः । घृणो केसरशक्त्यात्मनां निरतिशय श्रेयः शक्तिर्वक कर्मपाशश्च शमाप

२१ तिन्नेङ्गामाश्च नेतनुके करणभुवनसिसृक्षातो नेतरं महेश्वरात् नेनेशनाथः उक्तस्य संस्मार्ग्गेणो भोगलक्षणं स्वार्थस्य च कर्षेणास

कलेनलिद्ध्यर्थे निष्पादनाय साधारणाः कलादिभिः प्रकृतिमोहभुवनानि रचयां चकेः । एवं नात्रैषां नस्रागमावश्नतानुसं

(97) न्निरोप्य तमस्कार्यत्वात्स्वकरणो कवचस्थात्मनाधिष्ठितानां सूक्ष्म प्रयत्नप सकारणानि रमित्येव कैः । नानिकालानलादि +

निकलान्तानि मंडलं । सामान्यतित्त्वलतो भोगस्थानेष्व वर्तते । नानिशकालाग्निभुवनादीनि कलाभुवनानानि

एतत् च भोगस्थानं संस्थाः । मंडलं परमार्थविदः कथयन्ति । याक्रोकं सकलं श्री स्वच्छ भुवनजातं कलादि मोक्षो निर्मीयते

। नन्वतः सामान्यतः । तस्याः श्रीमत्स्वायंभुवागमवर्णितत्वात् । सत्त्रिवेशवतीत्वे योग्यताभुवनगमेषु भोग्यस्य सन्निवेशवत्तो एव ·

घटादिरिव अनित्यत्वमनंगमयार्थः सन्निवेशवतीत्वमात्रत्वं चानवयवं कार्यं । ननु पृथ्वी मामयस्या पुभोग्यानादित्व कार्यं २१

चन्द्रकार्यत्वसङ्गेतः घ १

मायायां बीजरूपत्वात्

८

व्यतिरेकेणानन्तस्य भोग्यस्यासंभवान्न किंचिद्भोग्यमित्यस्मात्कैवल्यप्रसङ्गः प्रसक्तः । ननु किं तत्कार्यं न रागादिपञ्चकं कलास्वतन्त्रावस्थि- स्थि ।
ते । तस्य भोग्येन त्वे भोगित्वं क्रिमात्ररूपत्वान्नास्तीत्युक्तं । एवं तत्त्वेषु भिन्नेषु तेन विशेषणस्तत्र भुवनानां च सन्निवेशविशिष्टतां दी
97 विनाप्युपपन्नतायोगान्मायायामपि सन्निवेशवत्त्वं प्रसक्तमित्याह । मायायामपि पर्वतेगहने शास्त्रोपदिष्टाः । ननु कृ-
ष्वेशेत्यादिना सर्वतत्त्वेष्विति मतान्तरे । निरूपितत्वाच्च कलादिष्वेव भागासमीपते । उक्तं पुरापि दश गणमूर्तिप्रलयपर्यन्तं । पृथ्वीप-
मायातत्त्वे मण्डलेश्वरगहनेश्वरादयोऽष्टौ भुवनाधिवासिनः पदार्था इति । भुवनेनाधिपो गहनेश्वरः सर्वेऽष्टौ । +
मायाविकारिणोऽनन्तेशादयोऽधिपतयः स्मृता इति । ईशानायामपि तत्त्वशुद्धिर्मायातत्त्वे न पर्यायेक्रियापादेऽभिधा-
स्यते । तथापि न तत्त्वस्याः सन्निवेशविशिष्टता मायायामिति । किंतु तानि तत्त्वस्थानेनोक्तानि भुवनानि तत्रावासिन-
श्च मण्डलेश्वरादयो न तत्सर्वं तत्कृतं तत्कार्यभूतानां कलादीनामन्तिके तेषां । शक्तिरूपाया मायायाः प्रथमाच्यांशः कला त-

मंडलेशानि त्राः गहनेश्वराश्च निरूपिताः ८

मृ॰ ९८

98

मूर्द्धन्येतत्सर्वं स्थितमित्यर्थः । कुत एतदित्याह । नित्यत्वव्यापकत्वादिरूपाद्यतो नित्यत्वं व्यापकत्वं चास्या आत्मरूपत्वादि
तमागमेषु श्रूयते । पशिरेव भुवनगर्भत्वमस्या नत्वहो सन्निवेशाद्वतोः स्यात्तथा च मतिरूपया । एकानेकस्वरूपा च भोगेतरूपा प्रकृतिवत्
ह । दृष्टं सदा हि तत्त्वादिव्यवस्मात्कारणात् दृष्टेष्टप्रमाणेन च युक्त्या आकाशादिस्थितेनेत्यादिना नेम जिस्रूर्लपलवधर्मिन दृष्टं । अस्या भुवनभेदोपस्थि
तिभुवनानि गर्भस्थिता निभोग्यत्वं च परिशेषात्तदङ्गीकार्यं तेन हि मूर्तत्वं विनश्वरत्वं च प्रसज्यते इति तत्कार्यभूतं जगत्सर्वदे । केव
लस्य भुवनयोगित्वे मतिनकश्चिद्दोषः । एवमेव वन्मायोमहामायाव्यापित्वमुद्दिश्य मायापत्नुसर्वं व्यस्याह । शक्त्याधनाप
मायापाः पशमाः स्वतपः क्रमेण । पेतस्या मपिपत्वं तत्वेषि तत्कलिमल के । शुद्धेष्वनवरताः शुद्धविद्याव्याप्या मायाव्याप्रदेश
ः तथा वीजे श्रीमद्धोरवे । मायोपरिमहामायेति । तत्कृतो कारणोद्भवेत्त्वेषिकारोपेविकृतात्पेपितत्कार्यमूर्ध्निस्थामन्त्र राम ॰
तेगाधुकं कर्मणास्थितास्थ्येवगंतया ः । इत्यनीमवत्वाहर्त्तृकरेशव र्तिनोत्र स्वांशस्य पिस्ताराद्यापोत तत्तत्भुवनप्रमाणं चवकं ९८

योजनप्रमाणो परमाणोर्व्यतिक्रमेणावर्णयति ॥ नो विलोक्यते तिर्यक्जालान्तर्गतार्करश्मिषु । तदष्टगुणास्थानेन तीयेसा
त्कराथके । लिक्षायूकायवोङ्गुलं तन्निरंगुलेः । तैरेव गणितं तेषां गणितैस्तुल्यं हस्तस्थितं । हस्तैश्चतुर्भिर्धनुः । क्रोशस्तन्नि द्वि
सहस्रिकं । द्विक्रोशं मानं गव्यूतिं द्विगव्यूतिं योजनं । केवलमर्द्धं इच्छाल्लोलान्तवस्तु गोऽङ्गुष्ठयोजनैः । आदित्यभासां विवर्ज्जजा
लान्तरे यद्विशिष्टं नासितो सूक्ष्मं तं मेय दृश्यते तदष्टगुणीकृतस्त्रसप्रमाणं पुनरष्टगुणितं तत्कार्यं पार्थिवं तद्रेणुस्थाने कथा
ग्रकेनात्मप्रमाणं भवति । उक्तं च श्रीमत्स्वतन्त्रे । अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत् । त्रसरेणुः स विज्ञेयस्तस्मादष्टगुणैस्तु
च्यते । त्रसरेणव इत्येके द्विवालाग्रेत द्विधीयते इति । तेऽष्टभिः कचाग्रैर्लिक्षा । तदष्टकेन यूका । ताभिरष्टाभिर्यवो ज्ञेयः । एव
मितिपर्वाष्टकेनाङ्गुलं ॥ तन्त्रिंशद्गुणितैस्तैरेव गुणितं तेषामिति: । तदङ्गुलैस्तैरेव सप्तभिर्द्विगुणितैश्चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्गुणि
तं । सतुष्णाणिर्हस्तो भवति । वेदहस्तश्चतुष्कं तः संख्यालक्षकसहस्रेण गणितानां चतुष्कोणलक्षितं तस्य तः संख्यं प्रमाणं योजनं ॥

मृगें. १८९

(११)

धनुर्द्वयेन रक्षोदंडसहस्रद्वयेन कोशाः । कोशद्वयेन गव्यूतिः । ततद्वयं योजनं । योजनानां मद्भुदं कोटिविस्तृतं ब्रह्मां
डकपालं तेषु । ततोनः कोटचेनाधमकालाग्निसावेष्टितः । एतत्तेनकालनीहातांश कोटिनेनालरणविधेः । ते इत्यते ऋतेदे
कालाग्निरितिविख्यातः । सर्वोध्वंसिभूतानोपांत्येनैर्ह्वतेतनामि । मयप्रसयेतेशक्षा संहर्त्री योरितेघमोः । ततेस्मित्र
ह्मांडस्थानः । कालाग्नेः सौवर्णश्रृंगकोटिः । एतत्श्रृंगं तस्मात्कोटिसमहीमितस्थानविस्तारेककुह्दश्च तः कालाग्नि
स्तिष्ठति । पश्चिमाशेमेरुपर्णसंहर्त्रीत्यपाशक्ताशणाएषोताते उदंधितेनतेनसिमप्रकाशवह्निनो भूतानां त्रासः संजायते
। ततस्तत्रभावतो मालाः सप्तनारकाकोटयः । योजनानां तत्रैकस्मिन् क्षंकः संहारकाः । अत्र कल्पान्तज्वालास्यकोटिसमा
णा धूमाः पंचकोट्यः सोष्टाघनोत्साहणादुःसहः । ततः उपरासु एष त्रिंशद्दशनतोनकोटिकाः । नर्कतराणि ह्यादित्रिंशल्लक्षे यम
कारिणांत्पान्नेनाना स्थानानि यातनादेहेनार्मितानाद्युवेधसा । ततो नं नतं नाकनिलारफणाष्टपरि त्रिंशत्सप्त यत्नोकं नवति १८९

लक्षाणि तदन्तराणि द्वात्रिंशत्तानि एकैके कल्पप्रमाणे। एवं निर्णीयमानानां वर्षकानां नावश्यं वेधमानध्रुवनाधस्य स्थाने ते
शेन। तानि तेनामधिर्वसेहि तत्पुरुषानि येषु वसो तेषु धान्तरीतो यस्मै तेषां जमहत्त्वाः। कालसूत्राख्यो हेतेना कारिते
विश्रुताः। अथ महानरकाणामष्टानां संज्ञाः। सव्यास्यकालसूत्राख्यस्तु रौरवादिनरकाः। तेषां नामानि महारौरवः संताप
९९ अप्रतिष्ठेनमवन्त्वपेशो स्तवीमत्तामहाशाल्मलिरौरवगाः। रुद्रीमत्ता अतिभयानकाः। महाशब्दसप्तकं स कुम्भिकाख्या स्तामस
गन्तव्येषां महानरकसंज्ञास्मृताः। अथ नरकराजाष्टके। लालाभक्षे लोमांसाहारनिकृन्ता सनतो ग्रुप्साः। पुंमादिशाल्मली
लोहशङ्कुरसूक्ष्मपायकाः। कुम्भीपाकनिरयश्चेति नाना ः प्रकीर्तिताः। अथ वसो हि तत्पेतास्मिन् नरके भ्यो सुरुष्टक
संज्ञाश्च्यते। लोहतुंभो यो यथाग्निपूर्वकल्पावैतरणी नदी। तथा सर्वोधस्तात् निरयः कुम्भीपाकः सौरवः। महापराधगौ पीताः
नरकेभ्यो व्याः। अथैषां स्वरूपं संतानलाना संख्यां कल्पयिष्यामहे। एषां पुरातनानां नरकेष्वार्द्ध योजनसंख्या। भवंति को

मृगें॰ रपविंशतिशतक्रवलतोद्विनोनमांत्रिंशद्योजनकोटीपोलहस्वंचेतित्रयविंशत्यराणां सांतरालानां भ्रमाणां। ततविंशत्यहस्त्रा
१०० णितत्स्थातृभूतेवलाह्निकीमवत्यणोमप्याईनपूर्वेणोर्द्धेनकोनवनी। ततोनेनरत्रिंशत्यहस्राणिकोजनानांतत्काणवलय
प्रमाणाःभूःपूर्वेणार्द्धेनहेममयीअपरेणतनमणोमयी। पोषधस्ताततरत्नमापृष्टईवाईमायमं। ततहात्रिंशतोमोकोनिर
100 पाणांपतिष्ठितःकूष्माण्डतिविख्यातःचलपाकामेलद्युतिःकरालवदनःकृष्णोरत्नकोटयलोकनःटंकपाणितन
स्याभूतेभूतेर्भूपणाभियाकृतःश्रुनेतनशक्ताणानवलाह्निकाभुवोहेमास्तटादयःक्षोपापोमयःपृष्टःतस्यापार्ईपार्थिवेश्व
ईतापमं। तत्रत्रावामीसांपाशुक्लोकानांनरकाणांहात्रिंशतोस्येशःकूष्माण्डाख्यःकरालवदनत्वादिविशेषणाविशिष्ट
स्त्याविधेर्भूतैःपरिकृतश्चास्तेकृतनकोटयाणिपाणिवर्द्धेलगर्भाणिसतारकलाकोचनानिपरमप्रयत्ने। टंकःपाशुलः।प्र इति॰
शः। अपाततलप्रयादूर्ध्वमष्टमीयंवसुंधरा। साहस्राःसप्ताममध्यामकलतिविकोटिकी। तमस्तोनवभाररत्नाःपरार्हमान १००

हृत्विकी। तत्रासांस मकंमड्डिः ख्यातेण तालसमनकं। कोचननमाय संचय स्तुरहूपक्तकं नजो नंतराभिपंच हेमधरा भूमिरष्टमी।
पत्तां चयमास्थिताः एतद्वि नित्यिकाख्यानाः षड्भूमयः सहस्रश ताणाः। ब्रह्मा स्ता सांच षुम्रां पानश्चेम ताम ध्यास समसी भूमि
100 :। माविता महस्रश कलसकोटिश पश्र माणा। हेमो द्या वष्टाशी तिस्वलत्ना णीत्वर्थः। एतस्यां भूमिपृष्ठ कस्यांतराले वस
त्या ष्ठ हान्यैकैकं नव सहस्रश माणकानि। परे मूर्ध वर्ति नी या वस निर्व समाणा सहस्रयो जनश माणा कांचनास्य हेहाट
केशा धिष्ठान भूता सादशसहस्रा। ख्यातां चवमनी नांमसकं त स्स मण ताल्नामि निवि हृडि हकं। तद्यामतो धिपति नउ
च्यमाने निवोधमे। आभासेपत्तालाख्यं त्रितले च गभस्तिमत। महातलेरसां कंचणतालं सममं मुने। श्पे नामततउत्वा
धिपतीन्कथयति। समस्तेन तुष्टे त्वं इमुनेंग सताहाचाः। समसस समसमा ख्याता स्तानपपानिवोधमे। एकैकस्मिन्नेते सं
ष्ठाना गोता समश्वैते ५ समम समकाष्पिता स्तां श्वउच्यमानान्तुक्षमस्। देत्याः शंकुश्रुतिः पूर्वेषहाद्दःशि युपालकः कर्णधु

मृ॰गं॰ कोटिरण्या सोऽरुरुद्दर्भैर्वलिता या । रजितमस्तिदैत्यमसमके । नागा नाइ । काडवेषाः कुटिलकोणाहकिः कंबलतेया । का
१०२ र्कोटकोयकालो गोदुर्दर्शस्तलकलया । कद्रुग्रपमा निकाइवेषाः । स्त्रय नागं तेजरोपकातेन हः सस्तकं । पिकटेलो हिता
नश्चपमाख्यो विकटाननः । कराली भीमनिर्घोरः पिंगलश्चैनिताससाः । स्त्रपहारकेशधुवने । तेषामूपरि निःशेषपाता
(101) लाधिपतीस्वराः । साहस्रे काचनेशाममंडले हाटकेस्थितः । पंक्तवं तिविपशासे पतापति विभूषणोः । रेखपत्तः सगही
शललनालल्लितेः पदैः । तेषां पातालानामूर्ध्वं नदीस्वरो हाटकेशः स्थितः । पंमगवतराजेश्चहाकदेव नागागनाः स
देः स्फुरति पदैः स्फुरंति । कोदृशयस्ता इत्याह । पनाः सपनाः । किंभूतेः पदैः स्फुरंतिपतिविभूषणौः । पतिर्द्युतमस्याधि
ले वितनमणिपाणिपाणी । सेवभूषणां येषां स्फुरति पादानां तैः गीमतुषके श्वाटुभिः रामर्षपंतीन्त्यर्थः । किमर्थं प्रियपत्नासे । गम॰
पतंजाः कामवशीकृताः । ततः कोटिशतं श्व्या नानाननसमापृणा । दायदेलसारिद्यापिंकलिमंउलमंडिताखते । १०२

नंतरं विविधजनाः सदा वसंति समाणाद्द्वीपजलनिधिवृंदैर्भूषिताभूः ॥ द्वीपानां प्रमाणोत्संतां वाहं ॥ जंबूशाककुशक्रौंच
शाल्मगोमेदपुष्कराः ॥ लक्षादिद्विगुणा द्वीपाः क्षाराद्यब्धिभिरावृताः ॥ वृत्समाणा वलक्षाणोत्तरोत्तरा द्विगुणा द्वि
गुणमानकः क्षारादीनि द्विगुणसमाणोकैः समुद्रैः परिवृता जंबूद्वीपाद्द्वीपाः समा नवोत्तरलहिमवती भूमिर्लोकालोक
101 स्वपर्वतः ॥ नमः पालोकुर्भो दुःकरार्कस्तेति भूतलं पश्वा कृपमः कांचनमयी लोकालोकसतोह्निः ॥ नदद्दश्लमः ॥ तत
स्कगर्भोदाख्यो द्विरंउकाटाहस्तेनेतनभूतलं ॥ स्वर्ये तद्विभागं त्रिको गणनातो मिछु मुनिः प्रश्नपति ॥ चित्रवेलसारद्वी
पकानंतोरथलक्षतां ॥ श्लोका भगवतो राकश्रोतुमिच्छामि विविस्तरात ॥ नपिवकारिदवेश सर्वपापहरं शिवं ॥ विद्याल
सिगाकवेष्टु तोष्पावतिमेपनः ॥ विविधनगनगरद्वीपोपवनानि वमेदितामुत्रंविस्तरतोवत्तुमिच्छामि ॥ तपिकिलसकल
पतानतदर्शी निउपदेशरमनमानिवद्रीपक्षानोन्नउकालिंतमवेनः प्रश्वणानि मिद्वेश्याविति ॥ वर्णतिप्रणयहर्षोस्फुट्यंदेववचः ॥ वर्णितिपोदि ज

मू०गे० श्चस्वस्वक्षेत्रे शरीरवत्। द्वीपान्तरीयवनानां स्वस्वगुणैः कामयमानेन। इतः परमश्वेपः द्वाणमनान्मक्तिस्वदेशाश्रमावा
१-२ व्याप्नोति। वर्द्धितपिश्चिमभिधास्य। स्वक्षेत्रे शरीरक्रमेण। जंबूद्वीपं प्लक्षेत्ते तेभिः तेभिलक्ष्मेन लक्षयोजनैः। तावत्स्विकापारश्चते
102 पारश्चतेन तावता। तावत्तेति लक्षयमाणेन। तत्परमत्र स्थितः शेलानमराणां हिरण्मयः। निरक्षसां गुणमयानां निर्मलः शु
रनिवेशितः। तस्य चापपर्वतानीवानोरेव मे विनःक्रौंच नमपः। प्रतिष्ठार्कः कान्ति निर्मलः क्षिप्तः। मणोरशमरहस्या शिति
तो विष्णोमहीतला। तत्र तद्विमुक्तेतोऽलतं मूलेषोऽशाविततः। समेरुर्भूमेर्नतः पोऽशाणोजनमहत्स्यातिशविशेषमहीतला
दाश्माङ्कपादुयचठशीनिषोजनमहस्रोत्रातिः। मूले चषोऽशमहस्र विस्तारः। ऊर्द्धं तोऽस्य शराबाकृतिर्विस्तारः षिको
नेहगुणंप। ऊर्ध्वं चश्वामस्यनंते। षोऽशौ चमहस्राणि प्रभागेषु गणिताः। तान् सप्तमूले विस्तारस्यार्द्धं द्विगुणास्तु मः। राम०
मशराचाकृतिर्द्दविमकृईवाग्रपोद्धिरिति। त्रिगुणांशतो वमनचतर्षूदेवपूर्वेषु। नेमपः करकाकारानिर्गताद्दीसम १२

ऊं २

नेशः। एकादशसहस्रान्नमं तु सा हरिविक्रोपरा। नैर्ऋत्यां मस्तकोपांते लोकपालसमाश्रया। चक्रवाटेति तासां रुद्रगर्भास्त्रिषभा
वती। अथ मेरोः सोच्छ्रायपारेन पंचविंशतिसहस्रान्मकेनांतरे येषां तेषु नव्याविधेषु नांवतरः सहस्रविस्तृतेषु पर्वस्त्र भागस
यिषु कटकाकारः हतुद्रोमालिन्स्रो नेमपोमेखलानिर्गता। तदेवेषु विषुस्थानेषु चतुर्दिक्षु तेरशोपंक्ति। एकादशसह
स्रान्याहिता। एकाद्याद्या दशसहस्रप्रमाणा हितीयामंतु सा हरिका चतुर्दशसहस्रा चतुर्दिक्षु तोलके श्रततीपरादशस
हस्रविस्तृता। तानेमिपार्श्वमस्तकसमीपे लोकपाला अपघ्नता वाने करत्नप्रभाभासुरां चक्रवाटों स्मा अगमस्ता श्राहुः। ए
वं च प्राणुक्तचतुरशीतियोजनसहस्रोच्छ्रायसुमेरोः पर्वतपंपं चक्रमानिसहस्रमानके। कटक कन्रपंठनवसहस्रोन्नतमेकैक
स्य त्रिसहस्रमानकतभिसागमः। क्षिद्रुगं पर्वमरुतां तस्थः पर्वसस्थितिः। चक्रवाटाधस्थिते पूर्वे प्रविषुपर्वतसिद्धारी
नामा सा है। गातचक्रवाटाभ्याऊर्ध्वमेखलानसा मध्यस्थमे गेषु पंचिसमवास्थिता। सा पादिशंदसभोनांनापतता

गोपुरा।। वज्रोल्लिखितोवती वज्रतुल्यप्रभवानि सेविता।। गोपुरं पुरद्वारं रत्नाला वज्रतुल्यैस्तालस्तम्भरूपप्रभाभिर्मूर्तिः सेविता।। मृत्योः संयमनी दुर्गको ह्याक्षर २

मृगें° त्रिकोणतन। स्पष्टः श्लोकः। नानारत्नप्रभाजालमेखलालंकृताक्रुरेः। सिद्धसाध्यमरुद्रुद्रशक्रसूरगावली। विविधरत्नकौशिक
१-३ लापणरिवेष भूषिता। सिद्धादिसेविता हेमघूतला साध्याभिं इसामरवनाख्या पुरी रक्तशीतमणिशालापद्महेमसाकारमंडला। काल
(103) पाशापितदया विशेषतमारिनिषेविता। कालपाशादिसंदृष्टाः दग्धेतापमयाकारा समूहा संयमनीनामपुरीस्तन्वा ह्यां दिशि याम्यपु
४ री। माणिनाम्स्तुगणहरनेकलोकहतपहेतुरसा नो विधिदृष्टेवताधिष्ठानः। सा वरेश्वताधेनपतिना नमापवक्ष्याचित्कार्पिक
रोति। कृष्णाद्दैत्यपतेर्गलो धर्मिवैदैत्यसेविता। नीलाग्निप्रभाजालविता नवरत्नभूषणा वैडूर्येन्द्रनीलप्रभापुंजवज्रार्चिताननश्चे
ष्टैर्भूषिता पद्मपुरागरश्मितवर्णाद्दैत्यकुष्ठाकृष्णाख्यानि कृते: पुरी।। शुद्धकर्पूरनाथस्य स्फटिकोपलनिर्मिता पांडुराभ्रोपमे
यो रः सेविता माणिक्यामभिः। शुद्धवती नामवरुणस्य नगरी स्फटिकशिलाविरचिता मकरकूर्मादिसेविताम्बेनाचरु गम्°
घ्रे गृहैः शोभते। वायोर्गन्धवती तुंगम्बेतपीतधना कुल्या। वलवद्भुतसंकुशासर्वरत्नविनिर्मिता। मैतै: पीतस्वघ्नेपुको १-२

विचित्ररत्नविरचिता समर्पभूतनिकेतिनी विनाशापो धपुरी शोभवती नाम ॥ महोदयाख्यं इम सः स्वे नामपुष्कारि निर्मिता । हिमसं-
घातकृता मानिष्ठ रोहे मणिगिरिशिखरे । सोमस्योदीच्यां महोदयाख्या पुरी तु स्कन्दपुष्कारि निर्मिता । ऐशान्यां दिशि ईशानस्य इन्द्रकान्त
पद्मरागचन्द्रकान्तमणि रत्नकान्ता शालेपाद्रिशृङ्गे निर्भवते शोभते । ज्वलत्प्रलालाटदर्पणस्यापि ठप शोभन्तः पुरी यशोवती
सर्वरत्नशालाशिखरा ॥ ज्वलन्तां तन्तीपेन्द्राद्याणां दृष्टी कामकालेपेन । अत एव तथाविधसकलजगद्रविविनाशाय शोभन्त
ईशाननाथस्य सर्वरत्नविनिर्मिता । इन्द्रैः सेविता यशोवती नाम पुरी ॥ इति सर्वर्त्तुसुखदायकभाण्डागाराविर्भूता ॥ उपरि
103 छत्रवनिलोकद्रुपणपरिजातशाखा । वेधसा निर्मिता लोकपालचक्रानुवर्तिनां भूतपेलपरिस्पेतानां पंचकाविभिः स्थि-
ता । सर्वपामृतेनोर्ध्वेषीपि सर्वंरक्षन्ती निसर्वर्त्तुसुखदा स्त्या चकभाण्डागाराईन नवसहस्रा । एकेनापि सर्गा यतिः । लोकपालचक्रा-
नुवर्तिनां पिण्डधारकाणां अभृतपेय समापपलर्गरत्नशेपेताः पूर्वैः कविभिर्गीयन्ते । परिजातः सर्गद्रुमविशेषः । न तु कुसुमा-

मृगें॰ जोहृष्टास्तेनमनोरमतमामांसुकृतं । अथयद्ब्रह्मणः प्रीचन्द्रेशमहस्ता । निपोनानानां त्वयंपुष्पवः । मध्येमनोवतीनामपुरीलोके
१०४ शंविश्रुता । याचकारहृदयात्तुदेवैर्विधिनामार्गीणमहः श्रिया । साविद्याः सर्वैमानेवस्वर्गकामानिर्विर्जिता ।। महः श्रियंजितेनो
(104) लक्ष्मा । स्वर्गकामाः स्वर्गकामाः । तेषांनतैः प्रशस्तिनिवृत्तीऽस्मिन्स्वर्गकामवर्जिता । तमतएवतेज्योतिशयपोगातब्रह्म
पदवाभिर्हैतता स्वमाविद्यास्सर्वैमानेवा । तस्याःपुण्यमतेदेवामुनयश्चमहेन्द्रमः । महायोगीश्वरैःसिद्धैःपमायैर्भतवे
वमं । तस्यामत्रलवलादेवमहर्षयश्चमहन्तोयोगिनामपिध्येयंविज्ञातारःसिद्धर्षयमनियमादिभिस्तपासंतेनसेवंते ।
श्रीहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः शौचसंतोषार्जवस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः । तदीशभागेतस्या
ईःश्रृंगमपरित्यसप्तिमं । पत्ततज्योतिष्कमिपादुः सहायस्वयंतेः विष्णुं । तस्याश्चसप्तपरिशानदिग्गतंमेरोः श्रृंगम गम
निरीमंपामेश्वरस्येदंज्योतिष्काख्यं । तस्यमाउपुहेमेपुरालविवेपुसंस्थिताः । कंरनेरिमहाकालगतोशादिगतोऽस्याः १०४

।मूर्ध्नि देवाधिदेवस्य स्थानं त्रिपुरविद्विषः । तदापुनगोत्तुङ्गोर्ध्वं ब्रह्मार्थेश्वरस्तोत्रमेः । तस्मात्तोजिक्कस्यमसमभूभागे पुष्पकशानां म
हाशिवनतताधोवसमाणतारवणाक्रं हरेरी शारपोगणोम्बराः । शिरसि तत्त्र्यंसेंद्रादीनां विनेत्रः सा स्ता द्भगवतः स्थानमने
104 कमंत्ष्येकहैर्म्य स्लार्थेश्वरैवैः सेवितं । धनिमेहरमोस्पान्वेरिति पथ भूधरा स्थिता ॥ तस्मिन् शानि नवद्वीपे वर्षाण्यस्मिन्नितो
यमे । हस्य मेतहक्तः । अस्या भोहसमाणविष्कंभ शैलास्त्वतारः । आद्यादिहिहस्पे स्थिताः । तद्दक्षिणानि वर्षाणि नवास्मि
न्जंबूद्वीपेवधारय । तत्रविभागाद्री क्ष्माकराः । निषधो हेमकूटश्च हिमवांश्चाचलोत्तमाः । मेरोर्दक्षिणतो नीलश्वेतः शृंगा
गा तिवामतः । सहस्रहृशविष्कंभाः स्योत्सेधानवोतराः । यातोय ताः हपर्वातः सागराहितको रयः । मेरोर्दक्षिणादिभा
गेनिषधहेमकूटहिमवंतः । उत्तरे नीलश्वेतशृंगवराख्याविभागाचलाः । एते द्विपोमनमहस्वविष्कंभाः शास्त्रहस्रोच्छ्रायाः न
वसहस्रबाधानाः प्राक्पश्चिमदिग्विनिर्गताः रलग्रपर्णताः हपर्वाणारत्ति । हड्डु शोमनानिपर्वाणिवसमागानेनारख्या

मृगं॰ निवर्षाणिपेषां। नरईनात्तविष्कंभौ माल्यवद्गंधमादनौ। पा मोन्नेसैसा क्षती चो ध्यामेजन लावदंतनो निषधास्दिशो लमानोईनरहद्दी
२०५ तविल्लागे सद्दग्नवि स्ता गविनिपावत। दक्षिणोत्तरायतौ मेरुतः पार्श्वयोश्च तौ यौ च माल्यवद्गंधमादनौ तावेदन्ताविति निषधावख
105 च तईईहृस्यिष्ठुतनि निषधाद्दिशोलवर्षात्वृतशिखं चतुर्स्त्रिंशत्सहस्रा पाम मंतरं दक्षिणोत्तरदिशोस्तावत्प्रमाणमेवानयोर्मध्यमि
त्यर्थः। तद्दर्षविभागाचलैः परिच्छिन्नमाहृप स्त्रान्माल्यवतः या यां गंधमादनशैलतः। इलावृतं नीलगिरेर्याम्येतो निषधादुद म
क्। माल्यवतो द्दः पश्चिमाहिमा गंगंधमादनाद्दः पाङ्नीलगिरेद्दक्षिणतो निषधादुत्तरेव द्दलावृतं वर्षं जंबूद्वीपमध्यस्थं भद्राश्वं
माल्यवत्प्राच्यां वर्षं मद्रजना क्रुले। दक्षिकेतमालं पती यां गंधमादनात्। माल्यवतः पा म्मड्राश्वं वर्षं गंधमादनात्प्रत
क्शोभनजूद्देकेतमालं नाम। निषधाद्दारिवर्षं पद्यापमतो द्देमक्रूटतः। नाम्नां किंपुरुषं ख्यातं भारतं हिमवाङ्गिरेः। रम्यका पाम॰
ख्यमुद्दक्। नीलाद्धिरण्यं श्वेतपर्वतात्। यदुत्तरं शृंगवतः कुरुवर्षं तदुच्यते। विष्कंभशैलाश्चत्वारो मेरोः स्कंधा पदे धमाल २०५

105 तान्द्रेर्वनतपः क्रमतः लोणो पूर्वेण मेरुः स्वेतो हरिद्राभ्वर्णा भोपाम्ना तो गंधमा दनांशतो यांविशुलोनीलः स्फपार्श्वः सोम्या तो फ
णाः। महदूलयोजनतोच्छ्रायास्तेषु कल्पद्रुमाः स्थिताः। कदंबनेशाव स्वत्पत्ययोऽश्वोवोलतो निकाः। मेरोर्हि दार्थ्यं श्वेतपीतनीला
रुणाव वर्णाः। आद्यादिस्त्रि मंदरो गंधमादनविपुलसुपार्श्वाख्या विष्कंभाः पंचाशत्सहस्रोच्छ्रायाः स्मृताः। तेषु योजनसह
स्रोन्नतपः कदंबजंबूश्वारयष्व कल्पपादपाः स्थिताः। जंबूफलरसोद्भूतापेहं पर्वमानिम्नगा। विवेशाम्नूलमेकास्य कनकी
कृतसतां महीं। लोणो त्वापश्चिमे सर्पातु मृगशारकामृगारूपः। वपुत्तः कांचनापेनसत्तालसुसां कृतालवाः। पर्वतापर
स्थितं कृत्वा। यस्ये तिमेरोः। शारकामृगवानपाः। आहिष्टहतो नगजाम्बारूपः। द्वीपकेतुर्भूजंबूः कल्पशाखि सुमनत्नापि
श्रभावानिराणानत्यानंतं जंबूद्वीपमिदं ततः। द्वीपानां केतुर्जंबूद्वीपकेतुः। अथ विष्कंभशैलानां सर्पास्सुपवनानि वोच्यंते। तत्र
मा र्व्यां विष्कंभशैलस्य मूलेवैचारथं वनं। मेरोः हणो दकंनाम नत्रहेमाक्र मंडितं। रुपछे। यामाद्रिमूलेगंधर्वस्तामित्तासुरारोहनं। नं

मू॰ग्रं॰ दनंमानसंनवसरोमानसनतकां। यद्दिषोदिषकंसशैलमूलेनेरत्नाख्यसुपवनेसास्वात्रमनोहारिमानसंनाममोवेदमांसंवै
१०६ पुलेमूलेसितोदस्वद्रूहोनमः। देवैर्निषेव्यतेश्छन्नैःकमलैशतपत्रमैः। विपुलाख्यस्याद्रेर्मूलेवैश्याजाख्यंवनेसितोदकेना
कौ ममरः। परदैककातिभिरजोर्मदितस्तैरागसेव्यते। सोपार्श्वेधनिमत्राममकाननेभद्रकोह्रदः। सौगंधिकांबुजश्छन्नैःसेव्य
106 तेपितृभिःसदा। हपार्श्वस्यमूलेश्टृतिमद्वनेपितस्मेरोथंश्रुतिहरम्यजश्छन्नेभद्रकाख्यंसरः। मांशतमिलाशतादिहीपनिवा
सिनोननसाहाराणुः। कांत्यादिवर्णानं। जपोदशसहस्राणुर्गेवूफलरसाशनः। मेर्वालोकोपलक्षीयेनिनःसतगिला
वृते। मेर्वालोकेनपहापेनप्रकाशेनाधिगतपदार्थः। सत्वगिरिकांतःस्थविः। वर्षापुत्तापुनीलाजधुतिः। पनसमारमुक
। केतुमालेजनोदिव्यदेहवेषः। सलावली। वर्षाणामसुतंदशसहस्राणाणुर्यस्यसतत्यापनसाख्यानिफलानितेषांसा राम॰
रोनिर्यद्रसेतेभ्रुह्यरतिपनससारमुक्का। वंदांवंवछुभिनीलाजाशनोभद्रवाजिनि। दशवर्षसहस्रायुर्दः। स्वशोकमपोह्य १०६

106

नः। भद्रवाजिनीतिमहद्गन्धे वर्षे। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि कामवृक्षफलाशनः। पुण्यप्रसूतिः कुरवः पुण्यमापुण्यायुर्निर्ज्जनः। का
माश्छितातो वृक्षफलाशनं यस्य पयेश निवृक्षफलानि निर्मापयन्तु रेमर्थः। कुरवस्थिति कुरुवर्षे। पुण्यप्रसूतिः पुण्यपल्ल
स्याकुमारो रसः। एणमाषि पंक्तः नवसंघ ध्रुतिः। गोमयापकानि। अत्यायो तत्र वर्षे सन्निकर्षे स्थितो चेद्द्वीप भद्राकारद्वीपात्रव्ये
ते। भूतवेद्मसहस्रोद्यावेकाद्धिकं ते धि वाहितो। सोमवाधाशयोःस्मिद्गुन चारणमेकितो त्वं द्भम द्राकारो द्वीपो चेद्भकाजन
गजनो। ऐलावृतेतपोराघुः फलंमूलं च भोजनं। चैतेर्भावः कुरुषवैसान्निध्याकीर्त्तितो नरः। कुरुवर्षपांतवर्त्ति निस्राण
द्वो पंचचत्वारिंशद्यो मनसहस्राण्यायुर्मस्थितो। एकेनदिक्ष्ते भिनाल स्थितो दशपमानो उत्तरतोपश्चाद्दिगं तो सिद्धारि ज्येष्ठो
चेद्भमद्राकारो द्वीपो तपो। तत्र वं द्वीपे चेद्युतिर्जनः। भद्राकारद्वीपे वा काजरुचिः तद्वासिनो चेलावृतो कमापुष्य शाने च फ
लमूलानि। द्वीपर्द्भूतवेद्मसहस्रमंठोस्थिताने। तास्मिस्थितानि निधिकरतोमममी। सान्निध्यात्तामीप्यात। अथ पर्दानिम ह

मृगे. स्राणि द्वादशायुर्हैरण्वति । जनस्येंडुनिषोनित्यमम्रतोलोकुचे फले ॥ हिरण्मयवत्से तेवर्षे लकुचफलाशिनस्त्वं द्रुकोतेर्नेनस
१७ मार्द्धानि द्वादश सहस्राणि पु:। नीलनीरजहमसारमके द्वादश स्थितिः। जनस्य श्रमहस्राणि चायो वफलमश्नतः।
107 रम्यकाख्ये वर्षे नीलाजधुते र्जनस्य वटफलाशिनो द्वादश सहस्राणि स्थितिः। रम्यनिभ्यानि रिल्या रक्तावरायुर्हैरो जनः।
रोकजः। किंपुरुषे प्लक्षभोजनो द्वायुतस्थितिः। हरिवर्षे जनप्रभः प्रायुक्तायुरिक्षुमेवान्नेतेनासमंतात्स्त्रीति रक्तारक्त
देवभोजनो जनः। किं*पुरुषवर्षे हेमाभः प्लक्ष फलाश्पद्वायुतनीवान ऋति किंपुरुषादीनि वर्षाण्यपुकानि पानि तेभ्य
तेषु वस्त्रामे हो क्रियावर्णिषु कृतादिषु। युगानुरूपवत्तायुलेजो बलधनप्रजः। कृष्टाकृष्टाशनोऽद्य ःरबत्रपान्नेर्भारते जनः।
गुणाएकोपडुधुक्तोनेशं किंचिन्नेसाधयेत। सर्वासां फलभूमीनां कर्मभूः कारणं यतः। इत्यमुक्ते किंपुरुषादिवर्षेषु गप एम
गिवर्न्ने तेषिना वस्त्रामे रास्ति। अस्मिन्न भारते वर्षे जनः कृतादिषु गानुसाराणि तु द्विजोवितकांतिवीर्याण्यपत्यानिपश्य १७

सतपाविषः। एतानि क्षुद्राद्रीनि स्रुतानि इक्षुयुगेषु जनस्य यथापथ्यं स्नामवेतीत्यर्थः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक
दुःखत्रयार्तैः। कृषिजातानां हत्रनातपो मीचात्र जनैः। एकस्मिं पंगुलोपपत्तितोधमः। किं पुनर्नमाधयेन। सर्वमेवमाधयितु
मलमिमित्रपावत्। कुत इत्याह। सर्वासां यस्मात्फलभूमीनामियं कर्मभूमिः कारणं। कर्मभूमिरियं अन्याः फलभूमिर
नः फलाद्रहस्य। क्षिपते कर्म तत्तपादोपभुज्यत इति। सर्वासामिमस्तिशयोक्तिः। अन्यत्रासंभवात्। न वाञ्छितो तम्सिद्धी
या नवचात्वार्इक्षलुले। इंद्रद्वीपश्चभ्रतयोनामस्तासां त्रिवीधमे। अत्र भारते वर्षे नवभिरद्विस्त्रोतोभिर्युक्तेद्वयंद्वंकंयेषां
तानेदूधकानिजलाधतादीनि खण्डानि पवत्रस्मिं स्ताहृशोपयोक्तं श्रीमत्किरणो। जले पंचबहुलं पंचेति। एवं विधे भा
रते वर्षे इंद्रद्वीपादिद्वीपनवकं नामतोभिधायमानमवधारय। अयमत्राह। इंद्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमा
न् नागद्वीपश्चांद्रमसो गांधर्वो वारुणस्तथा कुमारिकाख्यो नवमो नानापर्वतनिम्नगाः। नानाजातिजनाकीर्णाभ्या

द्वीगे.
१०८
108

रताख्ये प्रकीर्तिताः । एते नव द्वीपा विविधजातिजनपरसंकुलाः । मया तेनाभिवर्षे कथिताः । द्वीपशब्दोऽर्द्धचं[illegible]द्विपादारात पुंस
पि तेषः । आग्नीध्रो नाम नृपतिर्जंबूनाथो मनोः कुले । तेनोन्नतस्य मेताभिः कथ्यते भारतास्यः । मनुवंशस्थाग्नीध्रनाम्नो जंबु
द्वीपाधिपतेर्भरतान्वयो नव पुत्रा आसन् । तत्साधितानि जंबुद्वीपखंडानि नव भारतादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानि । अथाब्धिस
प्तकांतरितद्वीपसप्तकमुच्यते । तत्र क्षीरदधिसर्पिरिक्षुरसमधाम्तोरकैः । लक्षादिद्विगुणाद्वीपा जंबुद्वीपादयोऽन्ताः । जं
बुद्वीपादिद्वीपसप्तकं क्षारक्षीराद्यब्धिसप्तकेन लक्षादिद्विगुणप्रमाणेनोत्तरितं तेषां । जंबुद्वीपाख्याप्राप्तिः कारणं द्वीप
केतुरभूज्जंबूरिति साद्रिपूर्वमुक्तं । एवं नाशाकादिद्वीपानां स्वसंज्ञाप्राप्त्यर्थं वक्तव्यम् । शाके शाकद्रुमस्कंधः शाकसंज्ञानि र:
बंधनः । कुशोऽभूत्कौशवनः कौशे स्वपेऽप्यभि[illegible]पत्तनि । क्रौंचे क्रौंचो गिरिस्तोरणः क्रौंचाद्रिर्हेमकंदरः । स्कंदेन[illegible] । शाल्मलिविच राम
मापीत्यपापिना । सप्ते लक्ष्मीस्थे देवस्याख्याति श्रिये व एकर्मणा । केतुनामप्रगम्यस्य नाम्ना क्रौंचं तदुच्यते । [illegible] पे शाका १०८

नतः सर्वद्युतिः शाल्मलीवृक्षः शाल्मलिद्वीपे अस्याख्यानिर्वचनं स्यात्॥ गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूत्कोसयोध्यतः॥ पाञ्चोत्र द्वि कुल्पानामो तथ्यानां २

108 ष्योवृक्षस्तन्नामतः शाकाख्यो हे द्विजः। ब्रह्मणापि पूजितिष्ठति हेमकुशो स्तम्बितः कौशे द्वीपे कुशसंज्ञाकारकः। क्रौंचो [illegible] काञ्चनके

द्रः क्रौंचो नाम हि प्रथमानः क्रौंचाख्यो द्विजः। कार्त्तिकेयेन हतः इति क्रौंचो [illegible]प लक्षितः। क्रौंचद्वीपसंज्ञा या शा[illegible]ल्मली

वृक्षो हैमः साहस्रिकोर्कभाः। त्रिपो मण्डलं तत्केतुः मतस्तत्र ख्याति निवेशनः। स ह सप्तयोजनोपमनोः कुले। सप्त पुष्करीयष्टाप

परत्वेषु भग्नपुरुषवधेतंगौ तपः कोपारश्शापत्वगस्ति त्वपं। पवनात् हीनागणो दग्धाः कोपाग्निनामुनेः। तन्मेरुमा धु=४

महीष्ठ नागो मेरुः सततो भवत्। गोमवाख्यपर्व्वत श्रृंगोपतिसंस्तोरण नामनुवंशपञ्चतथ्यं वं गणा नामग्निवनेऽसि नामो

तथ्यानां पाञ्जोभूत्। तेद्विपास्तथ्यो पिंडपतार्थं गतेषु सम्भूयनृत्कृत्वे शृणी तसः। कोधाद्वो तमशमसः त्वपं पयो। तस्य प

त्र वार गन्ता गावो गोत मक्रोधाग्निना दग्धाः। तन्मेरुर्न्मु त्र भूत लत्वात्तणो मेरु संज्ञो द्वीपः। तत्पुष्करणी नाम हेमपु

ष्करमंडिता। तणस पुष्कर द्वीपः ख्यापितः स्वामिविन्तः। हेमाजपाद् पुष्करिण्या ख्यपान घोपलक्षितो दैत्यरुष्टपुष्कर द्वीपः।

मृगें. पयाःकिंपुरुषाद्येषुकन्नाचाहःसहाजनः।शाकद्वीपाद्दिशुनयाती।यादिक्रान्तमोजनः॥हिमेंदुहिमनीलाजमरकतस्फ
१०९ टिकद्युतिः।रशावर्षसहस्राणिनेष्टुःषेवकंटकः।किंपुरुषादिषुवर्षेषुपद्द्वेनादिषुगेषपिक्रान्तपुगावस्थोजनेः।ते
याशाकादिद्वीपेषुहीनाधाह्नारोपयाकमेतद्दिनवेङ्गादिकां।निर्ईशवर्षसहस्रजीवीडुःखाख्यमहाकंटकानिर्मुक्तोसे
पः।समयादुद्वर्वीगङ्कोटीतत्रिकेरलं।पंचाशच्चसहस्राणिकर्णिद्रुमाद्विपर्भनः।समयादुद्वर्वीगिरिमेव
मिपुण्येनतस्येवपेरोर्गर्भतः।तन्मध्यभागारारम्यकर्णिरित्रिविष्कंभशैलानांमेतगलभागारिलावृतवर्षजनितकोण
कोटिद्वयंत्रिकेनसाहस्रेरलंकोपंद्दविपंचाशल्लक्षाणिसहस्रपंचाशत्प्रमाणं।ततोहिरण्मयीभूमिर्नानारत्नद्रुमावला
कोटयर्धविधमासहस्रेशानांरशकोटिका।विविधानिरत्नानिद्रुमाश्वाद्यपद्मपद्मोसानाहकन्दगणांविहरणायदेमप्रयी राम.
योजनकोटिद्दशकप्रमाणामूर्द्ध्वाज्ञानिर्मिता।लोकालोकोबहिस्तस्यालोकालोकनियामकः।योजनायुतविष्कंभकक्षंग १०९

109

शृंगाण्यविक्षत्य यस्यांतः स्थितं लोकं बहिः स्थितं चालोकं नियमंतीति लोकालोकनियामकः। तस्माल्लोकाभावस्तथार्थः। योजना
युतविष्कंभ एष तिर्यक् शतसहस्रविस्तारः। पञ्चाशत्कृत शृंगपरिवारः। तस्य मूर्ध्नि गेषु तीर्थानां शोभा सिद्धे हातपोषयः। तत्रापयंति वै कृ
ष्णा दासा मासा सामर्थ तामसे। लोकालोकस्याद्देशस्मृतं ततश्छिन्नस्तास्मिल्लोकपाल दिक्षु गणेशः पार्थकं भाभिर्विध्वस्तत्वा
स्योत्वा वरा लोकमात्रं हि तेभिर्न तायं तेतानमः पातालं विविद्धं लक्षाणि कोनविंशतिः। तत्र तांसं सहस्राणि पंचविंशाच्च
109 कोटयः। सप्तविंशतिलक्षाणि कोटिस्त्रैकालमुच्यते। हेमं करालकं कोटिर्गर्भीदितिसमं ततः। लोकालोकस्य बाह्यं तु
मत्र्यधकार पंचाविंशत्कोट्यप्येकोनविंशतिलक्षाणि सहस्रचत्वारिंशतानि सह। तस्य च्छतगर्भोदात्योद्भिद्योजनकोटि
घामसमविंशत्या वलविस्तीर्णस्तस्यापि बहिः कोटिप्रमाणेकांचनं करात्मकमिति। कोटिशतस्य विभागः एवं ब्रह्माण्डकस्य वि
स्तारप्रमाणमुक्ता पुनर्ब्रह्मांडकानि लोकपद्मस्योच्छ्रायप्रमाणमाह। तिर्यगिलतोधश्चब्रह्माण्डकोशस्तु वै योजनामहीतलात्। तत्र हि को

मृगे. दिस्वर्लोकस्तस्मिन्वर्षसमाश्रयः। महः द्विकोटिर्विस्तीर्णो मरीच्यादिमुनिवृन्दः। जनो ऽष्टकोटिविच्छिन्नः। पितृजनकुजनाश्रयः। तपोऽर्
कोटिर्विस्तीर्णो महायोगीसनंदनः। सप्तःसनत्कुमारश्च सनकश्च महात्मनः। ततः सर्वाधिपस्थाने सत्यलोकः स्वयंभुवः। कामा
११० जितायसंपन्नः कोटयो नव सप्त च। सावित्रीमूर्तिमत्ता सपत्रवेदास्त्रमातृगाः। मध्ये नलाद्भूपृष्ठादारभ्य ध्रुवशान्तरं निर्मोहितश्च
110 कालेवनभूतस्थावरपर्यन्तपंचदशलक्षयोजनो भुवर्लोकः। पंचाशीतिलक्षयोजनः स्वर्गोवर्णाणां स्वर्गादिमुख्यानां स्वरं
स्वर्लोकः। महर्लोको मरीच्यादिमुनिवृन्दस्थानं द्विकोटिः। जनलोकस्त्वष्टकोटिविच्छिन्नः। पितृणां जकुप भूमीनां च मु
नीनां निवासः। तपोलोको द्वादशकोटियुक्तश्च यः। सनंदनसनत्कुमारसनकाद्याश्रयः। ततो ऽनंतरं सत्ये कषुद्विता त धाम क
लाधिपस्य ब्रह्मणः स्थानाद् कल्पे स्वर्पसंपन्निमात्वाद्दशकोटियुक्तः सत्यलोकः। यस्मिन्मूर्तिमती सावित्री वेदाश्च वेदा राम
स्त्रा सते। तत्स्वतन्त्रः पञ्चेन्द्रियश्रवसिद्धो। स्थाने ज्योतिष्मती चित्रे कोटिरुदकाराहः। शतकोटिप्रविस्तीर्णा इति ११

ब्रह्माण्डगोलकः। भूपमानं लक्षयोजनायामं सर्वतोऽनन्तः स्वमानेन तः। तदुपरि च तत्कटाहः कोटियोजनमध्ये विद्धितः विस्तीर्णः कान्तिमत्सुवर्णवित्र
110 विद्धिसः शंभोस्तान्तदृग्मिर्विवर्तपक्षोघसुत्र्यापपंचोर्ध्वकटाहकस्मैककोटिः। रसां भूर्लोकात्स्वरूपोपत्र्यायं चाशायोजनकोटयः। तथा तदूर्ध्वं
पंचाशदेवेति। ब्रह्माण्डपिण्डः शतकोटिविस्तारोच्छ्रायः। अयं च मध्ये पूर्वशैवेशानाग्निपश्चिमोत्तरेषु स्रोतः स्वस्थापरमानन्दमाना
क्रान्तः। तस्य प्राग्दिग्रुद्रः पावकाग्नेः पूर्वदक्षिणां। दक्षिणां भूतसंहर्ता ग्रामसौरदक्षिणापरां। पश्चिमां वरुणो रेवतो नमस्वा
श्चिमोत्तरां। उदीचीं सोमपतेशानौ वा यः वायुर्नैर्ऋतिं दिशं। ऊर्ध्वं ब्रह्मा हरिरधः सर्वाधारो विहिताः स्वाः। तस्य ब्रह्माण्डस्य शताः रुद्राः
लकारेद्रास्थः। उदीच्यां सोमसेवेश्वरौ। ऊर्ध्वं ब्रह्मा पाताले फणी स्थितः। अथ पक्षे विष्णुः। एते च तिर्यग्मध्ये ग्रामनामावस्थानाः स्थि
ताः। एषामपि निर्यन्तारो रुद्रा दश दिक्षु स्थिताः। भूतिमन्तो यमीपवनो कामं तिभयान्तरे। नानारूपैर्महावीर्यैस्तत्कृताः कर्मस्थ
यमेः। एतानानायुधधरैर्नामभिः स्तान्विबोधमे। एषां लोकपालानां रुद्राश्च विष्ठितारः शतानि दिशां दशशत स्थिताः। पद्मासनैः

मृ॰ तं॰ स्वर्यैर्युक्ता यथेते संसंख्याने पालकास्तेन नोक्तन्ति । एतेषां नेकाकोटिर्विचित्रा येषां ये तनिवले र्पलार्ककांतिभिरनुचरैर्हृताः । अथैषां
१११ नामान्याह । पुष्टवज्रशरीरानकपाली शशमर्दनाः । सांग्निभूत्वा योगात्तापिनाः । कोविद्रश्शाधिपाः । एते शक्रस्त्रनिपतारः । अथा
(111) ग्नेः । भस्मतपांतकहृज्वलनाग्निकृताशनाः । पिंगलः स्वाहाकोकवहूहेहनत्स्वश्रिश्दिमताः । निघातवातस्कंधोशकालमृत्युविपोज
काः । पान्थपर्मेशमेयोल्हहृद्धास्वयमनापकाः । निर्मलाधिपतीनाह । निकृन्तिर्मारणाक्रोधहंतधूम्रविलोहिताः । ऊर्ध्वलिंगवि
रूपा रहेषिभीमाः पल्लाहपाः । पत्लं मांसमन्नानिपल्लाहः । पिशिताशनोप्यन्नसो निर्ऋतिः । तेषां नीतिपलाहपाः । अथ वरु
णोस्वराः । वलातिवलपाशाकश्वेतभूतनेलातकाः । महावलमहाबाहुरुद्रनामाहवाकपाः । अनुद्रोमेघनादः । कंनलेपा
नि रत्नतानिकपाः । वाघ्रिविपाउंश्रुते । लघुशीघ्रमरुद्वेगासस्मतीव्रणाहृपांतकाः । कपर्दीहृशपंचानयेन्द्रमहास्त्रकाधुपाः । नि राम॰
धीशोहृपवाल्लनाभोमशानतनरायराः । कामधमास्थलस्मीशाप्रकाशास्वंदुपहृपाः । इंदुपहृपाश्तिरइंदुपहृपोरुद्ररविकालते १११

न्वी २

नपूर्वमुक्तं यथोरेनैव नयः। विधेयकर्मविविज्ञानं वेदविहितं वेदनाः। विद्याविमानं तपूर्ते शवलिविपक्षालाविपाः। ईशानं रिक्त्वाने
१११ रेभविधेयशास्त्रे निषेधनाः। यथा तदुपरिष्टादुच्यते। शाम्भुर्गताम्यथाहविमुक्तहतं उत्तमरक्ता नाः। विवर्णेण तु भोगिलिप्सुसंविवाहा
स्वर्गर्द्धिनि। शांभावरूपेरस्य रुद्रा मूर्द्धनीति बद्धणो विष्ठा तत्र वेनाशिताः। बाहूशद्रः संपूर्णो विभूर्त्वं स्वरूपो रूपोः संवारविवाह्या
र्वाचकः। व्रह्मांशरथो वर्णितो नो रुद्रान्कथयितुमाह। क्रोधनानि लम्बभोगिग्रसनो तु वेदस्थिताः। रूपो विषयाणां तत्र वरं दृष्टि
विषाक्षिपाः। तनो भः। रमृताभोगभयमवस्ता मसं स्थिताः। पंचाष्टकानि पोह्मणा हेवावामफलक्रियः। स्वनेन रचेला उ
सोपरिष्टात्तदपयापथ्य मलाघाभोगमूलपः। नाकबाशकाः। अथ शपरिमाणाः पंचाशात्रुद्राणां स्थिताः। कीदृशा इत्याह। नि
षोन्हणां हेवावा मफलक्रियः। हेवानरथ्याभितानास्था नारसामापा फलश्रीत्समा निषोन्हणां संपारकानां त नहस्यासि
तहे वफलं संपन्नित्तसमा हारेवफलमसंथः। अतस्तेषां नामान्याह। भारभूता पाटिडिरिलाकुलमस्त्रकाराः। प्रभासेनेमि

मृगें. शोवेनिगुह्याष्टकमिदं समलोपनतं समस्तितत्स्कं गुह्याष्टकं श्रीशैलजल्पकेश्वराभे गाश्रीनकेस्वगाः । हरिश्चंद्र महाकालमध्याः सानि
११२ पदाहतेषो । सान्निपदाहतितस्त ॥ स्कृश्चाति पदेनेनेवर्द्धते । अभिगुह्याष्टकमेतनिहितेपावनं । कतिविनि ते जन्सतत्र वस्थितारात्र्यर्थः ।
महेंद्रभीम विमलकनखलेनगपा खला: । सनापदेननरः सादहासः सनखेला: । लेगेः सनापदेननरश्नि । सहनापदेनपर्ते
112 नेरनि । उत्तरोम: लवणः देनोकोकहोपेषांनेमहेंद्राद्याः सनाखेलारत्यर्थः । लगेनमस्तनिवापुततेस्थाणुसर्णाः तुगोक
र्णोमहकर्णो महालयाः । वस्त्रापदाविमुक्ता हृस्तकोधः । खमंडले । पवित्राष्टकमित्याहुः । रवमंडलइत्याकाशनलेपनस
वित्राष्टकमितिवदंति । गयं माद्रे दिशो हरे । स्थाण्वष्टकं स्थितमधुनामतः कथयामिते । माकोटमंडलेशाने द्विरंडछगलंड
काः । स्थूलस्थूलेश्वरो शंकुकर्णो कालेजरचपिंदःस्त्वहं कारे जन्माद्रे स्थितनेलातेनमाकोटादि स्थाण्वष्टकं स्थितं । अथ बुद्धि
तत्त्वसंस्थं पवनाष्टकमाह । सस्तामरगुणपशैलपुदेवीपेशाचमाहिनः । ग हसंपानगांधर्वमाहेंद्रंसमहर्द्धिमत । सोमपानेश्वरं राम ११२

आम्लेशं शिमेपरमपाश्रिणा। गुकि ततो सूक्ष्ममनुवनाष्टकं तेजु पैशाचमादितत्वाद्धिपैशाचं। ततो गुह्यका दि। आम्लेशं शिमेपरमपाश्रिपे
172 तिमस्तूर्द्ध्मतो मार्हं ह्यारूपातिरापाप। अधिकातिः श्रपगुणाततत्वे। पोगि नां भुवनाष्टकं। गोलोयोगी शधामाविततसूनं क्र
तमेरवं। आम्लेशं हावकौमारमोमंत्रैकं दमंततः। ततेक्ष। वारम इस्पहत्तिमसामपो गिवरत्नाते। त्वपदार्धोधिकारस्त सर्व
तद्वाधिकश्चिपः। तस्मात् सरारद्धोधिकारस्तेभ्यो ऽधिकाश्चार्थस्य साताता सारमेश्वरेणानुग्रहीततात्वत्स्यवीरमइस्पयोगि
भिभिष्टत्वेभास्वरं भुवनं। अत्रैवैते रुद्राः गुणाततमूर्द्ध्नि स्थिताः। केतरत्याह। कामदेवभवनं तभीमोमापतत्येश्वराः। म
वैशानेश्वैएवेकवीरेकाशिवमंतितौ। अथः स्पचंउ इश्वेशगुणातांमूर्द्ध्नि स्थिताः। तपसागुरुणोपास्यकोपारीनुरुतां
गताः। स्वाधिकारविधौ तोह्मातरुद्राः सर्वार्थहरकाकिपाः। ऊर्ध्वस्थानश्चौ शेलारीस्महतातपसाश्चाराध्यगुरुतामनुग्रहरू
त्वेषाम्। निजेऽधिकारे विधौ तोह्मात् ऊर्ध्वलाः सर्वार्थज्ञानक्रियापो गिनश्चैते। तेभ्यो हरागुरोश्रीकानप्रधानाधिपतीश्चरणु।

मृ॰टी॰ क्रोधेशचंडसंवर्तज्योतिःपिंगलसूरकाः । पंचांतकैकवीरौ च शिखेदश्च कीर्तितेस्मृताः । वाम देवादिभ्यः प्रोक्तेभ्यो दशाष्टगणाश्री
११२ र्येषां तस्ये क्रोधेशादयः । प्रधानाधिपाः । सर्वे हि यः सर्वतनुः सर्वान्तःकरणाश्रयः । उत्सेधनियतोपंता काले फलनशक्तिमा
नायुत्सेधततत्वर्तिनिमुत्वने सर्वे हि प्रत्याशिक्षेषण विशिष्टो हठो विष्ठाता । पठकं शाक्तेंतुलतत्वनिहूपणावसरे । भोवनेह
113. इत्संस्थापमिति । एवं नियतोनियंतृसंततः काले च फलनशक्तिमान्स्थितः । भुवनेशमहादेववामदेवभवोद्भवाः । एकपिं
गेशानेशानांगुष्ठमात्राश्च भास्कराः । परमेशोपमा एषामधिपा गर्भकालपरे । महापुरवतः षष्ठिमंडले मंडलाधिपाः । ए
गविधगर्भपाणुकारीसायस्ततस्मिन्कलाभुवनेश्वश्वाष्टककमेण श्रीमन्मतंगाद्युक्तेन महापुरवतः षष्ठिमंडलं पतिष्ठि
तं । नत्वामामंडलेशादयो भुवनाधिपतयः परमेश्वरोपमशक्तिमत्वात्तत्कांतयः स्थिताः । कथं पुरवतः षष्ठिमंडलं स्थि एम॰
तमित्याह नोक्तं श्रीमन्मतंगादिनोक्तं तेषां स्वयं तेषामप्यधिपतीनां हृत् । स्वयं न स्त्रिकल्पो गोमा ह्ममेशो ब्रह्मणः पतिः । अथ ११२

113

तेषामधिपो रुद्रो गहनेशस्तद्विनिर्मुक्ता द्रुमामायाधिकारिणो रुद्रा मंडलाधिपतीश्वराः संसारचक्रकोटस्थमनन्यामविवर्तिकाः
एताव त्सेव घोरेषसर्वभूतभयावनिः । सोऽहं सर्वाणि नोपस्यां पं के गावर्द्धावलाः । अमी मायाधिकारिणो ने तेशारुद्धोष्ठो
रुद्राः संसारपूजानन्तप्रमाद्यक्तं नरान्रुद्रस्थप्रतत्यामस्थविवर्तिकाः । संसारकाः । इयत्तेव नएकाये । तत्राशिवाः सर्वभूता
नीभवभूमिः पश्यामि विद्धां मः क्रुद्धमनिमग्नाशक्तवलीवर्द्दवर्द्दव सर्ग्दपांति । अथ विद्याश्रवनस्थाविद्याराज्यपनेत्र
भूतानीब्रह्मवेतालीस्थाणुमतं विकापरा । रूपिणी नेदिसीजा लामननमार्त्तुदेश्वराः । विद्याराज्ञः कृत्स्नता विद्या
यां रुद्रसंस्कृताः । एताः सप्तविद्याराज्ञोऽनंतपंकमंडलाधिपतिरुद्राभिष्टुताः सप्तानां सर्वदानां मंत्रकोटीनामीश्वर्यः
तासामुपरि ईश्वरो विद्याधिपः स्थितः । सं त्रेशो शाचिद्राभिष्टरुद्रमूर्त्या एकानुगः । उष्णुमाः शंवरास्तत्रमहावर्षाः
परङ्गः रुद्राणां महाकपालाः शास्त्राणि पतपतंतः । तेषां नंतभ्रमनयोगदिना एवनामतः । स्वसत्वानां तेविषप्रवे

मृगें॰ २२८ (११४) प्रस्मात्तु षंगतः । मृगणीशप्रभृतीनां विद्याणीनामूर्ध्वं विद्याधिपाख्योनन्तो ऽदो मन्त्री निर्मितिशापनानक्रियासंयुक्तः । स्थितः
कोर्ह्हगिमाह । मेवेशो शक्तिमेवेशानामनन्तादीनां वेरकात्वेनर्द्दशर्दिम्पारमेश्वरकः । तच्छिवादिविष्णालकृते जितदक्रियापेक्षः
:तेषां मूर्द्धाष्टकं तरस्तुगं पस्पमभूर्द्धा शक्रात्तगः । तत्रोपेक्षद्धाः स्थितालर्द्दिह्मापेर्णारितार्थः । उक्तं च । रिसरो धक्ष विद्यानांप
ती न्तंवेरपसणूरे । तेनवेशीतिमात्रालेकुर्वितेषक्तनं जगतइति । उक्तु मारस्पश्वरुद्धाः । गणाश्वाद्वेरीविस्कंदर्द्देवं उशात्पथ
मपश्ततपोरिगी म्हाण्ड्वं ह्रास्पः शास्त्राणि च । निष्पासकारिकारी निपतपञ्चानंतादयः स्थिताः । तेचानंतादयोना
म्रासकृपेणावपश्चात्तुक्रमेण पूर्वशुक्ताः । मारादिवेपविज्ञांगमक्लादिपाकुरः । रिवः महाशिवोविहोनिकृत्यादि
कलेश्वराः । नारैर्वनिपतिः शक्तो सर्वशक्तिमतांवरः । पोनिर्विश्वमवागीशाः पतपः प्रानःशिवः । महाशिवस्तुव रामः
तेपविज्ञाणिमयोगानादीनि त्रयाणि योग्यानि चमर्वात्म सृशिवन्तालिमारीनिसकलनिष्कलाख्यारूपस्वाधेरूढः २२८

परिछदः परिवारोपसमन्वितः महाशिवनाथः स्थितः। वैरिंचे ब्रह्मस्थाने निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्त्यात्मककलाधिपति
114 वतुः षंनाद्भुवनेष्वनिपतिर्निरीश्वरः स्थितः। यथोक्तं नाद्याधिकारोक्तौ श्रीमत्स्वतन्त्रे। तत्र ब्रह्मेशः स्थितस्तत्र चेङ्कोपयुक्तस्स
मः। इत्यादावुक्ते त्रिगुणेश्वरपदे तत्पद्मासने स्थितः। शशाङ्कोत्तलः। श्रीमामंचकोर्मि महानन्दीरिति। शक्त्यावपि। शाक्तमं
त्रपेसकलशक्तिमनांवरिष्ठः परमेश्वरः स्थितः। ऐशे वपोनिर्विश्वमोजिनादविद्यादिकमेणामकलनंगडम्निरू
तुः कुंडलिनाख्या शक्तिः स्थिता। यथोक्तं श्रीमत्स्वतन्त्रे। तत्र कुंडलिनी शक्तिर्मायाकर्मत्रिसारिणी। नादबिंद्वादिकं का
र्यतन्मया इति नगत्स्थितिरिति। वागीशाः पतपद्मस्थितिन्नेव स्थाने पञ्चवक्त्रेश्वराले न स्थिताः। यथोक्तं तत्रैव। भुवना
धिपती नांचहेतुत्तद्वासिनां प्रिये। पातः शिवदर्निमकलकारणातीतनिष्कलं परं शिवस्तस्थं तेपं। तथाहि श्रीमत्स्व
तन्त्रएवोक्तं। तद्तीतं वरारोहे पान्तत्वं निरामयमिति। अथैनगस्ते मुमुनिः स्वप्रपतिः महाशिवशिवांतार्थकसितान्युवयु

मृगें०
११५

हि किं सर्वानिशायविश्रामभूत्दूर्ध्वपर्यन्तं यत्। सदाशिवतत्त्वादूर्ध्वं शिवतत्त्वं तेषां वर्गोऽध्वान्तराणां निरूप्यादिकलेश्व
राणां भुवनपतिपदं ततोनोऽववरुद्धिर्जाईशोरहितो गः कल्पितः। तच्च सदाशिवतत्त्वं सर्वानिशाय विश्रामः। न हि ततोऽन्यत्त्रि
कलशिवतत्त्वादन्ते त्र्यतिशायि किमप्यस्ति एवं वेक यत्तदूर्ध्वपर्यन्तं कालः। सिद्धान्तः। ईशानादीनामपि शान्तानां तेन तेन तेषां सदाशिवं स्व
तेऽध्ववनामपि नादाधिकाराणां न्यूनः पतिः शिवानां न्यूनं तेषां शारदि येऽध्वरोऽप्यधिकृतमी स्वरतत्त्वमपि कमपि निष्कलतत्त्वा
तेन सदाशिवतत्त्वं तेषां। अनेन नाद्यधिकारिकलाए अभुवनाते न बोद्धव्याः। शिवमहारक एव क्वाव सर्वतत्त्वाधिपतिर्नाम:
कश्चित्। तस्वा न दूर्ध्वपर्यन्तं कथमित्यस्य चोद्यस्यानवकाश:। पद्येवं नादिश्वनिपातिः शक्तौ सर्वशक्तिमतां वरः किमि
वेतं। पतीनोऽपदं कं तत्कथमित्याह। किं तर्हि पतिमेरेऽस्मिन्स शास्त्रे शक्तिभेदेन। अनन्तमेशोपचारोऽनन्तदेहस्थानमेव तः। एव
शिवमहारकाख्यो नानाधिपतिः। किं तु निष्कलादिकले स्वराणां पोऽस्मिंछास्त्रे भेदः। सर्वे एकस्यापि एवं शक्तेः। अनन्तमेशोपचा ११५

115

115 रणतं इदं स्वरूपमेव नः। त्रिनयनहरकाराणां नाभ्यधिपतिः। किंच निवृत्त्यादिकलेभ्य एतासां पोडशिष्ठाः स्रष्टुं भेदः सम्पर्के सा एव
शक्तेः क्रमभेदेऽपि ताराणां कामादिरिमे इत्थं त्रिनयने वक्ष्यामि भेदे देहेरकः क्रमभेदं क्रमस्य भेदः। तमेव कार्यभेदं दर्शयितुं निवृत्त्यवस्थ
निवृत्त्यादिकलेभ्य एव तदुत्पत्तिस्थानसाधारण्येनात्र बहूपमाह। कलेशु मीलनं ताभिः शक्तिभिर्निरस्तं तेन मनः। तानिरस्तादिसंज्ञानां भुव
नानापदार्थाः। आणवस्य सर्वहितसर्वकर्तृत्वाभ्यां न लेनसोपाभिः शक्तिभिः शक्तिशतैर्देवः कृतकृत्याः शक्तपदवानिवृत्ति
प्रतिष्ठादिसंज्ञानां भुवनानां भीत्यात्मनो कः। कृतोनाहमानमा सांसरूपे। अध्वामाधाररतां चाह निवृत्त्यपि प्रतिभूतानि
पपासासानिवर्त्तिका। निवृत्तिरितितन्नस्थाने तद्देशेऽपि निवृत्तिमान्नपणारा क्षमा नतरं शाविधभूतसर्वांगं निवृत्त्यप
निसंसारे वै नृणाणजननेनैकैकस्याभि मुक्तिसंपादयति। सा भगवतः शक्तिर्भवनिवर्त्तनव्यापारकारिणीनश्चैतदधिष्ठेयं स्था
नं निवृत्तितत्त्वं तदधिपातिस्वाराभे स्वरो निवृत्तिमानिसपमसोऽस्थानभेदात्क्रमभेदाच्च भाकाउक्तो भेदः। एवं प्रतिष्ठा इति नाम

मृगें. पिसंतेपं तथाहि ॥ निरुद्धस्य गतिर्भूयो पणायव्याव लक्षणा ॥ निषिध्यते ग्निष्ठा स्था स्थानं तद्दोस्वतमानिः । अभिध्या नानु
११६ गृहीतस्योन्मुषस्याणोः । उक्तस्येष निसंस्था लक्षणा । गतिर्यानिषिध्यते सा गतिनिशृत्तिर्हेतुतात्स्त्र निष्ठा स्वा शेषी
शक्तिः स्थानं ततस्तनिष्ठा भुवनं । तदीश्वरस्थ्य प्रतिष्ठा शिवनिसंतो विवेषः । तन्नामगम्य विषयं यथा ज्ञानं स्वरूपणोः । मा
निष्ठा स्थान मपा स्यापि विधेशस्वतेशिश्वरः । यामवि षयं राद्दीवषयंग मविषयं वानुमेयं ज्ञानं त्यक्ता पारिशेष्यान्मानाना कि
ना ये ष पदार्थमानं ता नेपथ्या श क्ताणो रात्मनः प्रमेयस्तो मिथ्य नक्रिमा शक्तिस्तत्र भुवनेविद्याध्यन्तरीश्वरस्त्रविद्या
विषणा स्थाणा को दृष्टः । सर्वदुःख प्रशमने यथा स्याकु रु तेक्तः । सा शान्तिकल न हृवे तितत्कुर्वन्नोपि शांतिमान ॥ निखि
ल दुःख प्रशमनं यथा स्यात्मनः । शिवनाथः करोति सा तदीणा शक्तिः तत्र स्थानेशांताख्य तत्र कुर्वन्नोपि स्वरः शांतिमा राम
न्यानेतरत्सं विंदुकलाचते ष पु त्का नारक लो कार्यमाह ॥ जघाधोविषया लोकोमहान्यधमहत्तरः । महत्तमश्च क्रियाने ११६

116

126

चित्तेषामिर्विमुच्यते । तादृशिकायामवस्थायां न दधाति शक्तिस्तदापि । विमोचनं विमुक्तिर्वियोगमः । विमुचमिच्छतात्मन
इति कायिक्रौते राज्ञेनमस्माविमुच्यते रत्निरूपं । एवं तावद्विमुच्यते मोहेविदाः । उक्तः ऊर्ध्वे विषदः प्रकाशोप ह्रानिर्धिकया
विधापते । सप्तवहरीपिका आत्मप्रवृत्तस्तपाद्यते येन्विकपानस्मादेव प्रवृत्तस्तः किय ते । तानि चेतासांस्थानानि द्विकादि
संज्ञानि नामित ध्रुवेता स्तकलात्स्वाधिपतिमकृदानितोषिका ध्रुपलक्षितो वेदितव्यः । अथ मोचिकापार्श्वोर्ध्वगापार्श्वो
र्ध्वव्यापारमाह । सर्वतत्त्वादिगोगोपनिपोजत्वं मलांशतः । प्रमार्ष्टि तेषयामास्यमो चिकानाम ईश्वयन । मोचकत्वाक्षि
पाक्रव्यपपेशानेकरोति तेन । सोर्ध्वगा तत्व्या रवेनितत्वोशाश्वोर्ध्वगापतिः । निर्घेशाय धिकारमाज्ञां सर्वतत्त्वादिगुणयोगे
पिमलांशावशेषतः पर्यत्वपदस्थितयथा शन्तात्मनो निर्वर्णयति साक्षाद्भगवतो मोचिकाख्या शक्तिः । तस्या स्वरूपात्स्था
नेनत्कृतत्वकार्यां वपार्षेर्ध्वरस्लेदनात्सर्वमोचिकाख्यापदेश्यं । पवाक्रतात्रयस्त्रिमीशानं सेपारपतिसारशक्तिस्तत्स्वरूपस्थानं तु

मृगें. दृग्गाराद्यं जनयधिष्ठातात्वेश्वरः कृद्दृग्गाधिपतिरित्युक्तः । ये पि तत्र स्मापन्नाः शैवसाधनयोगतः । ते तन्निष्ठितं तत्र माल्हादं याप्य
११७ या निपदं परं । न च समुच्चायादिकुर्वन्ति तत्वार्थनिष्ठा हि ते पनः । तेन त्रिदेहो पादेशमूढो पि गा ता नारख्येन च समामणे नेकविश्वभुवनेषो
जनात्मकेन दीक्षाख्येन शैवेन परमेश्वरेण साधनोपायेन पुरुकारणत्वलसदृश्वामिभाजस्त । निष्ठि निपर्पतनिरानिश्रपाने
ह्यात्मकं भोगं यापपरम्पदेश्वरां निशिवत्समानाः संपद्येते न च परमेश्वरवत्कृतिशक्तिसादिकृत्यं विदधति । पनः स्वार्थपरेति
दीणां वा मिलत्स्योनिष्ठा विश्रां निर्पेणं तथैवं विधाः । ततः परशापन्ना व्यस्य च च तत्को नो तेभवास्यैर्पता पगमा च स्व छि
सिद्धिसादिकृत्सं नते कुर्वतीति पाव तत् । उपसंहरन्नाह । निसाराशिवं तत्वं व्याख्यातं लेशतस्तव । लेशतः संक्षेपमात्रेण
न तु विस्तरेण पुन्नरेश्वरानन्तानन्त शतानन्त तत्वसारं शिवं स्मृतेर्मिश्रुत्कानुष्ठितत्वमपि ते रत्नभूतमे वेति वक्तुमिति राम
शेषं तितः । शक्रावयवो वमितं सपमकलः कृत्पया नतः । कृत्यं तदृशिविषयं निष्कलो न ऊर्ध्वशा । शक्तिरेषेव्यापिके वत्सपा ११७

117

117

इत्येवमुक्तरीत्या एषु सदाशिवनाथः कृत्यपोगात् स्थितत्वादीश्वरादिकारत्वेशात्मकलः सहितकलाभिन्नस्य पंचकृत्संबंधिनीभि
रष्टत्रिंशत्तत्त्वात्मभिः कलाराशिताराणां रणीं गता भिन्नात्मपूर्तिकः । एषा योक्तं शाक्तानन्दपुः पंचभिर्मन्त्रैः पंचकृत्योपयोगिभिः ।
ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातैः कान्तिर्विभितः । नचैकत्वं नेशादिविषयमिति नेशादिरूपेणोपस्थापयपत्नाद्दिग्रूपे पंच
विधकृत्यानिष्पादित्र इत्यर्थः । अथ यदीति स्थिलाघ्र इति तदुपरमेवामार्वकालेनिष्कलएव परमेश्वरः कार्यार्थं कला
कलितमूर्तिर्नतः । भूमिस्याधानिकग्रंथि विद्याविंदु कलादिषु । गुणकारा रश्या यास्तु नादकोदरधोगुने । भूमिश्च
ष्पिवीसाधानिकं चचकृतितन्त्वंग्रंथिश्च माया तेषु भूमिष्ठधानग्रंथितत्त्वेषु विद्याणां च शुद्धविद्याणां विंदुनादकवान्
व केवस्येवमनुणकारा । गुणाव्धस्थाना निस्तुः तेतीत्यर्थः । तत्र पार्थिवया कृतमापीपतत्वत्रेयेगुणान्मिका सत्तारजस्त
मोवहुलाः कारः पाशाः संतिमतत्वादिशतान्नपमनपाशतपा । स्थितमित्यर्थः । सतत्सारजस्तमोपेसयाघकाशत्वेनोत्कर्षस

मृगें॰ सपिरजस्तमोभ्यामसंतेनविषयत्वासंभवात्साशान्तमिदं ।। तथा चोक्तं सिद्धत्रकगाणा तत्रगुणाण वच्छन्नो भविनां भोगो मलो
११८ रुद्धविर्बंध: प्रतिविभवानलहान्यंशुमांचेतोगुणाश्चभवरजि भविका यांबिंदुनादकलानवकेचगुणा नामर्वतत्तान्हृस्यनानि
मोयाद्रीनांणा निरतिशय स्यमहन्नमस्यालोकस्यकर्त्रीमध्यमीकलारोचिकारव्यानरयोवर्तिंचनादकलाहूपंबिंदुकला
सुतञ्चच। शुद्धविद्यामायाश्चकंरथितीचकाण:प्रतिबंधकत्वेनस्थिता:।। आवणवाह्य: स्याद्यास्तुनादकोटेश्चरंतिना
दृश्यपाकोरिरूर्ध्वगाख्याया:पर्यंतमत्तरधोरशैता:योकवकाराद्बिंदुकलानवकंशुद्धविद्यात्मत्वंचेत्येतद्दशकंनिरिति
श्रयमर्वतत्वतत्स्यादिपारमेश्वरगुणाप्रतिबंधकत्वानन्ताद्याइतिप्रख्या:कारा:।। बंधनपुब:।। मस्यतन्त्रमिश्राधानि
(118) कोग्रंथिरित्य म ममत्पणाठाभिधायेतोवंध्याचहते। पञ्चनगुणानामतत्त्वजेत्लमस्यामश्चुद्धानांग्रधानिकसावतमाशग्रंथि राम॰
रिवग्रंथिर्भ्रर्मारितिप्रख्या भिन्नानांविद्यायांबिंदुनादकलानवकेचेत्येवंदशतायेषुस्थानेषुमेनशुद्धानेमतारूपस्तत्र ११८

कुर्वन्निर्वर्त्य तत्र क्रमेणापयोगिनः संभवंति । यथोक्तमागमांतरे । पार्थिवधारणाकृतां ऊर्ध्वमारुह्य मरुद्वेगपरे । खड्गाः सत्वारण-
संति विदुर्नादकलास्ते चेति । एवं च शुद्धं तत्त्वादेरकारात्मन्यनुपपन्नमिति नैवोद्यं । परकैवल्यमपि तेषु वहति तत्त्वेन तथाविवाना-
118 मपि तेषां पाशत्वानपगमात् । उक्तं च । समनांतं वरारोहे पाशजालमनंतकमिति । तस्मान्नैव गुरुकोनागहने शास्त्राणां
किं पदार्थस्य इमिति यागपत्रोक्तेन क्रमात् । ऊर्ध्वकलापाविविधावधः स्वपं तेग गहनाधिपाः । तदंतराले मेनावदिति धीमान्त्र
लतृत्या । विपाशहेतुवन्मया । तदुक्तं श्रीमत्सौरे । मायाविद्यावप्रपन्नेति । अस्याश्च वः कलापाश्चोर्ध्वा गहने शाद
ल पोरुद्धः शास्त्रे पुष्पं ते । तत्र तपोमार्गाणां कर्मयोरेतावत्सामग्र्यं तदालमिति विद्धि ने कालतत्त्वमायापरिच्छिन्न-
ति । नतत्त्वत्रयमाणपरमुच्यते । मायातत्त्वस्यानंतनत्त्वकृतः । तथा चोक्तं तत्र भवद्बृहस्पतिपादैः । अपि सर्वाभिरूर्ध्वा
ःश्रीपरं दीर्घकालमुद्गीर्णः । मायापामानंतस्यात्रोध्येन स्रोतसां सं रुध्येति । अप्संहर्तुमाह । श्लोकः धनोरेव क्रमश्च समवपो

मृगें॰ गिनोः । विलयः शान्तिलोम्ये न शक्तितत्त्वस्यावधिः । एवमित्युक्ते न च कारणक्रमिकोपः प्रसवः सर्गस्तु योगिनोऽद्य णोपि स्व-
११६ स्वाशुद्धेत्वाध्वनोः सर्गस्थितिपृथिव्यादीनां संहारक्रमेणाविलयः । यत एवं प्रसवप्रसवस्तस्यैव तत्त्वान्नभावत्वार्थः । शक्तितत्त्वं द्यावधि
स्थितिशुद्धस्यतत्त्वनस्य शक्त्यन्तः । अशुद्धस्य मायाशक्त्यन्तः । अन्यथं संज्ञेयेणासन्निहितं संहारक्रमं विशेषमिति तात्सर्वस्तिः प्रश्न-
ति । यत्तत्स्यायमप्रस्तुतस्य विलयः सकलशक्तिपात्रान्तत्त्वमार्गस्य भगवत्त्वं हि सर्वार्थं स्थिति । यतः सर्वगतार्थं र- श्री
श्मिं लंतत्त्वपि भगवत्त्वेनोऽस्माकमादिशकर्थके न क्रमेणाकिंपत्कालीन स्वच्छ्यत्तस्य प्राधानिकादेः सममस्तस्य शक्तितत्त्वो
नमनतत्त्वाद्ध्वनो विलयरूपसंहारः इति प्रश्नार्थः । अथ यास्यानरं । महासमाये सममकलस्य यत्तस्यावांतरेलयः । सर्गेष्येवं स्थि-
119 तेः कालः कथ्यमानो यथार्थतो । अवनवानमनेन तरुहृपोप मोगस्य च न ततुकरणभुवनादिकं नैनापचितशक्ते र्नापा- रामः
तत्त्वस्य पुनस्तत्कार्य निर्वर्त्तनसमर्थत्वे च शक्त्युत्तेजनार्थं पवित्रानां मवश्रमणासिद्धानां वा विश्रान्त्यै वात्यस्य प्राधानिकादेरध्वनो ११६

इति प्रभिन्नं यदतदिवनाप्रस्तुतं। इदानीं क्रियासिति क्रियत्या लीनः सखितव्य इति प्रमुखे गरस्थितेः कालेदत्यादिना स्थित्यपूर्वकत्वाद्विलप २

119

विलपः। त्वंछायापरिगृहीतमसदाशिवाद्दिमकलङ्कस्योपमं हृतलक्ष्मणोमहत्त्वात्पेममस्तस्यापधनः। यनिसंचरः। ययापाश्व
श्वासोनपायेस्यपृपिधनि। सर्गेपिवमितितिव्यस्तमममस्तत्तेनतथाहिप्रणपरविधेम्बरायनेकाधिकारिकननत्वेनव्य
क्तः। परमेम्बरेछायेरीतानंतादिरूपनयात्रममस्तः। तत्रिस्त्यंबस्तममस्तमसवाधनः। कदाविलपस्याप्तिनेत्वावक्ता
लोभिधीयमानः। श्रूयतां। कोसाविस्माह। चतुर्युगमहृत्सांतमहृदेहमोऽजम्मनः। निशानावमहोराचमानेनार्धपरा
र्द्धके। विलयोमुक्रमेतोषयक्रत्यादिनिवार्पते। कृतादियुगवतुष्टयसहस्रांतमानकंकनकांउमसप्रस्रताः
संवंधिदिनेनावत्सेवचरात्रिरेनाहोराचमानेनषथ्य धिकशतसंख्यातेहृएकदशशतमहस्रगणनपापरार्द्धसं
ख्यापदादानामुलयतेनरात्रत्तस्पदशानिकस्याश्वनोविलपः। एषचमुक्रमेतोनिसष्टिक्रमेरुपरीत्येनपश्चाद्यत
स्याधनः। सर्गेश्वनसंहारमनुपूर्वीमितिनेवपरीत्यंतदावपक्रत्यादिवचानादिपत्सर्गस्योपादानकारणंतत्रपार्थतेनतद

मृगें· मिक्रांते रूपसंहतव्यापारः किं पृते। अथ कथं तद्विक्रता ताल्लरानीमा मनतइत्याह। तदा तदइशाततदेवी। श्रीकंठो वषधानपाः
१२० शताकमनगत्सहस्रमस्त्समेरहास्त्रयित्वतः। प्रकृतिस्थाशया नकालं तत्त्वानां तमुपासते। तस्मिंश्चकाले शतनद्राः श्री
कंठवीरभद्रो च क्रोधेशश्चंडः संवर्त्तो रचश्च प्रधानाधिकृताः प्रकृतिस्थापावस्थानं तथा तत्त्वाधिष्ठं च जगन्नदाना शक्तिरूपतं
पावस्थाना स्सहस्र प्रकृतिस्थित कर्मीशया ल्हिमारिकलांतेतत्त्वा रुद्रसहस्रदेहा स्थितनतस्थाणून्तशक्राधिष्ठाप
ति ष्ठंति। तत्र तंतरशिवे ष्टमेडमङ्गुष्ठमंडलाधिपतिरिति ताः कालेन गत्वा प्रसादस्ताधिकारं प्रकुर्वते। पुनरर्वांतरसर्ग
(120) प्रारंभे परमेश्वरेच्छाचोदिता नं ता हि विधेश्वरवेरितेर्मडलाधिपतिसंज्ञितैरधिकारहेतुः प्रवर्त्तितास्ते तस्मिन्काले नग
त्रिमी यथयासमधिकारं विदधति। अथ प्रकृतिस्थाशयतत्त्वकर्तेपुंनिः संहिह्रानः त्वप्रयति कर्मधर्मादि फं तत्त्वगुण राम
त्वेन मतो स्थितं तगुणी नोतगुणोपेति प्रकृता बुद्धेते कार्यं। धर्माधर्मरूपं पकर्म तद्बुद्धेर्गुणत्वे नास्थितमिसकं। भावाड्ड १२०

120

द्विगुणाधर्मज्ञानवैराग्यभूतपरत्वादिना। नहिगुणिनःसकाशाद्गुणस्यापगमोदृष्टः। नहिरूपवतोघटात्शुक्लं शर्करादेर्माधुर्यं
वापृथक्कर्तुंशक्यं। ततन्स्वपक्रान्तिस्त्वाशयत्वक्रान्तिःकथमितिचेत्सत्यार्थः। सिद्धान्तस्तु। सन्तंबुद्धिगुणाःकर्मनापेनिगु
णिनोगुणाः। देहाहफलभूमीनांनानास्त्वात्तत्रोपचर्यन्ते। भवत्येवबुद्धिगुणानांपातकारीत्वाधर्माधर्मरूपस्यकर्मणः। गु
णिनस्त्वसकाशात्तद्गुणस्यापगमः। तत्रैवचक्रतोनतत्कर्मछिन्नमित्युपचर्यन्ते। भवत्येवबुद्धिगुणानांपातकारीत्वाधर्मा
धर्मरूपस्यकर्मणः। गुणिनस्तुसकाशान्तद्गुणस्यापगमः। तत्रतत्रपक्रान्तोनतत्कर्मछिन्नमित्युपचर्यते। कस्मात्तुपचा
रवीजादित्याह। देहाहफलभूमीनांनानास्त्यात्वक्रान्तिस्त्वाएवमोन्हाणांशरीरादिपार्थभोगभूमयः। सत्कर्माणितन
न्स्यन्तेनोक्तं। बुद्धिस्यत्वेपिकर्माशयस्यबुद्धेरात्मस्थत्वात्स्वक्रान्तिस्त्वाशयत्वमात्मनामुक्तमित्यविरोधः। ह्रत्पतेतेवता
स्यादेहरूपचारवीजात्सैकविधाःशब्दानामोपचारिकाः। यदन्नपः। तथाहि। अधारेकार्योकार्यसमीपेचोपकारके। धर्मा

(121)

मृ० टी० यत्तु कैश्चित्तु जातिलक्षणं प्रयोजनम्ः। पुरस्तादर्थानुगमानुपपत्तेर्गुणानां च विशनीतिकारिणीलक्षणं प्रत्यक्षं हि हेतुः कतु

१२१ ः। कुन्त कुन्तेत्याहुः। आश्चाहुस्तादिः। तत्र तावद्धाशोरथयासंज्ञाः कोशो नीति। अत्र हि प्रसाना मविकरणभूता नामायैत त्याद्बेद

नलक्षणो न कोशानार्थेना न तु गमाहानर्थकात्। तस्याम्नो वालानां संदेधियत्कोशनं तत्तेषु गतस्याः लक्षणको कं। का

रणोऽव लक्षणापथा। शालीनां क्षेत्रे इति। अत्र हि क्षुव्यपायं क्षत्याः शालिवर्षणामार्थेनान्वतरजितलक्षणयाफलोचितापं

कृषौ शालिकारणधूमपांशतिबंधवैकल्पो रसंभावनात्संपत्रमेव शालिलक्षणं कार्यमुपपद्यते। अथवा श्राद्धे घृतमिति

श्राद्धकारणो घृते श्राद्धफलकार्यस्योपचारः। एवं कार्यफलक्षणमेव भवति। यथा ऋणीःप्राणाः। केचित्तु रघूलावा सह

नि। अत्र हि किलसहत्वेभावं विनाभावि नाकमवलेपयादिभावेनापरिणतयोर्हणीनलपो कुव्यपायत्साऽर्थवद्धलक्षणेत्योनःतु ए०प०

णां तेमसमभावितेन तत्कार्यस्य केवलपरात्मनस्तत्तदुपपत्तेः। तत्र स्वकं केवलेपरादेवे तयोः कारणभूतयो रूपाणि कार्यमितो रूप १२१

नाः कृतः समीपार्थलक्षणापत्त्या गंगापां घोष इति। यत्र हि मुख्यपार्थस्यापरित्यागेन सहस्वार्थान्तरं लक्ष्यते सोऽजहत्स्वार्थाख्यो लक्षणेषु परि
किंचिद्दृगाशङ्कः कथमेतद्राजा संभाष्येत यस्माद्विकारणेनेति सामर्थ्यान्न तामीप्यलक्षणत्वेनेतरत्र न निश्चलते। अपरा केचि
121 लक्षणा दृश्यते। यथा भिक्षावासपर्यन्तिकाशिषोऽप्यापतन्ति। यत्र किल न भिक्षाकामस्याव्यवस्थानं कारणं पृच्छीतागमने नि
षेधं कुर्वन्ति। नापि स्वर्थं व्याप्त्या गगनं गतं प्रतिनिवर्तते वचनैः स्वस्यापयन्ति अपि तु प्रत्युत जनवर्गाल्लमिदेहृद्धता
न्निवसनक्रियायामुपकारकत्वेन संभाव्यमानाः श्वपोलकत्वेनोपवर्यन्ते। एवं च न काशीभोगपुत्राधीवेति दुर्भिक्षमाणेक्को ३
मध्यापयन्ति। नापि न स्त्रीरमणप्रविशप्रमूतवेतालादिभिरिवेनं पादयन्ति। किं तर्हि शीलापत्तिमिद्दत्वनपात्रमनवधिकपका
रकत्वेनानुकूलं भजनं सत्यपोजकत्वेनोपचारितः। किंच धर्माद्युत्कृष्टताविति। अपि स्वद्दृणाद्दकाणत्रुकृतो वा। तत्र धर्मानु
कृतो यथा। सिंहो माणवकः गौर्वाहीक इति। यत्र किल लक्षणापामिति हि धर्माणां शौर्यादीनामनुकृत्यर्थमाणवकेताम्

मृगें० नाधिकारेणो न सिंहशब्दः अथ तत्रः श्रुत्वापाशब्दान स्थिसिंहः तस्यामेमयाया इकोमिरच्युत्तन ताभंशानि ४ इहागणछन तुष्णादिव
१२२ लोभईगतधर्मवृत्तिकरणापगोशब्दः सामानाधिकरण्येनोपजातिवृत्तिरेवं स्वशब्दः। उत्थेण शब्दानयानेनवपानः। एवमाका
रउक्तोपपायाद्विभेद्येत्यमो मिप्रिति। यद्यादितमसोपूर्वतना स्तुविभेद्यतेतउत्थशब्दान संगतमतोलक्षणपानिनिवित्यं तद्
क्रमाक्रान्ति स्तुविभेद्यते नानुक्रतापवनामद्यनानितमो मिपद्वाविरिवतस्यारिनामेदमपोषांवक्तुशक्यमित्यर्थः। तदि
(122) यताशामसंगिकमुपचारवीजमनेकाकारपदाहृतश्चक्रतमुपसंहाराक्रमममउमरन्नाहाप्वंगुणा ईश्वगीरांपराईगुणाकार
णां कलालेटिकलामायात्वाधिकारपराङ्मुखा। तन्निवृत्तौ निवर्तन्ते देवास्तदधिकारिणः। मर्गस्थितिमादिकोपस्मारधि
कारस्तदशुचः। गुणादिसर्गीणां यदुक्तवंपनपाईमंतकेकालेपनीतेगुणकारणमध्यकाख्यं कलाला स्तमुपसंहरन्ति। राम०
तामपि कलां तस्मादधिकारात्पराङ्मुखा स्वव्यापारोपसंहारेच्छुर्मायात्मानो योपसंहरन्ति। तस्य च मायाधिकारस्य निवृत्तौ १२२

तैरधिष्ठिताः सर्वे निवर्तन्ते विरतव्यापारा ह्यस्य सततेप्सान्नेकांसर्गस्थितिनाशहेतोर्विकारः सर्वोपि पाशवः। तदुक्तं श्रोत्रकथ्यंते षां नाशि
णः सानुग्रहं पदमद्देषु निःशंकितेनैव। उक्तं च। तदनीशुद्धाध्वनि वक्तुमाहा। एवमनेकशक्त्याक्रोक्षु शिवशक्त्यभिमन्ते परं गविद्यामन्त्रिमहान्त
तं तद्विद्धि रुद्रं स्वंध्वनिः। नाद्यमन्त्रिपराशक्तिः शक्तिमान्देवः पंचकृत्यः। अनेनैव क्रमेणानन्तेशः प्रधानेशु स्वरूपमहंस्मरेखानंतादिपुनिर्वर्तन्ते
122 ताधिकारिणामस्य कैवल्यपदप्राप्तुकामानां विद्यातत्त्वं सदाशिवतत्त्वे संपूर्णं स्तौति मन्त्रं भवति। तत्रैव देवौं देवमपि नादात्मनि ना
देपि परमांशक्तौ तां तु शक्तिं सा ताता सामेश्वरः। सात्मतुपमंहरति। कलातत्त्वमवांकरोति। एवं च कृत्ते सति परमेश्वरः श्रीकल
प्यमहानुकंपया सायं सृष्टिं प्रवर्तते। निजपाशानेशक्त्यामवश्यमलादिविज्ञानामविनायको चितभोगोपयोगितनुकरणभुवना
द्यनेककार्यप्रसवाय चिन्तयति। शक्तेः स्वभावात्स्वोपादानकारणस्य बिन्दोर्मायायाश्च प्रक्षोभात्। ततः सिषृक्षाकालेन एते भाविनो विद्या
मेति। उपचितसामर्थ्यश्चानन्तः सर्गहेतुमायाप्रवृत्ति कारणानां कलादीनां सत्त्वेनाकलपुरमेश्वरः सृष्ट्यर्थं प्रागवस्थावर्तते। यथाचैता

मृगें॰ स्थूलानि तस्मिंस्तस्मिन्कारणे विलीयन्ते। एवमन्यत्रपीत्याह। एवं तत्त्वानि भावाश्च भुवनानि वपूंषि च। शुद्धाशुद्धाध्वनोर्विश्वव्या
१२३ प्तानि नित्यमास्तनः। यं नैवं क्रमेणानुसरणं तत्त्वभावभुवनादिरूपतामितानां स्वकीयमपि किंचित्तस्मिंस्तस्मिन्कारणे प्रलीनं संक्षेपतो
व्याख्यातं तेषां। यत्र श्रुतिः पञ्चपाति विघापं नाणदेहस्थं विद्धि नीहारं कारणं। पञ्च स्कंधः प्रोमार्गः कलाभावाः प्रत्ययास्थिताः
(123) । शुद्धाशुद्धयोरध्वनोस्तत्त्वभावभुवनानां संक्षेपाद्देहविधं तस्मिन्कारणे प्रविलीनं च। रहस्निपडगवतोश्च स्थाकमादिष्टं। तच्चविद्या
सदाशिवविंदुनादरूपशक्तिरूपे शुद्धे ध्वनि भावप्रतापः कथिता नादनिश्चयार्थः। यथा उक्तं सिद्धांतः। नादः सूक्ष्मः कलाका
लाग्रं तु सूक्ष्मसूक्ष्मो स्थूलः। पंचकलो नादः। पञ्चतत्त्वाश्रयो भुवनेश्वराणां हि च तत्पंचि विनिधिर्विंदुस्वतत्त्कलः। गर्भमनोपु
लोहिवायुद्धोभा व्याप्य स्थिताः। पंचपंचतत्त्वदेहैः स्थितस्तन्मात्रपंचके। सूक्ष्मभूतेषु मंत्रेशा मंत्राः स्थूलेषु संस्थिताः। इंद राम॰
मद्रनातर्थ। पंच स्कंधस्थाप्य स शुद्धस्या ध्वनो व्याप्य तेनाशुद्धोध्वा व्यवस्थितः। नवयोग्यमानवाद्धिशिष्टव्यामाविंदुतत्त्वस्यांत १२३

गतत्वेन भावेऽन्यथानामवस्थितेर्न कश्चिद्विशेषः। तथाहि सूक्ष्मः परो नादः कलेति कलाध्वा परात्पुरवस्थानः कलाशब्द सामा
नाधिकरण्येनोक्तः। तथाभिलिलनादविंदुरादिमेयगर्भीकारेणानन्तकारणरूपं नादस्य रूपमवस्थितमेवं समस्तामिताधकोशीकारेण
कलात्किलेति तत्र ज्ञानेननमसउपचारः कृतः। कालपुरुषे निपतिकालात्मके तत्पुरुषे विद्याराणगतस्य हृदेशे पुरेमपुरुषपरामितेपुं कलतम
123 ह्नितेएतानि पंचतत्वानाम अग्रे योगस्य समपंचतत्वानाश्रपः। एवं कलः स्थूलो नादः। अनेनैव क्रमेणा प्रधानगुणाम हृदहंकारलक्षणाय
दुर्थी नापाशरूपाणां प्रकृतीनां च तत्त्वरूपं तत्रिविधिरिति तत्त्वं: मायात्मक निवृत्यादि कलाचतुष्टयात्मकोबिंदुर्वेद्यः। एतदंत
र्गतो गर्भेश्वरे हंकारततत्वमनमायामहंकारणादशकंतु देहोत्थधर्माधर्मादयो भावाः। तद्वाधारनाम्नाशागुणाः स्थिताः। एवं च
महाशिवनाथः शृणिपिथ्यादितन्मात्रपंचकाधिष्ठातस्याधो नानादिपंचकमंत्र तत्र तन्मात्रपंचके स्थितः। सूक्ष्मेषु सूक्ष्मदेहारंभ
केषु भूतविशेषेषु मंत्रेशानां व्याप्तिः। मंत्राणां स्थूलेषु पृथिव्यादिषु निवेशः स्थूलोपाधौ तन्मयमेयगर्भीकारेणावस्थितरस्य हेषः।

मृगें.
१२४
124
२८७

अथ व्याख्यातार्थोपसंहारायव्याचेप्रस्य क्रियापादस्य वोपदेपायप्लोकः। अत्र निपरक्तु निरोधविध्वांतवीजा यद्दृष्टं पशुमतस्तत्तदभि
ःपाशजालं हि भूरि। तत्तु पशमनिमित्तं वक्ष्यमाणं क्रियातो ज्ञाचर्त्रिहितशक्तिः शंभुर्मत्रसंपत्ते। तत्रैव पुक्तेनयथकारेणाणुस्त
त्र्विहिताद्य बन्धमि त्साणु निरोधविध्वान्तवीजादिमलकर्ममायामहेश्वरोपशक्त्यात्मकमनेनात्माकारकं तेनानेकशः क्रियोगात्
द्धृतुभूयो निराये नधूपिचिङ्गपरमते षवास्था शान्तेषु सता हताने येषांतैरदृष्टमनवगतं पाशानां संबंधिवं ध्वनेह तद्भाज्ञा लमिवजा
लं तस्योपशमनहेतोरभिधास्यमानक्रियापादे हृतमूतपारे दीप्यमानास्यति हन्तप्रभाव कशिवमंत्रसमृद्धिः। अथ माराप:। वक्ष्य
माणादीक्षाक्रियाक्रमो नैजिनतसहजमाम व्याप्तिं त्रसमृद्धिर्मलकर्म्मादिपाशोपशांतिनिमित्तता मेत्तामनुरपापमवतीति पस्या
दविंत्यानुपममहिम्नामूमंत्राणां विभौपहारादाविवमलकर्ममायीयपाशच्छेदेन सामर्थ्यमवाहृतं। तथा चाह सिद्धगुरुः पाम.
सद्योज्योतिर्मंत्रतत्त्वकारणीयनिह्नुपागवमो। विषपवृकं तत्रिपशांत्तूर्णं मलकर्मयोनिकार्यरिगा। आणधितत्त्वसिद्धी १२४

या २ स्वस्त ३४

[illegible]

का २

124 ष्ठन्ति विविधाश्च मायके मरन्ति । किमपत्रपयोगिपदार्थपि किंचिद्यत्न कृतं श्रमेण मधिकानय तत्र तत्र निष्फलं वर्जितं । अपि
त्वत्करौ चिन्तयक्रतत्र स्क मामां सँकं भृगेन्द्र विक्रूतानि हस्त रठतन्दिरमारंरः । शांकरकंठश्री महिद्याकंठा स्तुयहे लक्ष्मी । ना
रायणाकंठस्मांत तस्तेवा । नयाहिताशितं मदीविद्याकंठा स्मजे भट्टनारायणाकंठविरंचिनाथो मृगेन्द्रस्तो भुवनाथ वकारणं समा
न्तश्च विद्यापाद ॐ प्रभवन्ति यतः सर्वं तत्वं यतो निखिलकर्तृतानुमाति तत्पाकार्यं नासौ परत्र नित्यापतः । नि[illegible]ष्प्रधिपरं शान्तं धा
मम्मानमिन रशिशन्तः स्वयमपि विमोक्षिगाम्यपरिणितं परस्योचरः । अथेदानीं योगपादः प्रारभ्यते । तत्रेतावत । अस्मान्त्ववितता
द्धामास्तंस्था निरोधाममम्मामि नरी । शितः स्वयमपि विमोक्षगाम्यपरिणितं परस्योचरः । अथेदानीं योगपादः प्रारभ्यते । तत्रेता
वत । अस्मान्त्ववितनाद्धामास्तंस्था निरोधकान्तारे ह्येवमोचयत्पूर्वं शैवं धाम नयत्यणीनिस्क नेदी स्नापापत्र निरतिशय केवला
वाप्ति हेतुता तस्मा स्वस्वरूप्या पृथग्रूपया शोभमानस्वरूपनिरूपणोपायभूतेन समस्ता ध्यामिनस्पर्शकेन मंत्रमंत्रेश्वराद्दिमाहात्म्यनि

मृगें॰ १२५

(125)

स्वापकेनतानेनविनानिष्कारणितमशक्तानान्तरवबोधकोविद्यायाः स्मयपरिच्छेदः पशुपाशेश्वरास्त्ररूपनिरूपणायप्रथमसूक्तः
ततः क्रियापादेप्यनेकविधसांगदीक्षाविधिप्रदर्शनायोपदिष्टः संप्रतितत्क्रियानक्रियाक्रमेतेनापिसाधकत्वचार्यत्वादिनाममाथ्यायं
नभ्यासादनात्मविशुद्धत्वायोपदिष्टस्तस्यापायानुष्ठानंसंपादयितुंनशक्यमितियोगपादसायंगसहितोयोगतत्त्वमयपा
गपादोपक्रमः । अनन्तरसंज्ञायांपाशस्यगोः परमेश्वरास्त्ररूपावभासनेनतास्वर्पमितितत्त्वंवक्तव्येपाशपशुपाशेश्वराख्ये
नसंबंधोव्यवस्थापितः । प्रयोजनंचानन्तरंयन्यक्तंतेषां । सोयोपिसंबंधविशिष्टाद्यर्थवन्तद्यथारमितदेशमनु माज्ञेश्च. शाक्ता
त्मकम्ब्रचर्यायोगक्रियापादैर्विनियोगोभिधास्यतरत्यादिमिर्वाक्यैः आकरणिकोपिसमयिनः पुत्रस्यग्रहीतानिषेककर्मी
स्वसाधकाचार्ययोस्तुसपोपयोगियोगचक्ररूपंमिसंज्ञकं । एतत्साटलिकत्वंनेतरपादरूपलौनेतरपोगीशत्रुष्टमित्यनेनोक्त राम॰
क्तिमः । अथ्यानात्मवतोमन्त्रास्वाधिकारंहेतुश्चकं । पतेषांनमवन्तायैदेशिकायाजिगीषवः । अत्माविघ्नतेषांनेस्वात्मवेन: १२५

आत्मारामत्वेन निष्कलात्मानुसन्धानात्मस्वरूपाः। नित्ययोगे महत्स्वप्येवं विधानां देशिकत्वेऽत्र सर्वमपि साधकानां निजानिजाधि

कारकाणामपर्थ्युक्तमुक्तं ते देशिकस्वभृतत्वमेतेन भूमिकात्मेपेक्षिणात्मार्थपतेत्य। अपवर्त्तनः। एतरीतिविवेकोलिङ्गः। अथ तत्

वत्किमित्यात्मवत्त्वं नामेत्याह। तेदात्मवत्त्वं योगित्वं। पुनरपि तच्छिवत्वं नापायस्य सत्स्वामि श्यन्त्वावेशमिति योगी तस्य भावो

योगित्वं। आत्मवत्ता विना भावि। अत एव पुनर्योगिनस्यापेक्षा तोर्या गता व्यूहेयः। न तु पुनरसमाधाविस्य समाधिव्युपत्यन्तरम्।

तेनेप्राप्तानन्तरं नश्चेजितात्मत्वोपपद्यते। न ह्यवशीकृतेन्द्रियग्रामस्यामरूपिकार्यं निर्वहति। किं पुनर्योगित्वं। तथा चाहुः। इन्द्रि

याणां विचरतां विषये स्वपहारिषु। संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम्। इति। जितेन्द्रियत्वं चास्य सत्संगलाभतः। उक्तं

च मनकेनापि। इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थेषु तत्त्वात्मारोग्य मनस्तथा। नियमगतः संकल्पः परमात्मविलापनम् इति। कथं न जितात्मत्वेऽस्या

दित्याह। ज्ञानाणामाद्यन्तस्थानाज्जितात्मत्वेशनैः शनैः। ब्रह्मात्मनः सताज्ञाणपामादेयगमस्कात्मा माजितेन्द्रियत्वं शनैः क

मृगें. मेण भवति। द्वितीयः शनैः शनैः श्वासस्य विषये शनैर्वृद्धिः मात्रामात्राभिवर्द्धनक्रमेण प्राणायामाभ्यासोऽनुष्ठेयः। यस्मादतिमात्र
१२६ मभ्यस्यतां वातगुल्मशूलोदरावर्त्तोर्ध्वश्वासोन्मादस्मृतिमोहादयो योगविघ्नहेतवो दोषा उद्भवेयुः। यथोक्तं योगप्रदेष्टमाह। प्रा
णायामः प्रमादाद्येषां ध्यानशीलतो। जयः समाधिसिद्ध्यंगानां योगो योगोऽष्टमः स्मृतः। प्राणायामादीनि समांगानि योगस्य
(126) सतत्वस्य मत्ष्टमोंगि तेन तेषः। श्रेयसां प्राणायामादीनां लक्षणं वक्ति। प्राणः प्राणादिन्तो वायुः तस्यायामो स्य प्रवेदनं प्रेरण
कुंभिसंरोधलक्षणं कं तत्र द्वेष तत्र। प्राणायामस्त्रिविधो भेदात् रेचकपूरकपूरकाभ्याः प्राणापानादि पंचभेदत्वं। तत्र तत्र विशेषा यादे
प्रदर्शिताः। तत्र त्रिविधस्य तस्य वायोः रेचनं स्थानं पूरणं वायोरधिको नवद्वहिः प्रेरणं। तस्यैव वायोः तस्य पारकर्षणं संरोधश्च
कुंभीकरणं रेचनप्रवेशनविरामः। एवं लक्षणप्राणायामादीनां ग्रहणं स प्राणायामः। कतत्रशास्त्रे इंगितानि संकल्पोऽथ णाम
निषांरोधाः। विहितानुष्ठानेनिषिद्धावरणकृताः तानुद्दश्य प्रशमयतीति निरोधः तत्र। उक्तं हि। दद्यन्ते ध्मायमानानां १२६

त्नो वयथामलाः। प्राणायामेज्जयाद्दोषाः शाम्यन्तीन्द्रियगोचरा इति। अथ प्रत्याहारस्य लक्षणं तेन तः स्वविलयनात्मादे
षां कृत्स्नस्य चेतसः। प्रत्याहारो विधातव्यः सर्वतोऽभिनिवर्त्तनं। ततः प्राणायामाभ्यासादनंतरं प्रत्याहारः कार्यः किंरूपो सा
विसाह। तेषामिति। तेषामिंद्रियाणां संबंधिविषयेभ्यः स्वविलयः आनंदलेशः तदा स्यादिदं तस्य तस्य स्वस्य चेतसः स
र्वस्य चेंद्रियार्थेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारो विधेयः। अयमनुष्ठितः किं साध्यमित्याह। तेनेंद्रियार्थसंसर्गविनिवृत्तेश्चित्तोप
तिः धारणायोग्यतामेति पदे स्वेच्छावकाशिता। तेन प्रत्याहारेण चित्तस्येंद्रियार्थसंयोगात्प्रत्याहृतत्वाद्योगिनश्चि
त्तः स्वव्यापारविरतिस्तस्मादहत्वभूतानाः स्वेच्छावकाशिते पदे वशमागतः धारणायोग्यतामतिरमेति। न चात्र मनसि उद्वेः
। त्रिपित्तमनन्नेमतिः संकल्पाख्यश्चेतसो व्यापारः। तस्येव धारणाश्रयणात। परादृप तंन लिः। देशबंधश्चित्तस्य धारणेति।
तथा धारणास्वयोग्यतामनुसरति। धानेवकुमाह। चित्ताद् इंद्रियाधानेन तच्चारित्वं मुहुर्मुहुः। धारणा निरूढत्वमितिस्य

मृगें० त्रिणेत्रपंचवक्त्राद्याकारविग्रहाणामपि तानध्याने। तथा हि श्रीमत्किरणे मालिनीमते प्रकाशमयज्ञानं तु सेवन्त रूपमित्यादौ वर्णितं तेषु
१२७ सुक्रमेण द्रष्टव्यं। अथ समाधेर्लक्षणं। तदेकतानतामेति स समाधिर्विधीयते। ध्यानमेकतानतां ध्येयैकनिर्भासत्वं प्राप्नोति त
दा स समाधिरिति शास्त्रेषु प्रदिश्यते। तथा चाह पतंजलिः। तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति। जपस्य लक्षणं
कथयति। जपस्तु ज्ञानपूर्वेण संमुखीकरणं प्रोच्यते। मानसस्तूत्तमः संजल्पमात्रमुपांशुस्तं स्वसंवेद्यलघुत्वेनाभोगस्य तत्त्व
पमात्रस्य मन्त्रस्य ध्येयसंमुखीकरणापादनं जपत्वेनोक्तं। अहमिदानीं तस्य विभागमाह। अहो मिश्रीत्वं वाच्यविकल्पा
नेतरोदितः। उपनद्धमानि उपांशु प्रमत्ते यथा मार्गितो। तत्कुर्वन्ते योगेन ध्यानरूपेणेन विधापादेशानामभिमताध्वा योगः। सोऽस्मा
त्स्वसंवेद्यः। अहं तं पदं तं। यथा च श्रीमत्स्वायंभुवे। उच्चैः स्वरेण वर्णतः। स उदाहृतो विभूतानां सकलत्ते दृष्ट्रिकाम राम०
मितिलक्षेव तत्कथं हेतो पक्षत्वात् दिक्सात्मनः तासु दितउद्भूतो तेषु। अथ कस्मिन् होमो कार्यपोनि उपयोगीत्याह। १२७

(127)

२ यःस्ववेत्ति यत्रैव हेयमुपादेयं च तत्त्वतः स्थितेः। न तत्तोषकं विपक्षं यपक्ष्य न तत्तोषकं। परं। तस्य कष्टं स्थास्थिति निरवस्थानं न ततो हेतोः क्रमेण
यदेतिपस्मारंर्थे यस्मात्कारणात् योगी समुत्पद्यमानः यथावस्थितं तत्स्वफलवस्नवभासनवाहेयं परं तस्य चपोषकं न हिंसान
127 कं विपक्षपोषकं च वेत्ति। तथा च योगेषु यं तत्तोषकं विपक्षकं विपक्षपोषकं च जानाति सततमेवमेष्ठः योगी गं। यथोक्तं श्रीमन्मा
लिनीविजये। योगं गत्वा समानेपि तत्कौ योगी गमुक्तमं। हेयाया लोचनायेन निश्चीमत्त्वा यमुवेपि। अनेन लक्षयेद्योगी यो
गसिद्धिप्रवर्त्तकं। निरोधकं च यद्द्रूक्षं वहूधा संव्यवस्थितमिति। एवं योगं गामुक्त्वा फलमेषामभिधात्तमाह। एकुत्य स
समलेष्टुकृतयत्नस्य योगिनः। विभाति शक्तो विश्वं व्यापयानो रिवेतिष। न तथा कष्टं कश्चित्तरो हो शनवमानवाः। तेन
वा न मनो सेनाहृत्य क्रियाशाणेरविषा। एषु स्थाणायामादिस्थंगेषु समस्तेषु समलेष्टुवा कृताभ्यासस्य योगिनः सर्वाः शक्त
या विवस्वतस्त्रस्येव तथो विश्वव्यापमां विभ्रानेनेमं सर्वकार्यं ष्वेपमवाह। तस्मात्समस्थाः स्यादित्यर्थः। तथाहि। नेनमस्तुमेतेन सक्वाहेरी

यो॰टी॰ यमानं संतं राजसमहानवत्रिदशापतृजेभ्यः कश्चिद्दृष्यत्का मति। शक्रश्चेष्टोनतिकिंपार्थ्यर्थितेनोभिरेतान्दानवारीनतो सातिक्रम
१२८ स्थितमतो हितिराहत्वा न ताहिति विशेषणं द्वारेणाहेतुः। अत्र युक्तिः प्रयत्नति। निवृत्तेर्मनसो हेतुः संसर्गास्त्राणा खेदने। निवृत्ति
द्वाराणा रानां मूले सर्वस्य तननतः। विक्षेपाणां स्वर्गे दृष्टिकृष्टमपि न स्थिपते। परमसाधनं किं विघोगसिद्धेश्चकथ्यतां। हेइपा
128
र्थं ते सर्गान्मनसो यानिवृत्तिर्विरतिलक्ष्या। किलया णाया यामाः कारणास्तेनेष्यंते। सागरादिजया द्धिमनसोवशगतामवगि
सावमनसस्तेइपार्थेभ्योनिवृत्तिर्द्वाराणाद्वानां हेतुतलतस्वेहेतोत्क्रमाणातेदनं सर्वस्यधारणारेर्मूलमिति फलाविमो
गोत्यतां। पश्चान्य योगसिद्धेर्विप्रकृष्टमंगाणितपासाधनं स्थितं। हितमितनीर्णाशनैनिर्वाधस्थानाध्यासनादि शोचा
दिसानद्दपिभगवत्रे मरेत्स्वर्गा स्मम्यपसमिधीयतामिति प्रुतेः। प्रश्नः। यथा नेत्त्वं। नशकं विज्ञाय कुं तमसंगमयाद्विषेः। प्र राम॰
श्नस्यावशगाच्यतानेयाण्युद्देशउच्यते। विधिसर्वफलतेनोपचाराच्छास्त्रेपादविधिप्रदेशः। विक्षेपाणां वक्त्येभिधापमानेशा १२८

स्वस्यानि निविकास्त्रसंगः स्यादिति विस्तरेण तावदभिधेयं पंच कमयुकं। यथा यथ्यं विलाभी रवो हि स्रोतारः। तथाप्यवरयक्क
यत्नात्स्वश्रमोद्देशः। संक्षिप्तसकलविधिनिरूपणं क्रियते। तत्रादिनस्तरगत यास्थितं शौचं संक्षेपतो वक्तुमाह। मूत्रा
शुक्लजलविधिवदेकादशसमन्वितः। मृद्भिर्लिंगगुदाहस्तयुग्मानि शौचयेत्। द्विर्वतीत्रिपः। तावद्विष्मूत्रानन्तरं
128 स्पृशेत्। तेन वाहुनाभिहस्तानि निद्धि त्रिर्वा शौचितो धरः। विण्मूत्रोत्सर्गविधिवदिति सामान्यशास्त्रविधानमिति क्रमेणाक
तापयेकं वामितिष्ठ। अथ वक्तुं हितशिराभूमिमयाज्ञियेत्तृणैः तरितो कृत्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात्। उत्तरस्यां दिवा चेद्दक्षिणेन नक्तं दक्षिणा
भिमुखः इति। ततएकं पंचदश समन्वितं व्योमिर्मृत्तिकाभिर्यथा संख्यं शिश्नं चपायुं वा मतृहस्तयुग्मं च याणी शौचयेत्। द्विर्वती ति
समयि साधकादीनां चतुर्णामपि वर्णापादेव तित्यमथनितं चयकमतिः। तेयानाप मवो तिविपयः शौचविधिः। ब्रती तत्तद्
वहिर्गुणमाचरेत्। ततः त्रिपः प्रीतावस्माचम्य हिस्त्रासपाश्रमाखानां द्विप्रक्षिप्ताणि वाहूनाभी हृक्षिप्त्सीचस्पृशेत्

स्पं॰ १२९ द्वौ गौरौ त्रीणा नाथरोष्ठो वह्नालोपेन। तदनेन तं व्याहि जनीर्णाशनत्वस्थानिकृत्यावेष्टितेशृङ्गे। कायानामेव नाहो गालानामनस्य
उदस्मृतः। नमस्कृत्यमहेशानमुमास्कंदगणाधिपान्। अनुग्याविशिशिरोवत्तानामाथाहितह्वन्द्वः। पार्श्विभ्यां वृषणौ लिनं
तेर्दताननं स्पृशत। विष्ठेदेहो दंतार्थेनिद्धामाथायहस्थितः। विपेक्षक्लिपर्यन्तंपुरैनेकेनमाहतां हितं श्रीशाकं जोणपरि
णामयामोऽथ शनयस्यमदवं तस्य। युतपनवाठसाम्यादिनात्रिभिः कृथेः आकारैरणवृतानिःशाङ्गर्यहेनिर्वाथेवावनेगिभि
गृहाहेवासुखावाथ्यनिहेतुलात्रपुशोभनेनेलाघान्तराद्वाक्षनेपीटपहाहोशोस्थितः। पद्माभ्यामवशाक्तुपुस्येर्थस्तव
हेनावागमांते तेपूपदिष्टलक्ष्णोपद्मत्वस्ति काईचद्वाहिकेपोगामनेतिष्ठतीतिलामनस्य। उक्तं हि स्मृत्वाः परमे स्मृतं देवी
गुह्मगणेशंचननत्वा मस्पृशिरः केवष्टताः स्वनामिकाभ्यां तनिहितर्हार्ष्टवि वर्द्धितो लगराधारहंतपीकः पाशिमर्तकण्ठगाम
द्विरोषः। तथाहि सूत्रम् पोनाडः कलेति कलाव्याप्त्याद्युपचारतः कलाशब्दसामानाधिकरण्येनोक्तः। तथा निखिल १२९

[illegible]
[illegible]
[illegible]
129 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पू.गो. येन्मतं तं तस्माभा द्विषेण ते नाशवा णो श्वातेः श्वास्तो णोगी मध्यवा मह स्त्रिणना ढी वारेश्व विकाश्चितवल्ला उत्पणं निश्चित सपर्या
१३०. श्चिन्त्व र्मणि द्वितिणा श्वाः स्वेष्ट्र श्रेष्ठ विन्मथपः । १९ तस्मिन्क सोमः । शतत्र स्वेषं पत्नाभीहृं णोगास्म यपेता । तथा हि । शरकं कुंभ
कं णाणिभ ने स्वं दृष्य विष्ठिते । उच्छिष्टसृगे पार्ये र्थस्ता । त्वनेप्त्य स्परे वकं । श्वनभिन्न लने वृत्तशो णतो भेनना शने । स्तो भोन्मा दविषो
130 दीमिमुत्वेष्यार्थे तरो वकं । आ नार्वन नपाये पु दे हत्या णे वशांकुरं । कुंभको रेवकश्च शो दीना संस्थापने पुत्रा णा मनाज्य वश्यि
ते महति कुंभकश्च कोसपुष्य र्थमा लन श्वा णा णपनार्थ पूर्तु नपार्य वका लवं बना णारिश्रह णाच्छां निका द्वि सिद्धे वकुर्या
त । परमपुष्या पूर्थ वा मसो रेवकं भने त । पद्यातनभिन्न लन वृत्तशो णाणि नि वी जा का णा स्तो भोन्मा दविषो दीपन पशु
एवकार्णाणि कर्तुमिच्छा निन हानी सोरमार्गस्थे नवारेणा रेवकं कुर्णीत । स्तोभ मत्त्व स्मस्य विषन्ना लोदे वृहृ लोका णां शांकुरं राम.
रतिशिवा नाम्न पदेशो पुत्रमार्ग स्थो विष्णु बति कर्तव्यतपोक्तं पन्नघाना र्थन जपा दिकार्यं । उत्क्रान्ति र्बाते द्विषपेदी नां संस्थापने कुं १३०.

भकरेत्वकाविशेषोऽस्य प्राणं यन्निष्पादकं स्वथैकारेवकारीनाममात्रापकालपरिणामप्रतिनियमं च कुमाद्र । पवीपान्मधमोऽजे
ष्ठः मत्रालैर्द्वादशभिः । तालो द्वादशभिर्न्यूनाधिका हृपरिध्रुमेः । हृल्लेननात्रमंडलपरिभ्रमणं पाणितलमात्रेण । क्रि
यते तावत्नामिर्द्वादशभिः कालात्माः कालोशोत्तेयः । तेश्चतालैर्द्वादशभिः कनिष्ठः प्राणायामः । तद्द्विगुणो मध्यमः ।
130 त्र्यष्टाचत्वारिंशता त्रिष्ठः । तेयाम्युक्तं श्रीमद्भागवते । तालद्वादशको नेयः प्राणायामकनिष्ठः । मध्यमस्तद्विगुणात्त्रि
गुणनत्र उत्तमो मतो द्विनि । स्यांश्चति निपत्तं प्राणे रेचकपूरककुंभकसमुदायरूपः प्राणायामः सोऽपि ध्यानजपाभ्यां सगर्भो
न्यस्तऽक्रियतः । यथा सगर्भः सोऽपि पापमनसोनतयेतः । सोऽप्यपंत्रा प्राणायामो ध्यानेन जपेन च युक्तः सगर्भोऽभिधीयते । एकत्वि
नैवध्यानजपाभ्यां क्रियते सोऽनिर्गर्भः । यथा चमनः सोऽयं हेतुतं सगर्भमपान तथानिर्गर्भमपि तं । सगर्भप्राणायामार्थमस्माभिः का
र्येतितानामथ । प्रातर्निशाकृतं पापं दिनांते च दिवाकृतं । मध्याह्ने तेकृतोपं सगर्भः प्राणायामो निशाकृतं पापं दुःखितिदिनांते हृकृतः ।

मृ॰गं॰ सहिताकृतं हंतीत्यग्रस्थो न मेवेधः । एवं चेत्तत्कस्मिन्निर्गमिणाआणायामेन प्रयोमनं । अतः किं तेनेत्याह । हंसगर्भेपि देशकोप्रव
१३ लत्वे प्रशानतां । देवानां मनः सहितानामिंद्रियाणां विषयेषु नाधविधावशात्मकर्षणाभावता मेष निर्गमः आणायामः स्नानस्य
न क्रियमाणः प्रबलतत्वस्त्रकृष्टवेगतं हंति । इंद्रियनयकारीत्यर्थः । किंच । स्नातो भवति तीर्थेषु सर्वेषु कतदृष्टदीक्षितः । पोतः । पितृ
णांपः शप्रत्सगर्भमिमभावरोत । पत्क्तिव्यष्टकाले नेमं जपध्यानयुक्तं सगर्भमभ्यस्यति स सर्वतीर्थेषु स्नातस्य समस्ताधि
दीक्षितस्य च फलं लभते । पितृणां च मंसारो तेन रक्तोपोतः स्नातो भवति । तत्स्मसाहान्ते पिभवान्वितः सप्रतरं तीत्यर्थः । सगर्भ
तामेव व्यक्तमाह । ध्यायेद्धानगं देवं जपेत्तदावकं सदा । त्रिता दीक्षतत्तानि तद्रूपाधिकृतानि वा । सर्वाधिष्ठानतत्वेनेह तु
नाथ नः पर्यतव्रतिनेपरमेश्वरं सकलकारणातीतं परमार्थत्वेन ध्यायेत । तस्य च वाचकं मंत्रं जपेत । ध्यानजपाविष्णुकोप्रा णाम॰
णायाममपेक्षणीयमित्यर्थः । अधिकाधिकारणाफलेलिप्सः । श्रयिवादीनि यमेश्वा । सन्नाप्रत्येनत्याधापेत । सकलचिद्देवहारावीं । १३ ।

(131)

धिष्ठातृत्वमपि भगवतः सर्वज्ञसर्वकर्तृत्वात्सिध्यतीति। अथ कथमाहितनयाने किं भगवद्भावनयेत्याह। एवमिन्नावेन नन्ततत्वं सिद्धमशुप
कारकं। शैवं वपुरिति ध्यायेत्तत्रोपयोग्यमपीहितं। यतः किल स्वभाववशेषु थथि यावदिव स्वरूपमात्मनि शिवस्वरूपाधिष्ठानं विनाकृ
तध्यानाभ्यासतः सिद्धमपि नोपकारकं। यतः परमेश्वरस्यैवेतत्स्वैव वपुरिति ध्यायेत्। अतो यथा क्रियमाणमपि येन महि स्वरूपम
131
पि स्वरूपध्यापेन। एतच्चैव मतः। सिद्धपदारणा दीनां शरीनामनिलस्य च। सगर्भकुम्भकं विहाना नानिष्ठुरः विशिखिनशी। धारणा
दीनां योग्यं गानां धारणादि हृदीनां नव्याजक्रान्तां चण यना यथार्थानां सिद्ध्यर्थं सगर्भकुम्भकाभ्यासमनु विदधीत। मन्त्रानिष्ठदा
यीत। अपमर्कगुणकालं कृत्वा चित्तस्थ वा पि स्थिति। प्राणो निधारणा शनैः धारणा सिद्धिर्भवेत्। अयं सगर्भकुम्भकः कृष न
द्विगुणं कालं विनश्टिनिरोध्येन कृतः स्वधारणा व्यपदेशं लभते। कुम्भकेन हि धारणासिद्धिर्भवतः। धारणा संवेदिनीः
सिद्धी तत्प्राणायामस्य नासहते। ननु सर्वे प्राणायामा हृदः स्थानानां यो पुरस्तात। ध्यानं प्रायमिकसेमामवमाधीनि नेतं

मृगें॰ १३२ (132) ना। स्थितिात्तव्यानां। निष्ठतेऽस्तो हृत्कंठादौ चेत सोधारणाश्च। कृतो चाते। उपना ऽनुत्तिष्ठत्यास्मिंस्तथा विषयाभावात्पतिस्थानमधि
करणात्मने नाभिर्धीपते आद्यंक्षिक स्वश्च युग्मा म्या मसवृत्तस्माकृत्त्वोः पृथिव्यादीनि पंचतत्त्वानि चतुरस्रस्थानेन तत्व
द्वयत्वं महद्द्वंका तारतत्त्वज्ञाने उपलम्भमाने पृथिव्यादितत्त्वाभ्यासपूर्वं स्मनञ्च स्थामः हृगमण्डेवेति सर्वयोगशास्त्रेषु प
देशाक्रमः। अथ शेषाणामेव हृत्पद्मादिस्थानेन लांछनान्यभिधत्ते। तानि हृन्मध्यहृन्मध्यगतानि। … ।वेघईमं लय
स्वरूपमाकृतानि। स्थैर्यापापनविलोषेरणाशून्यतामेघ। भवंति वज्रकन्याला बिंदुशून्या विताभित्तु। तानि पृ
थिव्यादीनि पंचतत्वानि यथासंख्यं हृत्पातः पीतसितेनलवकृष्णस्वच्छानि स्थानानि चतुरस्राद्धेंदुत्रिकोणपरिवर्तुलपद्मा
कारणि क्रमाच्चतुरस्रोणाभागिज्ञेनन्तालया विंदुना मूर्ध्नि च लांछितानि स्थैर्याद्यर्थं भवंति। तत्त्वाधकानि संपद्यंतर स्यर्थः राम॰
। तानि च वाचकान्युत्पत्तिर्निमग्यामस्त्वगत्यवापोगीव्यलसमत्तानि विपृथासिद्धो। पृथिव्यादीनेवमित्यामित्वेषु १३२
म

132

स्थ तेनक्ष्यस्तस्य मस्तानि वृत्य यातेषु कार्येष्विह सिद्ध्यर्थं योगी धारयेत्तत्र यद्धारणा हृत्तत्फलं जितात्म पांसुनिः श्वसप्रपतिताङ्क्षि
देशो धारणा हृष्टं चिन्तनीयं विपश्चिता । किं च यत्र मस्तकान्तं फलं श्रु हि हे शोस्मा धारणा हृपरे तद्रूपं हेम हिमको ति ति स्या
हिनोपरिष्टं तत्कास्मि स्याने तद्दिहाधिं ते । आमांच धारणा तां न्यूस्तानां समस्ता तां फलं हृत्गाधि नायास्य मम हि श्रोतिष्ठ
श्नः । अथ पात्रे शनि चक्रे । हृदि वैताम विशिष्टे भ्रकायपादितिनिमर्थ्ये चित्तजले पिपासितः कण्ठमेरे श्रोतरहे नले । धारणा हृष्टि
सिद्ध्यर्थं हृत्कं ठादिषु माहतेः । विषाशमिमवेद्योपहतेषु पत्राप च तै ते । वेत सोपहा विहि समतास्यातत्स्य पोन तु हो पो गी हृस
देशोपार्थिवी धारणां स्थैर्यकारिणी तेनो क्षां धारयेत् । उर्ध्व स्पत्तथा तु परा वाघि तः स्मात्सदा वाहणं धारणा कण्ठे विमूर्ध
ता चायाप्यापनार्थतस्थाः सो क्रतां त । जाठरस्याग्रे र्धा धेसति तत्स्य गार्थ तद्रे यागुक्ता मा ग्रे पीवधीपातः । आप्याद्रिहूनीनां
प्राणमिहितानां वशा । पनाथानां सिद्ध्यर्थं स्वाधीनतेषसितितत्फलमणाद्रितत्वापपर्वेकि चैव हृत्कंठादिषुस्थाने षुधाप

मृगें० यांशारयेन । निषेधमात्ररूपस्याप्यधिभूयमानत्वात्तेषां वहद्यादित्युभयात्मतामेयानेऽशामधारणां वस्त्रीणितत्वात्तत्रा
१३२ विषाद्युपपद्यामनवतां गतत्वाधारतां द्युपपेमाभावत्वमेवोपनयनेऽनन्यस्मिन्नारोपेत । ररहानीपरम्परमेषां पृथिव्यादीनां मध्यस्थानानि मि
तत्वं शिवेच पृथ्व्यां सर्वसाधारणत्वमाकाशस्य तावत्स्वयममभिधातुमाह । एवं समस्तेषु भूतेषु वायोरिवा पृथिव्यां शिवौ । वायोरनः भूमि
133 पवनौ वायोरिमेघ्रनलानिलौ । मध्यस्थानानि मित्राणि च तत्त्वकेयुग्मयुग्मशः । पीतानि मित्रमित्राण्यौ नयेरिष्टमिद्रूपे । आ
काशस्तावद्व्यापकतान्तर्वर्तित्वेन सर्वेषां मत्कादाशरदापित्वे नमित्रमेषां तेषां । वायोरिवा पृथिव्योरम्भास्वत्तत्कम्पारके क
स्मिंश्च तत्त्वके पश्यान्मर्त्येयुग्मयुग्मशः इतिरूपद्वयं क्रमात् मध्यस्थानानि मित्राण्येषां निर्वो द्वयानि । नयाह । वायोरिवा पृथिवि
स्मितानाम्रस्तत्रापि च तत्त्वकेऽनलपवनेयोः स्मितस्योषापाम्प्सां । नमित्रत्वं नशत्रुभावरतिमध्यस्थत्वमेषां वोद्धव्यं । वायाग्नी भूमिपव गाप०
नाविति मित्राणि मध्यमवत्तत्त्वके वाय्वावाः क्रमावेनपरस्परमेषां चतुर्णां मवस्थिते रणनि तं शत्रुता । वायोरिमेघ्रनिलानिलाविति १३२

तत्रैतत्तत्तीयस्मिन्स्वतन्त्रकेषु मलयोर्बाध्योऽस्त्वा नोन्यं योषकत्वास्मिन्नत्वमित्येवं परितापत्त्वधाभावोपयोगितस्यानयास्माध
कत्वेन ताधकत्वे न बाधयथावस्थापिष्टमिथ्यायिप्रेतानयुक्तं नीत । अथ विद्यापादे नर्गत्नवत्पाणिहितेवाधकरणे प्राणाहिंसापू
नोत्पत्त्यो क्तेऽस्या नं यद्यस्य धारणो । ततः फलं बाध्येशेषं यतो सकं यांत्तरे रिति मितिपटुत्वं । ननु :प्राणाहिंस्रनीनां स्थानं
133 साधारणं फलं बन्ना तत्त्वनिः प्रश्नयति । कानि प्राणाहिंस्रनीनां स्थानानि स्मिन् छोरके जितास्तु किं च स्याहितिब्रूहि । इति त
म । प्राणापानाहिंसावनस्त्रीनां प्राणपानापनयनाधानां कानि स्थानानि येषु तत्रूप: कार्य: । नास्तु च प्राणाहिंस्त्रीषु जिता
स्वात्मन्छोरके किं फलं भवती ति भगवन् ब्रूहि अस्माकमावस्ते इति प्रश्नार्थ: । व्यापकस्यापि यात्मनः कृतमव्यापकत्वमत्स्यात्वे
कुत्र नत्वेवाबाधोनयितुंकस्यापः । अग्नो न्तरे । तस्य हृत्वा मुत: कंरदृष्टेशेषु धारणतत्त्वपः प्राणपनादीनां स्त्रीनां योगिनो भ
वेत । तस्याप्रगुतस्य धारणा हि प्राणपास्थितेस्य वायोर्नाभ्यादिषु दृष्टानेषु पंच सुस्थानेषु षट्स्वध्यापनाधानां प्राणाहिंस्त्रीनां त

सूगें यो भवति योगिनः। मनयोगी जिनाचरणयनोध्वन्ते सेद्धपार्हमात्मनः। जिनाचरणयनोश्वानिराक्रहारिन्हाजिनगिवजितोत्रपनो
१३४ मेनिवाग्वशितारिकान्यमानः। समानेश्रीनिविनयाद्वेमनके जतिवसौ। वपुर्हित्वारनशिताभवेद्विनमुने जिते। पंकां तु कंरका
संगोवाधिमनमपमद्भुतं। जिताचरणयना ख्यात्राणश्रीनिर्ग्रंथनमस्वेविधीयोगाणावद्भविसेद्धपामदेहस्थायधिने। ध्यविः। चरणा
(134) यनेनाभयनेनोवनमुच्यते। तिचरणां यनस्यजीवनस्यनेनोक्तत्वात्जिनात्वपनपनाख्याणानश्रीनिर्ग्रंथनमतादृशिवधी
योगायत्रत्रापिनिर्मलदेहोभवति। अपानानयादिविधिप्रनादिमलमावेननासपणकागनादिपरिणमति। अपिहरम
यात्रुभावेनेषानः। शाक्रदारिमनोक्तिनवर्षपद्यते। सर्वदेहिनोहिसमलयावृत्भावेनात्रणानपरिणतिर्भवति। विजि
ताचोत्रपनाख्योदानश्रीनिर्ग्रंथनामोऽवेलोकिककपिलवल्लस्यावाकत्वात्तस्यप्रधृतीन्युणास्त्यामोति। येनतुसमानश्री राम
निर्ग्रंथजितात्मसर्वदानयावर्तिनः सर्वसद्भूतवशादेहोभवति। विनयनाख्येचयानश्रीतिष्यापार्हकृतनयसेद्धपावपुषि १३४

निहन्ति। ब्रह्मरंध्रेण प्रवणाच्छिद्राद्धिनाणामहन्मेरुणा कर्णिकारोऽस्यक्तः स्यादित्यर्थः। तथा कर्दमजलकंटकाद्युपविष्टस्या
प्यनेरसंपर्कनाप्रपदहतोपि ब्रविनश्यत्वोऽस्य बलं संजायते। एवमाद्युपरिगिकरश्मवशातिवचनादनंतसंस्कृतमभिधीयते। धार
णाद्वादशध्यानं दिव्यालोकदर्शनं दृश्समाधिरणिमादीनां द्वादशानां निकारणं। द्वादशभिः समगर्भैः कुंभकैर्धारणा
134 पूर्वमुक्ता। तास्वद्वादशध्यानं हेयं। तत्र दिव्यममलौकिकामालोकदर्शनं विशेषकाशाविर्भूतिं दृशातीति दिव्यालोकदर्शने
दृग्विनित तस्यासस्य फलमुक्तं। एतानि च द्वादशध्यानानि समाधिरित्युच्यते। समत्व अणिमादिरिद्धसिद्धिकारणं। अमेत्त
वंवित्तसमाधेरणिमाद्या विभीवः सा तदाणपामेविनाशोवं चणात्सावेन सिध्यन्तः। सूक्ष्मस्यत्रवामेतितगुणानुक्ता
नंतरं। एवमनेन प्रकारेणात्मनि नियस्य कृततपाश्वणात्मा योगी विनापि प्राणायामेनक्ष्व दाव पिदशोक्तानि रोधापा
विनरतो। स्थितएवतत्वमस्यन्धानेनतेर्पितो तामकत्वानुगुणान्रणिमादीनलभेत। किंच प्रपद्यद्वलक्ष्यपर्यो दिष्टकमयोगात्मयथेत।

मृ॰गं॰ तत्रतत्रास्यचिच्छक्तिस्वात्मनि विषयाभेदेन। एतन्निर्वाह्येवं स्थिते सर्वमाकलय्येव बहुरूपा। हेयान्यद्दार्थ्यं संस्वस्य शिवतत्त्वं सम
१३५ स्मात्तेन सा पञ्चकक्रमश्चा माययुक्तं पृथिव्यादि शिवान्तं तत्त्वं प्रतिपद्यते। धारणादिना स्वात्मीकरोति। तत्र तत्रास्य योगिन
135 स्तत्तच्छक्तिविषयात्सर्वसिद्धिर्भवति। तथाहि। श्रीदेशपृथिव्यादितत्त्वानां शिवमन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वरमन्त्रविज्ञानाक
लप्रलयाकलसकलैः सप्तभिः शक्तिमद्भिस्तावतीभिरेव तच्छक्तिभिः स्वस्वरूपेण पृथिव्यादीनां सर्वेषामेकैकस्य पंचदशात्म
का। तत्रापि आरभ्य शिवं भेदेनापि उक्ता। द्विरूपतया पञ्चवाचकाः। यथोक्तं श्रीमन्मालिनीमते। शक्तिमच्छक्तिभेदेन
धरातत्त्वं विभिद्यते। स्वरूपसहितं तच्च त्रिविधं दशपञ्चधा। शिवादिसकलान्तानां शक्तिमन्तः प्रकीर्तिताः। तच्छक्तयश्च वि
ज्ञेयास्तद्वदेव विचक्षणैः। एवं जलादिमूलान्ते तत्त्वजातमिदं महत्। पृथग्भेदैरिमैर्भिन्नमित्यादि। तदेवं तावद्यामिकस्य एम
योगिनः संविन्नावतिष्ठते एवं धामत्वाभिकल्पते। यदाऽयं तस्मिन् स्थिते सर्वव्यक्तस्वरूपगोचरां तां धामवृद्धिं शिवव्याप्तिः। १३५

क्रान्तसर्वानेवतामासाननिरपेक्षार्थान्तर्बोधपर्यन्ततदर्शिशिवपदस्थामिहेतुतादिद्यापश्रृतौ स्पन्दकाशिवतत्त्वमस्यैनरेक
निष्ठत्वात्तदेहप्राप्नोत्यर्थान्तसमनेनिपाठेस्पष्टएवार्थः। शिवगर्भान्तर्भानिष्ठन्यायेणापामादिकानीप। न जहाति जंतुर्थः बाला
न्तशिवत्वंप्रपद्यते। आत्मानात्मविद्याभिविवर्याविद्याकिर्षदमाणोक्त्यातिविधिं विनापिपरमेश्वराध्यानेन यागभोग्याणा
मामाकुर्वणो जंतुः आत्मनः स्वतन्त्रशिवतामेति। अपरश्चतत्स्यार्थः। अथ पाठान्तरेनिःप्रपञ्चयति। स्वरूपंपरमेश्वरस्याहं
शाक्तं न जातु चित्तं वेत्ति विश्वातुलितं स्वात्मनश्चात्स्याचेतसः कथं। किल निष्कलत्वात्स्वरूपस्यतावदेगवतः स्वरूपनिराकार
त्वेसतिनीरूपतायां तदनरेकं। प्रत्युत। आकारत्वंस्वेत्रिपमादुपास्योनवसत्वनाकारस्तुपेतितुद्धिरिति। अथात्स्यपरमा
र्थतो रूपासंभवेपिध्यायिनांचित्तशक्तिनिबंधनभूताकारविशेषकल्पना। तस्मिन्नकल्पितेरूपेत्वन्तर्पीनाकारित्वेविद्या
द्रोत्सेपात। कथं तत्र चेतस आस्थाप्यवस्थितिः। कल्पितेत्वनात्मस्वरूपविषयेत्वाभावं चंचलस्य चेतसः कथं नियमनमि

मृगें. निष्पन्नः। अथात्र समाधिः। पार्थिवाद्यविविचित्रां केनचिद्ध्येयधारणेन ध्यानयोग्याभ्यासतः सिद्धाः श्रूयन्ते योगिनस्तपोः। सत्संश्र
१३६ यस्य भगवतः सद्गुरुक्रमेण ध्यातुमशक्यं। तत्र तन्निरालंबनोपदेशक्रमेणानन्तस्वरूपताम्निर्भविष्यति। यत्तु वैचित्र्या
136 न्नाभिनिवेशोऽस्य रसार्कं। आगमोपदिष्टस्य ध्यानस्य परमार्थत्वेनैव फलिकलत्वोपपत्तेः। तदुपदिष्टनयहि विधिविधयुक्ता
नस्यैव फलिकृतार्थगमेऽसति रेहादेरप्यसमतार्थनर्थकामिति कृतमागमेन। किंच वैचित्र्याद्येयं तं पृथ्व्यानमाशकाप्य
निपतुद्यते तदा ज्ञाता वस्तु मिश्वरा फलतिविंतनं। येये तु तस्य पार्थिव गाहणाद्यौ हैमारात्रो सफलमात्योगशास्त्रेष्वभि
हितविधिविचित्रस्यावज्ञां किं तत्तात्मिन्न फलिलोपलंभित्रतत्वाच्च नध्येयध्यानेन शक्तो। नचैवं मिनसत्राभ्युपगमो युक्तः। यतस्त
पोः पार्थिवाप्यधारणायोगस्यानन्तात्र पवैचित्र्यमनपेक्षमाणानां योगिनामनेकशः सिद्धयः श्रूयन्ते। तथैव मार्ग गम•
मोपदिष्टस्य धारणाफलस्यानेकशः साम्यमस्य योगिलब्धस्यापि पत्रं तितिज्ञास्यामस्त्याभावि भोगविलुतत्विन स्यकर्ष १३६

136

स्या स्थिरां संस्थितिः। नाधिगच्छामि कोऽगूढ्या हे हंसाध्वनं हृहः ग्रथितोऽयं तेनान्यमतः सत्सन्मानीकृतविविधभोगाभ्यासवि
हितमचेतनसां कथमानिचेचलस्य चेतसः संस्थितिः समत्वं निःकृष्टसकलवृत्तिलेनावस्थानं साम्येन यत्प्रोक्तं। चंचलं हि मनः कृ
ष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं। तथा। अपि चेतानिलोद्धूततरंगस्य महोदधेः। शक्यते प्रसरो रोद्धुं
विषयेभ्यो न चेतस इति। नैतद्युक्तं। यतो नेयं योगाभ्यासमनभिज्ञानां नूनं विक्रान्तपरमेश्वरस्यादिदेशाय पितद्वतुरोवै
राग्यनिर्व्याजनिर्दूतनभवभोगस्पृहाफलेच्छाः केऽप्यवहतिरं संज्ञानतनिःसारसंसारभोगविजुगुप्साः परमेश्वरेति नवाभ्यास
वतां किमपि तुष्यापं दृष्टेऽपि संभवति। यतस्त्वं। शक्यते विषयेभ्यः कर्तुं जगद्रक्षणाविलं शनैः। किमुविदितं वपुर्हतिनिर्वैराग्याभ्यास
शालिभिः। वैराग्येणानेन सद्योऽभ्यासेन तत्पुनः पुनस्तदाभेदवनात्मकेन शालन्ते शोभन्ते इति। वैराग्याभ्यासशालिनः इ
ताः स्वोपशमयुक्ताः। एवंविधैर्योगिभिः शनैः शनैर्निखिलमपि जगद्द्वारत्राणाभिक्रमेणागोचरीकर्तुं शक्यते किं पुनर्ध्ये

मृगें॰ यं चित्रं पारमेश्वरं स्वरूपं । तेनैव मालंघ नैयोगमुपदिश्यते । छम नालंघनमुपरेहुं भूमिकां विरचयति । केयं नाम । एकैव तत्सर्वाधिष्ठा-
१२१ नयोगिनः । सर्वेषां सर्वभूतानां सर्वकारणकारिणः । स्थानरूपश्रमाणां निर्विकल्पस्वचेतसा । पश्चात्परमते चित्ते तत्त्वबोधं
तनः तनः । एवं सर्वाधिष्ठानयोगिनः पारमेश्वरस्य मेव स्वतन्त्रवर्णस्याधुनापं च वक्राद्याकृतिर्यात्र स्थितिको यमेवं विषह-
यं प्रति नियमोनकाश्चिद्धितिरर्थः । चिन्तितवैभवविजृंभावतः परिमितरूपाकृतिस्थानोयमसन समीचीनमेव किल भगवतः ।
अनस्त्ववहिरंतर्ग्रथिविचलितचेतसां स्थानरूपश्रमाणां कल्पादिपरिकल्पपत्रपत्रभावेशः । भिन्नतशारीरे वा चित्तमुपशाम्यति ।
ततस्तत्र भूयो भूयः प्रयत्नेन गुरूपदेशसमधिगतयुक्तिनाभ्यासवशात् । उक्तं च पारमेश्वरे । नेन्द्रियाणि न च प्राणा न मनो विष-
याश्च न । नाहमस्मि न चान्योस्मि चिन्मयश्च लयस्ततः । चिन्तयेत्तोयवत् सागरेषु समं गगनं विकेति । यथा सैन्धवफलमाद्भु गम॰
तेनान्यतमः स्थोऽर्पत विशेषगुणांशानैः । उन्मीलयोगमंस्कारं हृतविघ्नसमापते । तत्राभ्यासेन तमः कथमिति पद्माकार्यंतु १२१

137

क्तं नद्दैर्य्यमित्यं तेनाप्युनाधागुक्तेन योगेनास्य योगिनो निर्विघ्नस्य च मनस्त्वेन मनः स्थैर्य्यमवाप्नलमपरस्वरूपविश्रांतेर्यतिविल
स्लां जायते। कीदृशं तत्स्थैर्य्यमित्याह। सविशेषगुणं। सविशेषाः सातिशयगुणाः प्राशक्ता अणिमादयो यत्र तत्तथा। किं
कृत्वैतत्तत्स्थैर्य्यतदृश्या हू। तानेयोगतंत्क्तार्यमुक्तालक्रमेणयोगसंस्कारं तत्स्वरूपं प्रकाशतद्धासनाधिष्ठितत्वात्तद्गव
हाणवस्थितस्यास्यानिर्विघ्नस्यमनसः तत्तैवचित्तस्थैर्यं जायत इत्यर्थः। एवमातिष्ठतः सम्यग्ज्ञैर्नेवाकाराकलनां। अकिंचि
चिंतकस्यास्य रूपमुन्मीलति स्वकं। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमानंदमयमव्ययं। यस्मादप्यनेवुनेर्दुःखयोगमेतदासेवावदे। ए
वमेनेयायुक्तं योगाविधिमभ्यस्यतु द्वाभ्यां सातिशयवशेनाकारकलनां विनाप्यनुतिष्ठतो योगिनः अकिंचिच्चिंतकस्य
किंचिदप्यचिंतयतः। श्चित्ततयात्मात्मनेव विनिवृत्तरंगमहोदधिवत्तन्मस्थितस्य स्वकं निजं रूपमुन्मीलति विकसति। अपरि
मितं संपद्यते। सम्यक्त्रैवरामिनिजस्वरूपोपम्यतामित्यर्थः। कीदृशं स्वकं रूपमुन्मीलतीत्याह। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमित्यादि।

ग

मृ॰ ग॰ सर्वार्थाः सर्वविषया दृक्कृतानं क्रियाच व्यापाररूपा ते एव तत्त्वं परमेश्वरतः । ज्ञानक्रिये शिवः श्लोकः सर्वार्थाभिर्मलैरपरिगति परि
१३८ वहरूपमागमेषु प्रसिद्धं तदानेन स्वरूपमनुरूपमाल्हादरूपं दर्शयन्त्यपि नादिनं स्वात्मस्यापि न एव मम्यसत्तो मिथ्यामते । यस्माभिर्जन्म
(138) मरणा यशिवमत्रैपद्माव दृष्टी स्वशिवावहंभेसारलक्षणं दुःखयोगं नैति नयायोगिति । अहंचश्री महत्त्वद्भवतगौण्या । पथानीताः सं
इत्याधानतः शान्तकं भवतां । पुनरात्रैन्नपेन स्मृत्वा तेनमनवोदिताः इति । श्रेव लिखलगभ्रंशमाद्यैर्वमतिरुद्रयतयाः सर्वात्मनपकाय
नमभिधानमाह । एतन्मममन्त्रगुह्यानांगुह्यं सिद्धामरत्नानां । सासाहलोचनेशभोगस्तावनमुत्तमं । नात्मकालोत्पिमा
पेतेईपेनानियमाद्देनो । नामेषिनेनाजपमेपद्म नामर्वपोङ्गं । यतश्च तस्मै वपांदृष्ट्वा नाम पतिशाये नगृह्णीये । निरति
शय निश्चेपमानानिर्दिष्टतानिता । श्चित एवचामिद्देमौश्वाभिस्तुतं सासासरमेश्वरस्येतेनसः प्रकाशकत्वमरौत्कर्षं । याव ॥म॰
नेपविवनाद्देहः । तस्मादेतच्चात्मकालोपितापानतिचिरापमन्नतारधिनात निरतिशयश्रद्धामक्तियोगापरिशीलयपनातिसमा १३८

दिनेमम माहात्म्यं नाशनात् पापानां कोटिशः पितॄन् तु सशोकान्नाप्य तपसे नियम विहिता पञ्चपः परमे स्वर्गं चैन कोटिशः एतेषां
138 स्वमाहिता तत्र तेषां मम पितामहो विहाय इन्द्राणी गतं स्थानं अधिकतलं । तेषां मम पितृगण विधे भुक्ति मुक्ति लभ्यतां फलमेवं गते
यमिति । एतत् पुण्यं स्नानादि एव पुष्करादि भिक्षा समानं च पापापहं पितृणां पापनाशनं श्लोकः । यस्मान्माहात्म्यसिद्धं रत्नाले शिखान्
लोकान्गच्छन्ति नर्मदा हस्तिकाले हिमालये सर्वदेवानां स्थानं सर्वदेवपदं प्राप्य विवासः । यस्य ते विधिस्नानि तत्र तस्य योगा
मानसः पुनः पुनः सेवनात् तस्मात् हिमालये लौकिका स्थिता पितृगणाः तेषां तत्र सिद्धयः । येषां तेषां शक्ति
प्रमाणः । तेन तत्र नोपतिततेजः पुत्रतां हिमवान् । सत्रमि ये तान् लोकान् प्रयच्छन्ति तेषु स्वर्गादिलोके विहरन्ति
क्रीडन्ति ... निर्वर्तत ... गतानि ... विशेषेण ... यथा ... निर्गतानि ... परात्परा ... नित्यं ... इति वदति स्नानतो न
गच्छन्ति ... व्याख्यानं ... पापमपास्य ... नर्मदायां तत्र ... मपि ...

मृगें. यामिमते कस्मिंश्चिरपि काले हि तासंतानमस्वस्वरूप एवास्ते निर्वृतो भवतीत्यर्थः। कीदृशः सच्चित्साक्षी। आत्मस्वरूपस्वरूपविकासर
१३९ ति। आत्मस्वरूपप्रकाशमात्मात्मा स्वस्वरूपात्मता हेतुता ताद्दृश मेवं स्थिरसारं च विश्वकर्तृकर्तृत्वं तस्मात् अविनाशः अपापः परमेश्वरो विद्
(139) द्यामात्रसेण धेयं च विविधं स्थितं ताद्दृश्यमपापाश कोऽपि स्वात्मन्येवात्मका। यस्याभावादितिसे न हि वेत्ति तत्पापं विषयापारं एवेति॥
॥ ॥इति महार्थविद्याकण्ठात्मजमहेन्द्रराजकण्ठविरचितायां मृगेन्द्रवृत्तौ योगपादः सकलः समाप्तश्चायं योगपादः। शि
वाय नमः। श्रीरामाय नमः। श्रीगणेशाय नमः। संक्षिप्तो किः स्फारितार्थ विनतं स्फारयन्तीश मेंऽथ यो वाप्यर्थक्रमविमृशना
सो न रुन्धते न किञ्चित्। नानाविधाभिः पक्रान्तकथनान्वेषावाप्सिरित्यं च योगः। सो गोजयति गदितः श्रीमृगेन्द्रागमेऽस्मि
न्॥ ॥संवत् १७७६ समये नाम भाद्रपद मासे कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां रवौ वासरे लीखीतं काश्यां मध्ये रामघाटसमीपे॥ ॥ राम.
श्रीराम॥ १३९

रा० ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ श्रीराम

१४० श्रीरामनामपणावाहुदे ३६२॥ ॥श्रीरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

राम० १४०

140

योगशास्त्र ३३६

खगेन्द्रवृत्ते ।

२२३६

नं ४६८०